

Entrepreneurship & Management Inquiries

EMI journal

INTERNATIONAL JOURNAL OF

ENTREPRENEURSHIP &
MANAGEMENT
INQUIRIES

7
YEARS
ANNIVERSARY

Cilt [Volume]: 7

Sayı [Issue]: 13

Yıl [Year]: 2023 - Aralık [December]

E-ISSN 2602-3970

International Journal of Entrepreneurship & Management Inquiries

- Cilt (Volume) 7
- Sayı (Issue) 13
- Yıl (Year) 2023 - Aralık (December)
e-ISSN 2602-3970

İmtiyaz Sahibi - Baş Editör (Owner - Editor in Chief)

Prof. Dr. Himmet KARADAL - Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
hkaradal@gmail.com

Editör, Teknik Editör ve Yayın Editörü (Editor, Technical Editor and Production Editor)

Assoc. Prof. Dr. Yahya Can DURA - İstanbul Nişantaşı Üniversitesi
yahyacan.dura@nisantasi.edu.tr

Alan Editörü (Field Editors)

Sosyal Bilimler-İletişim

Assoc. Prof. Dr. Gülsün BOZKURT - İstanbul Nişantaşı Üniversitesi - glsnbozkurt@gmail.com

Yazım Editörü

Research Assistant (RA) Dr. Merve MERT - İstanbul Nişantaşı Üniversitesi, Türkiye –
merve.mert@nisantasi.edu.tr

Editör Yardımcısı (Asst. Editor)

Research Assistant (RA) Dr. Merve MERT - İstanbul Nişantaşı Üniversitesi, Türkiye –
merve.mert@nisantasi.edu.tr

Editörler Kurulu (Editorial Board)

Prof. Dr. Şevki ÖZGENER – Nevşehir Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa TÜMER - Eastern Mediterranean University TRNC
Prof. Dr. Emin CİVİ - University of New Brunswick, Canada
Prof. Dr. Fevzi OKUMUŞ - University of Central Florida, USA
Prof. Dr. Hüseyin ARASLI - University of Stavanger, Norway
Prof. Dr. Mensur NUREDİN - International Vision University, Macedonia
Prof. Dr. Ahmet ERGÜLEN - Balıkesir Üniversitesi
Prof. Dr. Erdoğan H. EKİZ – TEAM University, Tashkent, Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Yahya Can DURA - İstanbul Nişantaşı Üniversitesi
Assoc. Prof. Dr. A. Mohammed ABUBAKAR - Antalya Bilim Üniversitesi
Dr. Hülya ER, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

internationaljournalemi@gmail.com
<https://dergipark.org.tr/en/pub/ijemi>
Dilkur Akademi, Migros Arkası İpekyolu İş Merkezi
Kat:10, Aksaray 68100 Türkiye
Tel: 0506 466 00 77

International Journal of Entrepreneurship & Management Inquiries yılda iki kez Ağustos ve Aralık aylarında yayınlanan hakemli ve süreli bir uluslararası e-dergidir. Dergide yer alan yazılar kaynak gösterilmeksizin alıntılanamaz. Dergide yer alan yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.

Dergi; Index Copernicus, *ROAD (The Directory of Open Access Scholarly Resources), *ResearchBib, *Asos Indeks, *Scientific Indexing Services (SIS), *CiteFactor, *Google Scholar, *OpenAIRE, *Directory of Research Journals Indexing (DRJI), *Ideal Online, *JIFACTOR tarafından endekslenmektedir.

*International Journal of Entrepreneurship & Management Inquiries Editörlüğü,
dergiye katkıda bulunan ve aşağıda isimleri yer alan hakemlere teşekkür eder.*

*International Journal of Entrepreneurship & Management Inquiries Editorship would like to
thank the referees who contributed to the journal and whose names are listed below.*

Cilt 7, Sayı 13, 2023 ARALIK

Sayısı Hakemleri

Volume 7, Issue 13, 2023 DECEMBER Referees

Prof. Dr. Selma KARATEPE İstanbul Nişantaşı Üniversitesi
Prof. Dr. İsmail AKBAL Selçuk Üniversitesi

Doç. Dr. Enver Erdiñ DİNÇSOY Trakya Üniversitesi
Doç. Dr. Semra BOĞA Uluslararası Final Üniversitesi
Doç. Dr. Suna MUĞAN ERTUĞRAL İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Şeyda Nur SEÇKİN İnönü Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Olcay ÖLÇEN İstanbul Nişantaşı Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Rabia YILMAZ Selçuk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Server Sevil AKYUREK İstanbul Nişantaşı Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Veysi AKIN Trakya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İhsan GÜZEL Şırnak Üniversitesi

İÇİNDEKİLER / TABLE OF CONTENTS

**SAYFA /
PAGE**

Araştırma Makaleleri / Research Articles

- Uluslararası Ticarete Sürdürülebilirliğin Sağlanması Bağlamında Blokzinciri Teknolojisi
Kullanımının Potansiyel Avantajları 167 - 182
Selahattin Armağan VURDU
- Türkiye'de Sürdürülebilir Ekonomik Büyüme ve Orta Gelir Tuzağı İlişkisi Üzerine
Literatür Taraması 183 – 203
Hakan YALÇINKAYA & Arzu SALKIM
- Referandum ve Plebisit Kavramları Doğrultusunda Türkiye'nin Referandum ve
Plebisit Tarihi 204 - 223
İsmail SAFİ & Talip KURŞUNCU
- İhtisas Üniversitelerinin Bölgesel Kalkınmaya Etkisi: Batı Karadeniz Bölgesinde
Kastamonu Üniversitesi Örneği 224 - 238
Kazım Yasin ÖZBEY & Yavuz DEMİREL
- Dönüşümsel Liderliğin İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki etkisi: Meta-analitik Bir Derleme
ve Sektörlerarası bir Analiz 239 - 248
Ahmet Hakan ÖZKAN

Konferans Bildirisi / Conference Paper

- Toksik Liderlik: WoS Verilerine Dayalı Bibliyometrik Analizi (2008-2023) 249 - 263
Deniz YILDIZ & Aysen WOLFF
-

Vurdu, S. A. (2023). "Uluslararası Ticarete Sürdürülebilirliğin Sağlanması Bağlamında Blokzinciri Teknolojisi Kullanımının Potansiyel Avantajları", *International Journal of Entrepreneurship and Management Inquiries*, 07(13), 167-182

Doi: 10.55775/ijemi.1150541

<https://dergipark.org.tr/en/pub/ijemi>

Başvuru Tarihi/Received Date: 29.07.2022 Kabul Tarihi/Accepted Date: 11.12.2023

Araştırma Makalesi/Research Article

Uluslararası Ticarete Sürdürülebilirliğin Sağlanması Bağlamında Blokzinciri Teknolojisi Kullanımının Potansiyel Avantajları

Dr. Selahattin Armağan VURDU, ORCID: 0000-0002-5836-876X,
İstanbul Ticaret University, Türkiye; savurdu@gmail.com

Potential Benefits of Implementing Blockchain Technology in Pursuit of Sustainability in International Trade

Abstract

Sustainability is one of the most discussed topics of recent years and has vital importance for the world. It is generally accepted that failure to achieve environmental, social and economic sustainability will have undesirable outcomes worldwide. Technology plays a key role in addressing issues related to sustainability. Being a peer-to-peer, distributed ledger system with automation capabilities, blockchain technology can be an important tool to solve problems related to sustainable development ranging from green energy to food safety. International trade in its current form has many areas open for improvement in terms of sustainability. Because of these promising benefits, there is an increasing interest in the use of blockchain technology to make international trade more sustainable. Although there is a considerable amount of literature on the use of blockchain for international trade, research addressing blockchain applications in international trade with respect to sustainability is limited. This paper examines the potential applications of blockchain technology which help make international trade more sustainable in the pursuit of The United Nations' Sustainable Development Goals in a conceptual approach. The findings of this study suggest that there are potential benefits of implementing blockchain technology in international trade in terms of environmental, economic and social sustainability. Further studies aiming to determine the effects of potential legal regulations in this area should be beneficial.

Keywords: Blockchain, International trade, Sustainability

Jel Classification: Q55, Q56

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı: Bu çalışmada, araştırma ve yayın etiği kurallarına uyulduğu yazarlar tarafından taahhüt edilmektedir.

Yazar Katkı Oranları: Birinci yazarın katkı oranı %100

Çıkar Beyanı: Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Etik Beyanı: Çalışma Etik Kurulu kararı gerektirmemektedir.

Uluslararası Ticarete Sürdürülebilirliğin Sağlanması Bağlamında Blokzinciri Teknolojisi Kullanımının Potansiyel Avantajları

Özet

Sürdürülebilirlik, son dönemde dünya gündeminin en üst sıralarında yer alan ve özel önem atfedilen bir konudur. Çevresel, sosyal ve ekonomik açıdan sürdürülebilirliğin sağlanamaması durumu dünya çapında çok çeşitli olumsuz sonuçlara neden olabilecek ciddi bir risk olarak kabul edilmektedir. Sürdürülebilirlikle ilgili sorunların çözümünde teknolojik gelişmeler oldukça önemli bir rol oynamaktadır. Adem-i merkezi yapısı ve işlemlerin araçlar olmadan otomatik olarak gerçekleştirildiği sistemi ile blokzinciri teknolojisi, yeşil enerjiden gıda güvenliğine kadar sürdürülebilir kalkınma ile ilgili sorunların çözümünde önemli bir araç olarak görülmektedir. Uluslararası ticaret mevcut haliyle sürdürülebilirlik alanında gelişmeye açık alanların başında gelmektedir. Sağlamış olduğu farklı özellikler sayesinde blokzinciri teknolojisinin uluslararası ticaretin daha sürdürülebilir biçimde gerçekleştirilmesini mümkün kılacak uygulamalarda kullanımına yönelik artan bir ilgi bulunmaktadır. Uluslararası ticarete blokzinciri kullanımı ile ilgili kapsamlı araştırmalar yapılmış olmasına rağmen sürdürülebilirlik yönünden blokzincirin uluslararası ticaretteki uygulamalarını genel olarak inceleyen çalışmalar sınırlı sayıdadır. Bu çalışmada Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarına ulaşma yolunda uluslararası ticaretin daha sürdürülebilir olarak gerçekleştirilmesine fayda sağlayabilecek potansiyel blokzinciri uygulama alanları kavramsal olarak incelemektedir. Çalışma kapsamında, sürekli gelişen bir teknoloji olan blokzincirin uluslararası ticaret alanında kullanımı ile çevresel, ekonomik ve sosyal sürdürülebilirlik açısından çeşitli avantajlar sağlanabileceği tespit edilmiştir. Gelecekteki araştırmalarda bu alandaki olası yasal düzenlemelerin etkilerinin incelenmesi faydalı olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Blokzinciri, Uluslararası ticaret, Sürdürülebilirlik

JEL Sınıflandırması: Q55, Q56

1. Giriş

Küresel çapta çevresel, sosyal ve ekonomik açıdan karşılaşılan birçok sorunun çözümü olarak ortaya koyulan sürdürülebilirlik kavramı özellikle son dönemde dünya gündeminin ilk sıralarında yer almaktadır. Sürdürülebilir kalkınma alanında gerçekleştirilen faaliyetlerde teknoloji merkezi bir rol üstlenmektedir. Gelişen birçok yeni teknoloji toplumların çevresel, sosyal ve ekonomik açıdan daha sürdürülebilir bir biçimde yaşamasına katkı sağlamaktadır.

Yeni gelişen teknolojiler arasında sunmuş olduğu farklı özellikleri ile dikkat çeken blokzinciri teknolojisinin birçok farklı uygulama alanında kullanımına yönelik çalışmalar yapılmaktadır. Blokzinciri, günümüzdeki dijital dönüşüm sürecinde öne çıkan ve en fazla dikkat çeken teknolojilerden biridir. Blokzinciri, genel olarak verilerin bilgisayar ve şifreleme bilimi kullanılarak kaydedildiği, ademi-merkezi bir veritabanı türüdür. Blokzinciri teknolojisinin sunmuş olduğu yenilikçi özelliklerden biri kaydedilen verilerde sonradan değişiklik yapılamamasıdır. Bu sayede güvence sağlayan aracı kuruluşlara olan ihtiyacı azaltarak çalışan bir sistem oluşturulmaktadır.

Uluslararası ticaret, özellikle son yıllarda dünya çapında sağlamış olduğu refah artışı ve ekonomik büyümeye katkısı ile birçok ülke ekonomisinin temelini oluşturmaktadır. Ekonomik olarak sağladığı faydaların yanı sıra uluslararası ticaret aynı zamanda ülkeler arasındaki siyasi ve kültürel ilişkilerin iyileşmesine de katkı sağlamaktadır. Uluslararası ticaretin karmaşık yapısı ise bazı durumlarda çözümü zor sorunlarla karşılaşılmasına sebep olmaktadır. Blokzinciri teknolojisi, uluslararası ticarete işlemlerin hızlandırılması, maliyetlerin azaltılması ve sürecin daha güvenli hale getirilmesine yönelik sağladığı çözümler ile dünya ekonomisinde ve dolayısıyla insanların refah seviyesinde bir artış potansiyeli sunmaktadır. Bu sebeple, birçok araştırmacı tarafından uluslararası ticaretin farklı alanlarında blokzinciri alt yapısını kullanan çeşitli uygulamalar üzerinde çalışmalar gerçekleştirilmektedir. Özellikle dış ticaretin finansmanı, tedarik zinciri yönetimi ve gümrük süreçlerinde blokzinciri uygulamalarından olumlu sonuçlar alınmıştır. Diğer yandan birçok ülke merkez bankası tarafından ödeme işlemlerinin blokzinciri alt yapısını kullanan dijital paralar ile gerçekleştirilmesine ilişkin araştırmalar yapılmaktadır (Vurdu, 2021:9). Dünyada yeşil ekonomik dönüşümün hız kazandığı bir dönemde uluslararası ticaret süreçlerinin sürdürülebilir kalkınmayı destekleyecek biçimde gelişim göstermesi önemli bir gerekliliktir. Önümüzdeki dönemde çevresel krizlerin yol açtığı risklerle mücadelede uluslararası ticaretin önemli bir rol üstlenmesi beklenmektedir. Bu kapsamda uluslararası ticaretin çevresel, sosyal ve ekonomik açıdan daha sürdürülebilir bir yapıya dönüştürülmesi ihtiyacı bulunmaktadır.

Yapısal özellikleri sebebiyle blokzinciri teknolojisi Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları'na ulaşmada büyük oranda uluslararası ticaret vasıtasıyla tedarik zincirlerinde faydalanılabilecek yararlı bir araçtır (Vurdu, 2021:57). Bu çalışmada sürdürülebilirlik, sürdürülebilir kalkınma hedefleri ve blokzinciri teknolojisi ile ilgili açıklamalar yapılmış, blokzinciri teknolojisi alanında gerçekleştirilen araştırmalar incelenerek elde edilen veriler doğrultusunda blokzincirin sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmada uluslararası ticaretin daha sürdürülebilir olarak gerçekleştirilmesine yönelik hangi alanlarda fayda sağlayabileceğine ilişkin bilgiler sunulmuştur. Çalışmanın uluslararası ticaretin daha sürdürülebilir biçimde gelişimine katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir. Sonuç bölümünde blokzinciri teknolojisinin sürdürülebilirlik ve uluslararası ticaret uygulamalarında kullanım potansiyeline ilişkin tespitler yapılmıştır.

2. Sürdürülebilirlik ve Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları

Sürdürülebilirlik, günümüzde insanların gelecek nesillerin ihtiyaç duyduğu kaynakları tüketmeden üretim ve çeşitliliğin devamlılığı sağlanacak biçimde yaşamlarını sürdürmesi olarak tanımlanmaktadır (Brundtland, 1987:291). Sürdürülebilirliğin sağlanması doğal kaynakların kendiliğinden yenilenebilmesine olanak tanıyacak hızda tüketilmesiyle mümkün olmaktadır. Bu açıdan bakıldığında sürdürülebilirlik ekonomik, toplumsal ve çevresel konuları bir arada dengeli bir biçimde bünyesinde barındıran bir kavramdır (Jayawardhana ve Colombage, 2019:371).

Doğadaki tükenbilir kaynakların akılcı yaklaşımlar ile kullanılması sürdürülebilirliğin temel prensiplerinden biridir. Sürdürülebilirlik ile çevreye verilen zarar en aza indirilirken, aynı zamanda insanların yaşam kalitesini artıracak ekonomik büyümenin sağlanması amaçlanmaktadır. Ayrıca eğitim ve sağlık gibi toplumu yakından ilgilendiren alanlardaki gelişim süreci de sürdürülebilirlik ile ilgilidir. Tüm bu alanlarda bir uyumun sağlanması sürdürülebilir kalkınmayı destekleyecek gelişmelerdir. Son yıllarda özellikle iklim değişikliği alanındaki farkındalığın artması ile birlikte sürdürülebilirlik kapsamındaki çalışmalar hız kazanmıştır (Lund *vd.*, 2019:16).

Sürdürülebilirlik tarihsel olarak incelendiğinde bu kavramın ekonomi temelli olduğu görülmektedir. Doğadaki kısıtlı kaynaklar ile insan nüfusu arasındaki ilişki özellikle 1800'lü yıllarda Thomas Malthus'un nüfus teorisi ile ön plana çıkmıştır (Mensah, 2019:6). Doğal kaynakların yenilenebilir olmamasının üretim ve uzun vadeli ekonomik büyüme için olumsuz bir durum olduğuna yönelik endişeler zaman içinde giderek artmıştır (Kates *vd.*, 2001:641). Bu kapsamda küresel ekonomik gelişmenin sürdürülebilir olup olmadığının tespitine yönelik çalışmalar hız kazanmıştır (Meadows, 1972:23). Bu gelişmeler ile birlikte çevreciliğe yönelik siyasi hareketler oluşmaya başlamıştır. Çevreciliğin bütün bir dünya görüşünü belirleyen kapsamlı ve kendine özgü bir siyasi düşünce biçimi oluşturduğuna ilişkin yeşil düşünce görüşü yaygındır (Dobson, 2007:11). Yeşil düşünce hareketinin prensipleri dünya çapında birçok siyasi parti tarafından benimsenmiştir (Doherty, 2002). Bu kapsamda ulusal seçimlere katılan ilk çevresel parti 1972 yılında "The New Zealand Values Party" olmuştur (Temocin ve Kawano, 2019). Aynı yıl Birleşik Krallık'ta çevresel hareketi destekleyen ve daha sonra adını "Ecology Party" olarak değiştiren "The British People Party" kurulmuştur (Pearson, 2021: 32). 1979 yılında ilk kez çevresel partiden bir milletvekili seçimi kazanmıştır (Church, 1991:252). 1980 yılında Almanya'da "Die Grünen" partisi kurulmuştur (Langguth, 2019:4). 1980'li yıllarda Avrupa başta olmak üzere batılı ülkelerin birçoğunda çevresel hareketi destekleyen partiler oluşturulmaya başlanmıştır (Grant ve Tilley, 2019:497).

Günümüze kadar gelen süreçte sürdürülebilir kalkınma kapsamında uluslararası kuruluşlar tarafından önemli çalışmalar başlatılmıştır. Bu çalışmaların en önemlilerinden biri Birleşmiş Milletler (BM) İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'dir. İklim değişikliği sorununa karşı 1992 yılında kabul edilen BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi 1994 yılında yürürlüğe girmiştir. 1997 yılında ise sera gazı emisyonlarının azaltımına ilişkin Kyoto Protokolü imzalanmıştır. 2015 yılında BM üyesi tüm ülkeler tarafından kabul edilen "2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündemi" ile 17 sürdürülebilir kalkınma amacı ve bu amaçlara ulaşmak için yapılması gerekenler belirlenmiştir (Parmentola *vd.*, 2022:194). 2016 yılında ise iklim krizinin önüne geçmek amacıyla Paris Anlaşması yürürlüğe girmiştir. 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündemi kapsamında belirlenen 17 sürdürülebilir kalkınma amacı, dünyadaki yoksulluğun sonlandırılması, eşitsizliğin ve adaletsizliğin azaltılması, ekonomik büyümenin sağlanması, çevrenin korunması gibi tüm dünya için hayati öneme sahip konuları kapsamaktadır (Lund

vd., 2019:16). 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündemi kapsamında belirlenen 17 Sürdürülebilirlik Kalkınma Amacı Tablo 1’de sunulmaktadır.

Tablo 1: Sürdürülebilir kalkınma hedefleri

1	Yoksulluğa Son
2	Açlığa Son
3	Sağlık ve Kaliteli Yaşam
4	Nitelikli Eğitim
5	Toplumsal Cinsiyet Eşitliği
6	Temiz Su ve Sanitasyon
7	Erişilebilir ve Temiz Enerji
8	İnsana Yakışır İş ve Ekonomik Büyüme
9	Sanayi, Yenilikçilik ve Altyapı
10	Eşitsizliklerin Azaltılması
11	Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar
12	Sorumlu Üretim ve Tüketim
13	İklim Eylemi
14	Sudaki Yaşam
15	Karasal Yaşam
16	Bariş, Adalet ve Güçlü Kurumlar
17	Amaçlar için Ortaklıklar

Kaynak: (Teh vd., 2020:607)

3. Blokzinciri

Blokzinciri, genel olarak tüm işlemlerin bilgisayar bilimi ve şifreleme yöntemleri ile onaylanarak kayıtlarda tutulduğu adem-i merkezi bir veri tabanı olarak tanımlanmaktadır. Bilgisayar ortamındaki belgelere tarih ve zaman damgası verilerek, belgelerin oluşturuldukları tarihlerde oynama yapılamamasının sağlanması amacıyla blokzincir teknolojisine yönelik ilk çalışmalar 1990’lı yıllarda başlamıştır (Haber ve Stornetta, 1991:99). Bu süreçte kriptografik yöntemler kullanılarak özellikle dijital para ve ödeme sistemlerinin geliştirilmesi ile ilgili denemeler yapılmıştır. "DigiCash" adı verilen sistem, internet üzerinden ödeme yapmaya yönelik oluşturulan ilk sistemlerden biridir. 1990’lı yılların başında dijital para ile işlem yapmak üzere "CyberCash" isimli sistem oluşturulmuştur. "E-gold" ve "DigiGold" projelerinde altının değerine sabit bir dijital para geliştirilmesi üzerine denemeler yapılmıştır. 1997 yılında geliştirilen "HashCash" uygulaması, internet üzerinden ticari işlemlerin gerçekleştirilmesini konu alan bir başka projedir. 1998 yılında oluşturulan "b-money" ve 2005 yılında geliştirilen "Bitgold" sistemlerinde kullanıcılar arasında para transferinin yapılması hedeflenmiştir. Ancak söz konusu projeler farklı yapısal sorunlar sebebiyle zaman içinde sonlandırılmıştır (Narayanan, 2016:3). 2008 yılında internet üzerinden ödeme gerçekleştirilmesini sağlayan bir elektronik para olarak geliştirilen Bitcoin sistemi ile birlikte blokzinciri teknolojisi dikkatleri üzerine çekmiştir. Sistemdeki kayıtların değiştirilememesi, adem-i merkezi yapıları, güvenliğin üst seviyede olması ve verilerin şeffaf biçimde izlenebilmesi özellikleri sayesinde blokzinciri teknolojisinin farklı alanda uygulamalarına yönelik araştırmalar gerçekleştirilmektedir. Blokzinciri kullanıcıların sisteme katılım çeşitleri açısından genel olarak “açık blokzinciri”, “özel blokzinciri” ve “hibrit blokzinciri” olmak üzere 3 grupta sınıflandırılmaktadır (Biswas ve Gupta, 2019:227).

Açık blokzincirinde sisteme katılım tüm herkese açık durumdadır. Katılımcılar istedikleri anda blokzincir ağına dahil olabilirler. Açık blokzincirin ön plana çıkan özelliği, sistemin herkese açık olması nedeniyle adem-i merkezi yapının büyük oranda elde edilmesidir. Bu tür blokzincirlerde sistemde kaydedilmiş olan verilere serbestçe erişim mümkündür. Bu durum sistemde şeffaflık ve güvenin sağlanmasına yardımcı olmaktadır. Açık blokzincirlerin eksik kaldığı nokta ise verilerin doğrulanma ve kayıt hızının düşük olması nedeniyle bir ölçeklendirme sorununun ortaya çıkmasıdır. “Kripto varlık” olarak ifade Bitcoin ve benzeri sistemlerde açık blokzincirler kullanılmaktadır.

Özel blokzincirlerde sadece belirlenen kullanıcılar sisteme katılım hakkına sahiptir. Bu katılımcılar dışındaki tarafların blokzincirdeki verilere erişim ve bu verileri düzenleme hakkı bulunmamaktadır. Özel blokzincirlerin ön plana çıkan özelliği sistemde belirli sayıda kullanıcı olması sebebiyle, ticari işlemlerin ve veri kaydı sürecinin çok hızlı gerçekleştirilebilir olmasıdır. Kamuya açık olmayan gizli veriler ile işlem yapılan durumlarda özel blokzincirler tercih edilebilmektedir. Bu tür blokzincirlerde yer alan katılımcı sayısının açık blokzincirlere kıyasla daha az olması nedeniyle güvenlik riski artmaktadır. Özel blokzincirler günümüzde kamu kuruluşları ve özel sektör tarafından kullanılan uygulamalarda tercih edilmektedir.

Hibrit blokzincirler ise açık ve özel blokzincirlerin özelliklerini birarada barındırmaktadır. Bu tür blokzincirlerde sistemin bazı kısımları sadece belirli kullanıcılara bazı kısımları ise tüm kullanıcılara açık durumdadır. Bu sayede hibrit blokzincirlerde sistem açık ve özel blokzincirler arasında esnek bir yapıdadır.

Blokzinciri teknolojisinin günümüzde yaygın olarak kullanılan merkezi veri tabanlarına kıyasla çeşitli avantaj ve dezavantajları bulunmaktadır. Blokzincirin ön plana çıkan avantaj ve dezavantajları Tablo 2’de sunulmaktadır.

Tablo 2: Blokzincirin avantaj ve dezavantajları

Avantajlar	Dezavantajlar
<ul style="list-style-type: none"> - Blokzincirlere kaydedilen verilerin değiştirilmesi çok düşük bir olasılıktır. - Blokzincirler, tek bir tarafın kontrol etmediği, adem-i merkezi yapıları sayesinde aracı taraflara ihtiyaç olmadan bir güven ortamı oluştururlar. - Aracı taraflara olan ihtiyacın azalması nedeniyle maliyetler düşmektedir. - Şeffaf yapısı sayesinde verilerin takibi yapılabilmektedir. - Blokzinciri sistemlerinde çalışan akıllı sözleşme yazılımları sayesinde işlemlerin önceden belirlenen şartlar sağlanması halinde otomatik olarak gerçekleştirilmesi mümkün olmaktadır. - Blokzincirdeki veriler dünyanın farklı bölgelerinde çok sayıdaki kullanıcının bilgisayarında depolanmış olduğundan verilerin kaybolma ihtimali çok düşüktür. - Siber saldırılara karşı daha güvenlidirler. 	<ul style="list-style-type: none"> - Bazı blokzinciri türlerinde kullanılan ve bilgisayar işlem gücüne dayanan algoritmalar sebebiyle sistemin işleyişi oldukça yoğun elektrik enerjisi tüketimine neden olur. - Bazı blokzinciri türlerinde belirli sürede gerçekleşen işlem sayısının istenilen seviyede olmaması nedeniyle ölçeklendirme sorunu oluşabilmektedir. - Blokzincire kaydedilen verilerin sonradan değiştirilememesi bazı uygulamalar için sorun teşkil edebilir.

Kaynak: (Golosoova ve Romanovs, 2018:4; Takaoğlu vd., 2019:268; Ganne, 2018:10)

4. Blokzincirin Uluslararası Ticarete Kullanım Alanları

Uluslararası ticarete karşılaşılan sorunların çözümü için farklı blokzinciri uygulamaları ile ilgili birçok çalışma gerçekleştirilmektedir. Bu çalışmalar özellikle dış ticaretin finansmanı, tedarik zincirleri yönetimi ve gümrük işlemleri alanında yoğunlaşmaktadır. Finansal hizmetler uluslararası ticaretin gelişimini önemli ölçüde etkilemektedir. Yurt dışına satışı gerçekleştirilecek ürünlerin üretiminden satış sonrası ödeme alınmasına kadar geçen süreçte firmalar için bir finansman açığı oluşmaktadır. Söz konusu finansman açığının çeşitli finansman araçları ile finanse edilmesi süreci dış ticaretin finansmanı olarak ifade edilmekte olup bu finansman ihtiyacı büyük oranda banka ve finans kuruluşları tarafından karşılanmaktadır. (Grath, 2016:149). Dış ticaretin finansmanı işlemlerinde farklı aşamalarda çeşitli zorluklarla karşılaşılmaktadır. İşlemlerin tamamlanması sırasında gerçekleşen uzun bekleme süreleri bu zorlukların başında gelmektedir. Ayrıca yüksek işlem maliyetleri, yoğun evrak ve emek ihtiyacı, mikro, küçük ve orta ölçekli firmaların finansman araçlarına erişiminde yaşanan sıkıntılar bu zorluklar arasında sıralanabilir.

Uluslararası ticarete yüksek ticaret maliyetlerinin ana sebeplerinden biri ülkeler arasında sınır ötesi para gönderim işlemlerinin, güvence sağlayan aracı kuruluşlar vasıtasıyla yapılması gerekliliğinden kaynaklanmaktadır. Dış ticaretin finansmanı kapsamında sıklıkla kullanılan akreditiflerin karmaşık yapısı ve aracı kurumlara olan ihtiyaç, ticaret maliyetlerinde artışa neden olmaktadır (Belu, 2019:2). Gümrük işlemleri için gerekli olan dokümanların hazırlanması, onaylanması ve kontrolü gümrüklerde uzun bekleme sürelerine neden olurken bu durum ticaret maliyetlerini artırmaktadır (Belu, 2020:12). Uluslararası ticarete konu belgelerin bankalar, müşavirlik firmaları, gümrük kuruluşları gibi taraflarca muhafaza edilmesi ve bu belgelerin birbirleri ile mutabakat yapılması gerekliliği yüksek maliyet oluşturan diğer bir husustur (Gupta *vd.*, 2019:342). Siber saldırılara karşı alınması gereken önlemler de ilave maliyet oluşturabilmektedir (Högberg *vd.*, 2020:852).

Uluslararası ticaret sözleşmeleri, uluslararası ticaretin temel bileşenlerinden biridir. Bu sözleşmeler, ticari ilişkiler için yasal bir çerçeve oluştururken, ticari işlemler için hüküm ve koşulları belirlemekte ve potansiyel riskleri azaltmaktadırlar (Lee ve Lee, 2012:37). Bu kapsamda uluslararası ticaret sözleşmeleri, sınır ötesi işlemlerde bulunan işletmeler için oldukça kritik öneme sahiptir. Uluslararası ticaret sözleşmeleri sayesinde, ilgili tüm taraflar için açık ve tutarlı biçimde kurallar belirlenmektedir (Kim ve Kim, 2021:15). Bu netlik, dil, yasal sistemler veya iş uygulamalarındaki farklılıklar nedeniyle ortaya çıkabilecek anlaşmazlıkları önlemeye yardımcı olmaktadır. Uluslararası ticaret sözleşmeleri genel olarak mücbir sebep maddeleri, kalite standartları ve uyuşmazlık çözüm mekanizmaları gibi risk azaltıcı hükümler içermektedir (Naghavi *vd.*, 2018:346). Bu hükümler, işletmelerin uluslararası ticaretle ilişkili riskleri yönetmesine ve en aza indirmesine yardımcı olmaktadır. Uluslararası ticaret sözleşmeleri, işlemlerin hem ihracatçı hem de ithalatçı ülkelerin yasa ve yönetmeliklerine uygun olmasını sağlayarak tüm taraflar için yasal koruma sağlamakta olup, bu sayede sınır ötesi mal ve hizmet ticaretini kolaylaştırmaktadırlar (Krishnan, 2012:36).

Blokzinciri sistemleri ticaretin finansmanı uygulamaları için bir güven ortamı oluşturmaktadır. Blokzincirin kullanımı ile dış ticaret finansmanı işlem sürelerinin kısaltılması ve maliyetlerinin azaltılması mümkün olmaktadır. Blokzinciri ile ticari verilerin anlık olarak tüm tarafların erişimine açık olması sağlanmaktadır. Sistemin şeffaf yapısı sayesinde hatalı işlem riski azaltılmaktadır. Bu sistemlerde işlemlerin kontrolü ve denetlenmesi daha hızlı yapılabilmektedir (Brunner *vd.*, 2017:43). Blokzincirin sağlamış olduğu bu faydalar sayesinde özellikle finansman ihtiyaçlarını yeterli seviyede

karşılama zorluk çeken mikro, küçük ve orta ölçekli firmaların ticaret finansmanı araçlarına erişim olanakları artmaktadır (Jessel ve DiCaprio, 2018:35).

Tedarik zincirleri, hammaddelerin elde edilmesi, elde edilen hammaddelerin ürünlere dönüştürülmesi ve ürünlerin tüketicilere ulaştırılması süreçlerinde faaliyet gösteren kuruluşların, kullanılan kaynakların ve çalışanların birbirleri arasında oluşturdukları ağlar olarak tanımlanmaktadır. Bu ağın içinde yer alan tedarikçi firmalar, lojistik firmaları, üretici firmalar, dağıtım hizmeti sağlayan firmalar ve perakendeciler kendi aralarında bir çok ürün, malzeme ve bilgi akışı gerçekleştirmektedirler (Akben ve Güngör, 2018:2; Jabbar *vd.*, 2020:787). Tedarik zinciri yönetiminin etkin biçimde organizasyonunun yapılabilmesi için tedarik zincirini oluşturan paydaşlar arasında güvenilir ve anlık bilgi akışının sağlanması gerekmektedir (Akben ve Güngör, 2018:2). Bu sayede maliyetlerin azaltılması ve müşteri memnuniyetinin sağlanması mümkün olmaktadır. Oldukça karmaşık bir ağ yapısına sahip olan tedarik zincirlerinin işleyişinde bazı eksik noktalar bulunmaktadır. Ürünlerin takibinin etkin bir biçimde yapılamaması, süreçlerin şeffaf olarak yürütülebilmesi, sahte işlemler, maliyetlerin yüksek olması, yoğun evrak işlemleri tedarik zincirinde çözülmesi gereken önemli sorunların başında gelmektedir. (Bakan ve Şekelli, 2019:2859).

Blokszinciri sahip olduğu bir çok yapısal özellik sayesinde tedarik zinciri ve lojistik süreçlerinde önemli iyileştirmeler yapma imkanı sunmaktadır. Özellikle bir ürünün varış noktasına ulaştığının ispatlanması blokszinciri teknolojisi ile gerçekleştirilebilmektedir. Tedarik zinciri sistemlerinde blokszinciri alt yapısının kullanılması ile güvence sağlayan araçlara olan ihtiyacın azaltılması maliyetleri de azaltmaktadır (Högberg *vd.*:852, 2020; Jabbar *vd.*, 2020:787). Ayrıca blokszinciri altyapısının kullanımı ile tedarik zinciri sistemlerinin siber saldırılara karşı daha güvenli hale geldiğine ilişkin sonuçlar elde edilmiştir. Tedarik zinciri sistemlerinde blokszincirin sağlayabileceği faydalardan bir diğeri her aşamada ürünlerin takip edilebilmesine imkan vermesi ve bu sayede hatalı işlem oranının azaltılmasıdır (Högberg *vd.*, 2020:852).

Uluslararası ticaretin en önemli aşamalarından biri ticari malların gümrüklerden geçiş işlemleridir (Belu, 2020:12). Gümrük prosedürleri ülke ekonomilerinin ve tüketicilerin korunması için büyük öneme sahiptir. Gümrük düzenlemeleri ile ürünlerin ihracat ve ithalat şartları belirlenmektedir. Gümrük işlemlerinin hızlı ve verimli gerçekleştirilebilmesi için tedarik zincirindeki farklı kaynaklardan alınan çok sayıda veri bir arada toplanmakta ve bu verilerin kontrolleri yapılmaktadır. Toplanan bu verilere göre gerektiği durumlarda ürünlerin fiziksel gözetim işlemleri gerçekleştirilmektedir (Juma *vd.*, 2019: 184115).

“Gümrük işlemlerinin maliyetleri ve işlem süreleri uluslararası ticareti doğrudan etkilemektedir. Yüksek gümrük maliyetleri ve uzun bekleme süreleri uluslararası ticaret açısından olumsuz bir durum oluştururken, işlem sürelerinin azaltılması ve maliyetlerin düşmesi uluslararası ticaretin kolaylaşmasını ve hacminin artmasını sağlamaktadır” (Belu, 2020:12).

Bu kapsamda, gümrük prosedürlerinin daha verimli bir hale getirilmesi uluslararası ticarete olumlu etki edecek bir gelişmedir. Blokszinciri gümrük süreçlerinin hızlanmasına yardımcı olabilecek özellikleri barındırmaktadır. Gümrük işlemlerinde ihtiyaç duyulan dokümanların dijital olarak blokszinciri sistemlerine aktarılması ile bu dokümanlara gümrük otoriteleri tarafından kolayca ulaşılması ve kontrollerin yapılması sağlanmaktadır. Bu çerçevede blokszinciri gümrük işlemlerindeki bürokrasinin azaltılması kapsamında önemli bir potansiyel sunmaktadır (Gürcan, 2021:409). Gümrük süreçlerinde blokszinciri alt yapısının kullanılması ile fiziksel belgelere olan ihtiyaç azalacak ve yoğun bürokratik işlemlerin azaltılması mümkün olacaktır. Hızlı veri akışı sayesinde gümrük idareleri tarafından risk analizi ve yönetimi etkin biçimde yapılabilecektir (Belu, 2020:12). Gümrük işlemlerinde blokszinciri

kullanımı ile gümrüklerdeki uzun bekleme sürelerinin azaltılması ve gümrük süreçlerinin çok daha hızlı gerçekleştirilmesi amaçlanmaktadır.

Ticaretin finansmanı, tedarik zinciri yönetimi ve gümrük süreçleri dışında uluslararası ticaret ile ilişkili farklı alanlarda blokzinciri uygulamalarına yönelik çalışmalar yapılmaktadır. Özellikle sigortacılık, muhasebe, vergi düzenlemeleri, dijital kimlik doğrulaması, noter işlemleri, dokümanların dijital ortama aktarımı ve telif hakları uluslararası ticarete doğrudan ve dolaylı olarak önemli etkileri olan alanlardır. Bu alanlarda gerçekleştirilen blokzinciri projeleri de uluslararası ticarete işlemlerinin kolaylaştırılması ve maliyetlerin azaltılması açısından fayda sağlayacaktır. Diğer yandan birçok ülke merkez bankası tarafından ödeme işlemlerinin blokzinciri alt yapısını kullanan dijital paralar ile gerçekleştirilmesine ilişkin araştırmalar yapılmaktadır.

5. Uluslararası Ticaretin Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarına Etkileri

Uluslararası ticaret Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları'na ulaşmada oldukça önemli bir noktada bulunmaktadır. Uluslararası ticaretteki gelişmeler ülkelerin refah seviyesinde ve ekonomik büyüklüklerinde önemli artış potansiyeli sunmaktadır. Refah seviyesinde gerçekleşen artışlar Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları'ndan "Yoksulluğa Son", "Açlığa Son", "İnsana Yakışır İş ve Ekonomik Büyüme" amaçlarına doğrudan etki etmektedir. Bu etkilerin yanı sıra uluslararası ticaretteki gelişmelerin diğer birçok noktada olumlu etkileri bulunmaktadır. Çevrimiçi eğitim başta olmak üzere eğitim hizmetleri arzının artışında ve ülkeler arasındaki eğitim kalitesi farkının azalmasında uluslararası ticaret belirleyici bir rol oynamaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde "Nitelikli Eğitim" amacına fayda sağlamaktadır. Uluslararası ticaret "Toplumsal Cinsiyet Eşitliği" amacına ulaşmada etkili olmaktadır. Yurtdışı pazarlara satış gerçekleştiren firmaların çalışan sayısı dağılımında kadın çalışan sayısı oranı %36 iken sadece yurtiçine satış gerçekleştiren firmaların kadın çalışan sayısı oranı %24 seviyesindedir (DTÖ, 2022:16). "Sudaki Yaşam" amacı kapsamında, okyanus, deniz ve deniz kaynaklarının korunup sürdürülebilir kullanımı uluslararası ticaretin katkı sağlama potansiyelinin bulunduğu alanlar arasındadır. Deniz kirliliğinin azaltılması ve balıkçılık sübvansiyonları gibi konularda uluslararası ticaret kuruluşları tarafından yoğun çalışmalar gerçekleştirilmektedir (Arora ve Mishra, 2019: 339). Benzer biçimde "Karasal Yaşam" amacı da uluslararası ticaretin etki ettiği bir alandır. Uluslararası ticaret tedarik zincirlerinin daha sürdürülebilir olarak düzenlenmesi karasal biyoçeşitliliğin korunması ve orman tahribatının azaltılması için faydalı olacaktır (Gulseven ve Ahmed, 2022: 1). "Amaçlar İçin Ortaklıklar" kapsamında uluslararası ticaret kuruluşlarının başlattığı çeşitli girişimler ile gelişmekte olan ülkelerin kapasitelerini artırması ve uluslararası ticarete tamamen entegre olmalarının sağlanması hedeflenmektedir (Murphy ve Stott, 2021: 1). Diğer yandan iklim değişikliği ile mücadelede fayda sağlayan sektörlerdeki uluslararası mal ve hizmet ticaretinin kolaylaştırılması ile bu alanda önemli iyileştirmeler sağlanması mümkün olacaktır. Geri dönüşüm, enerji verimliliği, yenilenebilir enerji, atıkların bertaraf edilmesi gibi uygulamalarda kullanılan ürünlere uygulanan gümrük vergi oranlarının azaltılması çevresel projelerin maliyetlerini önemli ölçüde azaltacaktır (Mao vd., 2023: 200).

6. Blokzincirin Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarına Etkileri

Sahip olduğu yapısal özellikleri nedeniyle blokzinciri teknolojisi Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları'na ulaşmada kamu ve özel sektör kuruluşlarının kullanabileceği potansiyel bir araçtır (Jayawardhana ve Colombage, 2019:383; Teh vd., 2020:617). Bu kapsamda sürdürülebilirlikle ilgili sorunların çözümünde blokzincirlerinden yararlanılmasına yönelik çalışmalar son dönemde artış göstermiş ve bu teknolojinin Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları'na farklı alanlarda katkıda bulunabileceği tespit edilmiştir. Sürdürülebilir tedarik zincirleri, enerji verimliliği, güvenli ve akıllı şehir konsepti blokzincirlerden

yararlanılabilecek konuların başında yer almaktadır (Parmentola *vd.*, 2022:194). BM tarafından yayınlanmış olan 17 sürdürülebilir kalkınma amacı ayrı ayrı ele alındığında özellikle “Yoksulluğa Son”, “Temiz Su ve Sanitasyon”, “Erişilebilir ve Temiz Enerji”, “İnsana Yakışır İş ve Ekonomik Büyüme”, “Sanayi, Yenilikçilik ve Altyapı”, “Eşitsizliklerin Azaltılması”, “Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar”, “Sorumlu Üretim ve Tüketim”, “İklim Eylemi”, “Sudaki Yaşam”, “Karasal Yaşam”, “Barış, Adalet ve Güçlü Kurumlar”, “Amaçlar için Ortaklıklar” amaçlarına ulaşmada blokzinciri uygulamaları önemli potansiyel sunmaktadır (Jayawardhana ve Colombage, 2019:371; Parmentola *vd.*, 2022:210, Ruggeria, 2021:1).

Blokzinciri kullanımının yaygınlaşması ile finansal hizmetlerin çok daha geniş kesimlere ulaşması sayesinde “Yoksulluğa Son” amacına katkı sağlanmış olacaktır. Su kullanım haklarının blokzinciri sistemleri üzerinden tüketiciler arasında ticaretinin gerçekleştirilmesi ve bu sayede su israfının azaltılması "Temiz Su ve Sanitasyon" amacına ulaşmada fayda sağlayacaktır (Parmentola *vd.*, 2022:210).

Yenilenebilir enerji kaynaklarının geliştirilmesinde oynayabileceği rol, enerji kotalarının dağıtımı, elektrikli araçların şarj edilmesi gibi alanlarda sağladığı avantajlar nedeniyle blokzinciri "Erişilebilir ve Temiz Enerji" ile "Sanayi, Yenilikçilik ve Altyapı" amaçlarına ulaşmada yararlanılabilecek bir teknolojidir (Sharma *vd.*, 2020:263). Blokzinciri teknolojisi akıllı sözleşmeler aracılığıyla yenilenebilir enerji üretimi ve tüketiminde verimliliğin artırılmasına ilişkin fayda sağlayabilir. Fosil yakıtların yerine güneş enerjisi gibi yenilenebilir enerji kaynakları kullanılması ile karbon emisyonunun azaltımı mümkün olmaktadır (Jayawardhana ve Colombage, 2019:373). İhraç edilen ürünlerin karbon ayak izlerinin büyüklüğünün önemli olduğu ve karbon emisyonlarının muhtelif şekillerde karbon fiyatlandırma mekanizmaları ile vergilendirilmesinin gündemde bulunduğu bu dönemde, bu husus ekseriyetle önemli değerlendirilmektedir. Blokzinciri teknolojisi ile tüketiciler arasında elektrik enerjisi ticareti yapılması sağlanabilmektedir (Jayawardhana ve Colombage, 2019:372; Rana *vd.*, 2019b:775). Bu sayede kaynaklardan azami ölçüde faydalanılması mümkün olmaktadır. Elektrik üretimi ve dağıtımı ise blokzinciri teknolojisinden yararlanılabilecek diğer bir alandır (Rana *vd.*, 2019a:867). Özellikle blokzinciri sistemi ile birlikte kullanılabilecek akıllı sözleşme uygulamaları sayesinde üretim parametrelerinin takibi ve kontrolü ile enerji tüketimi, hammaddelerin işlenmesi, karbon emisyonu ve atık bertarafı gibi konularda ilerleme sağlanabilecektir (Zheng *vd.*, 2020:475). Blokzinciri teknolojisi çevresel açıdan sürdürülebilir üretim modellerini mümkün kılmaktadır. Blokzinciri ile yenilenebilir enerji kullanılmadan üretilen ürünlerin tespiti mümkün olmaktadır. Bu sayede bu ürünlerin yerine yenilenebilir enerji kullanılarak üretilen "yeşil" ürünlerin kullanılması tercih edilerek döngüsel ekonomik faaliyetler desteklenebilir (Rejeb ve Rejeb, 2020:368).

Blokzinciri kullanımı ile üretilen ürünlerin menşei, üretim şartları gibi tüketicileri ilgilendiren bilgiler dijital olarak saklanabilmekte ve bu bilgiler sonradan değiştirilememektedir. Bu sayede üretim ve tedarik zincirlerindeki süreçlerin sürdürülebilirlik kriterlerine uygunluğu takip edilebilmektedir (Högberg *vd.*, 2020:852). Bu durum özellikle “İnsana Yakışır İş ve Ekonomik Büyüme” amacına katkı sağlayabilecek bir özelliktir (Lapinskaite ve Vidziunaite, 2020:116). Blokzinciri ayrıca ürünlerin takip edilmesi, doğrulanması, taklit ürünlerin önüne geçilmesi gibi hususlarda da yardımcı olmaktadır. Etkin tedarik zincirlerine sahip, tüketici memnuniyeti ve güvenini ön planda tutan, dinamik iş modellerinin uygulandığı akıllı şehir konseptinde de blokzinciri öne çıkan teknolojilerden biridir (da Cruz ve Cruz, 2020:336).

"Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar" konusunda enerji tüketimi ve atıkların takibinin daha etkin biçimde gerçekleştirildiği daha yaşanabilir şehirlerin oluşturulması sürecinde blokzincir teknolojisinin kullanımı önemli bir potansiyel sunmaktadır. Blokzinciri sistemleri üzerinden işleyen bir enerji ticareti mekanizması kullanılarak kişiler arasında enerji ticaretinin teşvik edilmesi ile verimli enerji tüketimi sağlanabilmektedir. Atıkların oluşumundan geri dönüşümü ve bertaraf edilmesine kadar geçen süreç blokzinciri sistemlerinde dijital olarak takip edilerek atık yönetiminin veriminin artırılması mümkün olmaktadır (Parmentola *vd.*, 2022:196). Düşük karbon emisyonlu, yeşil ve akıllı şehirlerin planlanmasında blokzinciri uygulamalarından faydalanılmasına yönelik çalışmalar da gerçekleştirilmektedir (Sun ve Zhang, 2020:332). Tek bir merkez tarafından kontrol edilmeyen şeffaf sistemi sayesinde blokzinciri kullanımı özel işletmeler tarafından gerçekleştirilen sosyal sorumluluk projeleri konusunda yardımcı olabilir (Jayawardhana ve Colombage, 2019:374).

"Sorumlu Tüketim ve Üretim" amacına yönelik olarak tedarik zincirlerindeki ürünlerin ve doğal kaynak kullanımının blokzinciri sistemleri ile daha etkin takibinin gerçekleştirilmesi mümkün olmaktadır (Parmentola *vd.*, 2022:210). Blokzinciri teknolojisi ticari işlemlerde maliyetleri azaltması, tedarik zinciri yönetiminde iyileştirme sağlaması, kayıtlı verilerin değiştirilememesi gibi avantajları nedeniyle döngüsel ekonomiye katkı sağlama potansiyeli sunmaktadır. Merkezi bir sistemden yönetilemeyen dağıtık yapısı sayesinde blokzinciri teknolojisi ürün ve hizmetlerin çevreye daha az zararlı olacak biçimde üretilmesine ve etik değerlere daha fazla bağlı iş modellerinin oluşturulmasına yardımcı olmaktadır (Upadhyay *vd.*, 2021:1). Tarım ve gıda güvenliği alanındaki sürdürülebilir blokzinciri uygulamalarına yönelik çalışmalar da yapılmaktadır (Jayawardhana ve Colombage, 2019:379). Gıda atıklarının asgari seviyeye indirilebilmesi kapsamında blokzinciri kullanımına yönelik çalışmalar gerçekleştirilmektedir. Özellikle doğal kaynakların adem-i merkezi bir sistem yardımıyla yönetimi, tedarik zincirlerindeki ürünlerin daha şeffaf bir yapı ile takibinin sağlanması gibi konular blokzincirin faydaları olarak ön plana çıkmaktadır (Ahmed ve Broek, 2017:43). Blokzinciri, ürünlerin kalitesi konusunda tüketicilere güvence sağlanmasına yardımcı olabilir (Koç, 2020:420). Tüketicilerin sürdürülebilirlik konusundaki farkındalıkları ve talepleri son dönemde artış göstermektedir. Tüketiciler satın aldıkları ürün ve hizmetlerin sürdürülebilir olmasını talep etmektedirler. Bunun tespit edilebilmesi için bahse konu ürün ve hizmetlerin tedarik zincirindeki tüm aşamalarda veriler konusunda tam bir şeffaflık sağlanması gerekmektedir. Blokzinciri bu verilerin kaydedilmesini, kaydedildikten sonra değiştirilememesini ve tüketiciler dahil tüm paydaşların erişimine açık olmasını sağlayan bir sistem sunmaktadır (da Cruz ve Cruz, 2020:336). "İklim Eylemi" amacı kapsamında sera gazı emisyonlarının takibi ve emisyon haklarının ticaretine ilişkin uygulamalar blokzinciri teknolojisi kullanılarak geliştirilebilmektedir. Blokzinciri tabanlı uygulamalar daha düşük sera gazı emisyonu gerçekleştiren sistemlerin oluşturulmasında bir teşvik mekanizması olarak kullanılabilir (Thess *vd.*, 2020:1).

Blokzinciri teknolojisinin çevresel sürdürülebilirlik alanında kullanılabileceği bir diğer alan ise karbon kredilerdir. Karbon kredilerinin blokzinciri sistemi üzerinden sağlanması ile daha güvenilir ve şeffaf bir yapının elde edilmesi mümkün olmaktadır. Karbon ticareti, yeşil sertifikasyonlar, enerji yönetimi, kaynakların paylaşımı alanlarında da blokzincirlerden faydalanılmasına yönelik çalışmalar yapılmaktadır (Andoni *vd.*, 2019:167). Karbon ayak izinin azaltılması blokzincirin fayda sağlayabileceği diğer bir alandır (Upadhyay *vd.*, 2021:11). Firmaların karbon ayak izinin takibi ve ödenmesi gereken karbon vergisi gibi konularda blokzinciri uygulamaları kullanılabilir. Bu sayede blokzinciri teknolojisinin karbon emisyonlarının takibi ve azaltımı, hava kirliliğinin engellenmesi gibi konularda etkili olabileceği sonucu elde edilmiştir (Rejeb ve Rejeb, 2020:369). Sürücüsüz araçlarda da blokzinciri teknolojisinin kullanımına ilişkin denemeler yapılmaktadır. Bu tür araçların kullanımı yakıt tüketimini azaltacak ve karbon emisyonlarının azaltılmasında etkili olacaktır

(Dierksmeier ve Seele, 2020:352). Ayrıca çevre kirliliği ile ilgili verilerin anlık toplanması ve analiz edilmesi blokzinciri sistemleri ile gerçekleştirilebilir. Bu sayede tedarik zincirlerinin daha sürdürülebilir bir biçimde gerçekleştirilmesi sağlanabilir.

Su kirliliğinin takibi ve suda yaşayan canlıların korunmasına yönelik çalışmalarda blokzinciri teknolojilerinden faydalanılması ile "Sudaki Yaşam" amacına ulaşmaya katkı sağlanabilecektir. "Karasal Yaşam" konusunda ise doğanın korunması için kişilerin teşvik edilmesini sağlayan sistemler blokzincirler kullanılarak oluşturulabilir (Parmentola *vd.*, 2022:210). Blokzinciri kullanılarak gerçekleştirilen finans uygulamalarının kağıt paranın kullanımını azaltma potansiyeli bulunmaktadır. Bu sayede para üretimi için daha az kağıt gerekeceğinden ormanların tahribatı da azalacaktır (Jayawardhana ve Colombage, 2019:368).

Ayrıca yapay zeka, büyük veri, nesnelerin interneti gibi teknolojiler ile entegre halde blokzinciri teknolojisinin farklı sürdürülebilir kalkınma girişimlerinde kullanımına ilişkin çalışmalar yapılmaktadır. Özellikle finans, enerji, sağlık, deniz taşımacılığı, tedarik zincirleri, lojistik, endüstri 4.0, akıllı şehirler blokzinciri teknolojisinin kullanımına yönelik en fazla çalışma yapılan alanlar olarak öne çıkmaktadır. Blokzincirin sunmuş olduğu adem-i merkezi sistem sayesinde taraflar arasında oluşan güven mekanizması gıda güvenliği, sosyal eşitliğin sağlanması gibi farklı alanlardaki uygulamalarda da blokzincirinden yararlanılmasına imkan sağlamaktadır (Rejeb ve Rejeb, 2020:365). Biyoteknoloji alanındaki faaliyetlerde blokzinciri kullanılmasının sürdürülebilirlik alanında sunabileceği yararları yönelik çalışmalar da gerçekleştirilmektedir (Willrich *vd.*, 2019:107).

7. Blokzinciri Teknolojisinin Uluslararası Ticaretin Sürdürülebilirliğine Etkileri

Blokzinciri teknolojisinin uluslararası ticarete sürdürülebilirliğin sağlanması konusunda en fazla fayda edebileceği alanların başında tedarik zincirleri yönetimi gelmektedir. Günümüzde uluslararası ticaret uzun tedarik zinciri ağları ile birbirine bağlanmış karmaşık bir yapıya sahiptir. Bu nedenle tedarik zincirleri alanında gerçekleştirilecek iyileşmeler uluslararası ticaretin daha sürdürülebilir olmasında önemli rol oynamaktadır.

Tedarik zinciri yönetiminde verimin artırılması, ürün takibinin iyileştirilmesi, maliyetlerin azaltılması ve atık oluşumunun önüne geçilmesi alanında blokzinciri teknolojisinin kullanım potansiyeli bulunmaktadır (Upadhyay *vd.*, 2021:10). Blokzinciri teknolojisinin sağlamış olduğu şeffaf veri takibi sayesinde atıkların azaltımı, doğal kaynakların daha verimli kullanımı gibi döngüsel ekonomi uygulamalarının gerçekleştirilmesi mümkün olmaktadır (Tseng ve Shang, 2021:19). Taşımacılık ve lojistik sektöründe blokzinciri tabanlı akıllı sözleşmelerden yararlanılması da söz konusudur (Parmentola *vd.*, 2022:206). Tedarik zinciri yönetiminde gerçekleştirilecek iyileşmeler döngüsel ekonomiye geçişi de hızlandıracak bir etki yapmaktadır. Blokzinciri teknolojisinin tedarik zincirlerinde kullanımı sosyo-ekonomik açıdan da önemli faydalar sunmaktadır. Zorunlu çalışma ve çocuk işçi çalıştırmanın önüne geçilmesi, işçi haklarının korunması gibi konularda blokzinciri teknolojisi fayda sağlayabilecektir (Jayawardhana ve Colombage, 2019:378). Ayrıca tedarik zinciri süreçlerinin çevre kirliliğini daha aza indirecek şekilde yeniden düzenlenmesinde blokzincirleri etkili olmaktadır. Bu nedenle ilerleyen dönemde tedarik zinciri yönetiminde blokzinciri kullanımının yaygınlaşacağı tahmin edilmektedir (Park ve Li, 2021:15).

Blokzinciri teknolojisinin uluslararası ticarete pozitif olarak etki edebileceği diğer önde gelen alanlar ise dış ticaret finansmanı ve gümrük süreçleridir. Bu alanlarda blokzinciri teknolojisinin kullanımı işlem maliyetlerini ve bu işlemlerin tamamlanabilmesi için gerekli olan süreyi azaltarak uluslararası ticaretin

gelişimine katkı sağlayacaktır. Uluslararası ticaretin artması ülkelerin refah seviyesini artıran bir faktör olduğundan bu alandaki iyileşmeler dünyada yoksulluk ve açlığın sonlanması, insana yakışır iş ve ekonomik büyümenin sağlanması amaçlarına katkı verecek bir gelişme olacaktır.

Blokszinciri teknolojisinin sürdürülebilir kalkınma alanında sağlayabileceği potansiyel faydaların yanı sıra bu konuda oluşturabileceği olumsuz etkiler de incelenmektedir. Blokszincirlerin yoğun enerji tüketimine neden olan yapıları nedeniyle karbon emisyonlarını artırdıkları yönünde eleştiriler yapılmaktadır (Jayawardhana ve Colombage, 2019:375). Özellikle sistemin çalışması için bilgisayar işlem gücünden yararlanan mutabakat algoritmalarını kullanan ve bu nedenle yoğun elektrik enerjisi tüketimine sebep olan blokszinciri türleri Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları'na olumsuz etki etmektedir. Bu sistemlerin çalışması için yoğun enerji kullanımı karbon emisyonlarını artırmakta ve çevre kirliliğine sebep olmaktadır (Lund *vd.*, 2019:17; Koç, 2021:44). Ayrıca bu tür blokszinciri türlerinin çalışması için kullanılan bilgisayar donanım cihazlarının her yıl yenilenmesi ciddi miktarda elektronik cihaz atıklarının oluşmasına da neden olmaktadır (Rana *vd.*, 2019a:865). Bu açıdan değerlendirildiğinde blokszinciri uygulamalarının "Erişilebilir ve Temiz Enerji" ile "İklim Eylemi" amaçlarına olumsuz etkisi olmaktadır.

8. Sonuç

Dünyanın çevresel, sosyal ve ekonomik açıdan karşılaştığı birçok risk sürdürülebilir uygulamalar ile azaltılabilecektir. Bu nedenle sürdürülebilirlik kavramı dünya için varoluşsal bir önem kazanmaktadır. Özellikle 2015 yılında BM 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündemi kapsamında kabul edilen 17 Sürdürülebilir Kalkınma Amacı yoksulluğun sonlandırılması, eşitsizliğin ve adaletsizliğin azaltılması, ekonomik büyümenin sağlanması, çevrenin korunması gibi tüm dünya için hayati öneme sahip konularda bir yol haritası sunmaktadır. Sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin gerçekleştirilmesinde teknoloji oldukça önemli bir rol üstlenmektedir. Bu alanda kullanılacak yeni gelişen teknolojiler arasında blokszinciri ön plana çıkmaktadır. Bu konuya artan ilgi ile birlikte blokszincirin sürdürülebilir uygulamalarda kullanımına yönelik birçok araştırma gerçekleştirilmektedir. Bu araştırmalardan elde edilen sonuçlara göre, sahip olduğu kendine has özellikleri nedeniyle blokszinciri teknolojisi ekonomi, çevre ve sosyal alanlarda sürdürülebilirliğin sağlanması konusunda belirlenen sürdürülebilir kalkınma amaçlarına ulaşmada önemli bir potansiyel sunmaktadır.

Uluslararası ticaret dünya ekonomisi içinde büyük pay sahibidir. Son yıllarda yaşanan teknolojik gelişmeler ile bazı iyileşmeler sağlansa da uluslararası ticaretin karmaşık yapısının neden olduğu işlemlerin yavaş sonuçlanması, uzun bekleme süreleri ve yüksek maliyetler gibi sorunlara tam olarak çözüm bulunamamıştır. Ayrıca iklim değişikliği ile mücadele kapsamında uluslararası ticaretin daha sürdürülebilir biçimde gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Blokszinciri, uluslararası ticarete işlemlerin hızlandırılması, maliyetlerin azaltılması ve sürecin daha güvenli hale getirilmesine yardımcı olabilecek bir teknoloji olup aynı zamanda uluslararası ticaretin daha sürdürülebilir bir yapıya dönüşmesine yardımcı olabilecektir.

Blokszinciri finansal hizmetlerin çok daha geniş kesimlere yayılmasına katkı sağlayabilecek bir teknolojidir. Blokszincirin ayrıca su tüketim haklarının kişiler arası alışverişe olanak sağlayan mekanizmalarda kullanımı ile sürdürülebilir kalkınma amaçlarına ulaşmada fayda sağlama potansiyeli bulunmaktadır. Su kirliliğinin takibi ve suda yaşayan canlıların korunmasına yönelik çalışmalar da blokszinciri teknolojisinden faydalanılabilecek bir alandır. Blokszinciri teknolojisi akıllı sözleşmeler aracılığıyla yenilenebilir enerji üretimi ve tüketiminde verimliliğin artırılması konusunda katkı sağlayabilecek özellikler barındırmaktadır. Blokszincirin önemli fayda sağlama potansiyeli sunduğu diğer bir alan ise ürünlerin takip edilmesi, doğrulanması, taklit ürünlerin önüne geçilmesidir. Tedarik

zincirlerindeki ürünlerin ve doğal kaynak kullanımının blokzinciri sistemleri ile daha etkin takibinin gerçekleştirilmesi mümkün olmaktadır. Enerji tüketimi ve atıkların takibinin etkin biçimde gerçekleştirildiği daha yaşanabilir şehirlerin oluşturulması sürecinde blokzinciri teknolojisinin kullanım potansiyeli bulunmaktadır. Sera gazı emisyonlarının takibi ve emisyon haklarının ticaretine ilişkin uygulamalar da blokzinciri teknolojisi kullanılarak geliştirilebilir. Çevrenin korunması için kişilerin teşvik edilmesini sağlayan sistemler de blokzincirler kullanılarak oluşturulabilir. Blokzinciri teknolojisinin sürdürülebilirlik alanındaki birçok uygulaması henüz deneme aşamasında olmasına rağmen önemli bir potansiyel sunmaktadır. Blokzinciri uygulamalarının yaygınlaşması bu alandaki araştırmaların artmasına, yasal düzenlemelerin yapılmasına ve çalışmalara daha fazla destek sağlanmasına bağlıdır.

Blokzincirin uluslararası ticaret alanında kullanımı ile çevresel, ekonomik ve sosyal sürdürülebilirlik açısından çeşitli avantajlar sağlanabilecektir. Blokzinciri teknolojisinin özellikle tedarik zinciri yönetimi, dış ticaret finansmanı ve gümrük süreçleri alanlarında maliyet ve işlem sürelerini azaltma potansiyeli bulunmaktadır. Bu gelişmeler uluslararası ticaretin artışına katkı sağlamaktadır. Uluslararası ticarete gerçekleşecek artış Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları'ndan "Yoksuluğa Son", "Açlığa Son", "İnsana Yakışır İş ve Ekonomik Büyüme" alanlarında olumlu sonuçların elde edilmesine yardımcı olabilir. Blokzinciri teknolojisi ayrıca kendine has özellikleri sayesinde uluslararası ticaret alanında atıkların ve çevre kirliliğinin azaltılması, döngüsel ekonomiye geçiş süreci gibi konularda pozitif etki oluşturarak "İklim Eylemi", "Sudaki Yaşam", "Karasal Yaşam" amaçlarına olumlu yönde etki edebilir. Bu kapsamda blokzinciri teknolojisinin kullanımı ile uluslararası ticaretin daha sürdürülebilir biçimde gerçekleşme potansiyeli bulunmaktadır.

Diğer yandan, potansiyel faydalarının yanı sıra blokzincirlerin oluşturabileceği bazı olumsuz koşullar da dikkat çekmektedir. Özellikle sistemin çalışması için bilgisayar işlem gücünü kullanan blokzinciri türleri yoğun enerji tüketimine sebep olmaktadır. İklim değişikliği ile mücadele ve sera gazı emisyonlarının azaltılması konularının dünya gündeminde ilk sıralarda yer aldığı düşünüldüğünde, bu durum bir dezavantaj olarak görülmektedir. Bu kapsamda blokzincirlerin adem-i merkezi yapısını bozmadan enerji tüketimini azaltacak farklı blokzinciri teknolojilerine yönelik araştırmalar yapılmaktadır. İlerleyen dönemde yapılacak çalışmalarda, blokzinciri tabanlı uygulamalar ile ilgili olarak yürürlüğe girmesi olası yasal düzenlemelerin blokzincirlerin Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları uygulamaları yönünden sunacağı faydalara ve oluşturacağı engellere yönelik araştırma gerçekleştirilmesi faydalı olacaktır.

Kaynakça

- Ahmed, S., ve Broek, N. T. (2017). "Blockchain could boost food security", *Nature*, 550(7674), 43-43.
- Akben, İ. ve Güngör A. (2018). "Tedarik Zinciri ve Yalın Tedarik Zinciri", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 5(7), 1-12.
- Andoni, M., Robu, V., Flynn, D., Abram, S., Geach, D., Jenkins, D., McCallum, P. ve Peacock, A. (2019). "Blockchain technology in the energy sector: A systematic review of challenges and opportunities", *Renewable and sustainable energy reviews*, 100, 143-174.
- Arora, N. K., ve Mishra, I. (2019). "United Nations Sustainable Development Goals 2030 and environmental sustainability: race against time". *Environmental Sustainability*, 2(4), 339-342.
- Bakan, İ. ve Şekkel, Z.H. (2019). "Blok Zincir Teknolojisi ve Tedarik Zinciri Yönetimindeki Uygulamaları", *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 11(18), 2847-2878.
- Belu, M. G. (2019). "Application of blockchain in international trade: An overview". *Romanian Economic Journal*, 22(71), 2-15.

- Belu, M.G. (2020). "Blockchain Technology and Customs Procedures", *The Romanian Economic Journal*, 23(78), 12-23.
- Biswas, B. ve Gupta, R. (2019). "Analysis of barriers to implement blockchain in industry and service sectors", *Computers & Industrial Engineering*, 136, 225–241.
- Brunner, A., Abderrahmane, N., Muralidharan, A., Halfpap, P., Süme, O. ve Zimprich, S. (2017). "Trade Finance Disrupted: A Blockchain Use Case", *Journal of Financial Transformation, Capco Institute*, 45, 41-47.
- Brundtland, G. (1987). "Our Common Future—Call for Action". *Environmental Conservation*, 14(4), 291-294.
- Church, C. H. (1992). "The development of the Swiss green party". *Environmental Politics*, 1(2), 252-282.
- da Cruz, A. M. R., ve Cruz, E. F. (2020). "Blockchain-based Traceability Platforms as a Tool for Sustainability", *ICEIS 2020 - 22nd International Conference on Enterprise Information Systems*, 2, 330-337, 5-7 Mayıs 2020, Prag.
- Dierksmeier, C., ve Seele, P. (2020). "Blockchain and business ethics". *Business Ethics: A European Review*, 29(2), 348-359.
- Dobson, A. (2007). *Green Political Thought*, 4. Baskı, Routledge, Londra.
- Doherty, B. (2002). *Ideas and Actions in the Green Movement*, 1. Baskı, Routledge, Londra.
- DTÖ. (2022). *WTO contribution to the 2022 UN High-Level Political Forum*. WTO. Cenevre.
- Ganne, E. (2018). *Can Blockchain revolutionize international trade?*, WTO Publications, Cenevre.
- Golosova J. ve Romanovs A. (2018). "The Advantages and Disadvantages of the Blockchain Technology", 2018 IEEE 6th Workshop on Advances in Information, Electronic and Electrical Engineering (AIEEE), 1-6, 8-10 Kasım 2018, Vilnius Gediminas Technical University, Vilnius.
- Grant, Z. P., ve Tilley, J. (2019). "Fertile soil: explaining variation in the success of Green parties". *West European Politics*, 42(3), 495-516.
- Grath, A. (2016). *The handbook of international trade and finance*, 4. Baskı, Kogan, Londra.
- Gulseven, O., ve Ahmed, G. (2022). "The State of Life on Land (SDG 15) in the United Arab Emirates". *International Journal of Social Ecology and Sustainable Development (IJESD)*, 13(1), 1-15.
- Gupta V.C., Agarwal M. ve Mishra A. (2019). "When Trade Finance Meets Blockchain Technology". *International Journal of Innovative Science and Research Technology*. 4(10), 342-346.
- Gürcan, B. (2021). "Application of Blockchain Technology to the International Trade and Custom Regulations", *CEEEGOV Days 2021*, 409-417, 10-11 Mayıs 2021, Austrian Computer Society, Viyana.
- Haber, S. ve Stornetta, W.S. "How to time-stamp a digital document". *J. Cryptology* 3, 99–111 (1991).Högberg, F., Othman, M.A.R. ve Grosse, C., (2020). "Blockchain in Supply Chains and Logistics: Trends in Development", 2020 IEEE International Conference on Industrial Engineering and Engineering Management (IEEM), 852-856. 14-17 Aralık 2020, National University of Singapore, Singapur.
- Jabbar, S., Lloyd, H., Hammoudeh, M., Adebisi, B. ve Raza, U. (2020). "Blockchain-enabled supply chain: analysis, challenges, and future directions", *Multimedia Systems*, 27, 787–806.
- Jayawardhana, A., ve Colombage, S. (2019). "Does Blockchain Technology Drive Sustainability? An Exploratory Review", 18th International Conference on Corporate Social Responsibility (CSR) & 9th Organisational Governance Conference, 368-386, 10-13 Eylül 2019, Barcelos.
- Jessel, B. ve DiCaprio, A. (2018). "Can blockchain make trade finance more inclusive?", *Journal of Financial Transformation, Capco Institute*, 47, 35-50.
- Juma, H., Shaalan, K. ve Kamel, I. (2019). "A Survey on Using Blockchain in Trade Supply Chain Solutions". *IEEE Access*, 7, 184115-184132.
- Kates, R. W., Clark, W. C., Corell, R., Hall, J. M., Jaeger, C. C., Lowe, I. ve Dickson, N. M. (2001). "Sustainabilityscience". *Science*, 292, 641-642.
- Kim, S. M., ve Kim, S. M. (2021). "International Trade Contracts". *Payment Methods and Finance for International Trade*, 15-28.

- Koç, E. (2020). “Tedarik zinciri izlenebilirliği ve sürdürülebilirliğinde yeni paradigma: Blokzincir”, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (BUSBED), 10(20), 417-437.
- Koç, F. (2021). “Blockchain Teknolojisinin Çevresel Etkilerinin Değerlendirilmesi”, Reforma, 3(91), 44-50.
- Krishnan, C. U. (2012). “Key parameters of international trade contracts”. Indian Journal of Fertilisers, 8(9), 36-42.
- Langguth, G. (2019). The Green Factor in German Politics: From Protest Movement to Political Party, 1. Baskı, Routledge, Londra.
- Lapinskaite, I., ve Vidziunaite, S. (2020). “Assessment of the Sustainable Economic Development Goal 8: Decent work and economic growth in G20 countries”. Economics and Culture, 17(1), 116-125.
- Lee, E. S., ve Lee, E. S. (2012). International Trade Contracts. Management of International Trade, 37-57.
- Lund, E. H., Jaccheri, L., Li, J., Cico, O., ve Bai, X. (2019). “Blockchain and sustainability: A systematic mapping study”, 2019 IEEE/ACM 2nd International Workshop on Emerging Trends in Software Engineering for Blockchain (WETSEB), 16-23, 27-27 Mayıs 2019, Montreal.
- Mao, X., Liu, H., Gui, J., ve Wang, P. (2023). “Toward inclusive list-making for trade liberalization in environmental goods to reduce carbon emissions”. Geography and Sustainability, 4(3), 200-212.
- Meadows, D. H. (1972). The limits to growth: a report of the Club of Rome’s project on the predicament of mankind, 1. Baskı, Universe Books, New York.
- Mensah, J. (2019). “Sustainable development: Meaning, history, principles, pillars, and implications for human action: Literature review”. Cogent Social Sciences, 5(1), 165353. 1-21.
- Murphy, D. F., ve Stott, L. (2021). “Partnerships for the sustainable development goals (SDGs)”. Sustainability, 13(2), 658.
- Naghavi, S. R., Asadi, D. A., ve Eslami, D. M. (2018). “International Contracts and Global Developments”. Revista Publicando, 5(15 (2)), 346-372.
- Narayanan A., Bonneau J., Felten E., Miller A. ve Goldfeder S. (2016). Bitcoin and Cryptocurrency Technologies, Princeton University Press, New Jersey.
- Park, A., ve Li, H. (2021). “The effect of blockchain technology on supply chain sustainability performances”, Sustainability, 13(4), 1726. 1-18.
- Parmentola, A., Petrillo, A., Tutore, I., ve De Felice, F. (2022). “Is blockchain able to enhance environmental sustainability? A systematic review and research agenda from the perspective of Sustainable Development Goals (SDGs)”, Business Strategy and the Environment, 31(1), 194-217.
- Pearson, M. (2021). “Policy, History, Theory: Labour and the environment: An historical perspective”. Renewal: a Journal of Social Democracy, 29(2), 32-38.
- Rana, R. L., Giungato, P., Tarabella, A., ve Tricase, C. (2019a). “Blockchain applications and sustainability issues”, Amfiteatru Economic, 21(13), 861-870.
- Rana, R. L., Giungato, P., Tarabella, A., ve Tricase, C. (2019b). Sustainability of bitcoins and blockchain. BASIQ International Conference on New Trends in Sustainable Business and Consumption, 771-777, 30 Mayıs - 1 Haziran 2019, Università degli Studi di Bari Aldo Moro, Bari.
- Rejeb, A., ve Rejeb, K. (2020), “Blockchain and supply chain sustainability”, Logforum, 16(3). 363-372.
- Ruggerio, C. A. (2021). “Sustainability and sustainable development: A review of principles and definitions”. Science of the Total Environment, 786, 147481.
- Sharma, P. K., Kumar, N., ve Park, J. H. (2020). “Blockchain technology toward green IoT: Opportunities and challenges, IEEE Network, 34(4), 263-269.
- Sun, M., ve Zhang, J. (2020). “Research on the application of block chain big data platform in the construction of new smart city for low carbon emission and green environment”, Computer Communications, 149, 332-342.
- Takaoğlu, M., Özer, Ç. ve Parlak, E. (2019). “Blokzinciri Teknolojisi ve Türkiye’deki Muhtemel Uygulanma Alanları”, Uluslararası Doğu Anadolu Fen Mühendislik ve Tasarım Dergisi, 1(2), 260-295.

- Teh, D., Khan, T., Corbitt, B., ve Ong, C. E. (2020). “Sustainability strategy and blockchain-enabled life cycle assessment: a focus on materials industry”, *Environment Systems and Decisions*, 40(4), 605-622.
- Temocin, P., ve Kawano, N. (2019). “Citizen Advocacy: The Achievements of New Zealand’s Peace Activism”, *Asia-Pac. J. Jpn. Focus*, 17(19),1-8.
- Thess, A., Klein, M., Nienhaus, K., ve Pregger, T. (2020). “Global carbon surcharge for the reduction of anthropogenic emission of carbon dioxide”, *Energy, Sustainability and Society*, 10(1), 1-9.
- Tseng, C. T., ve Shang, S. S. (2021). “Exploring the sustainability of the intermediary role in blockchain”, *Sustainability*, 13(4), 1936, 1-21.
- Upadhyay, A., Mukhuty, S., Kumar, V., ve Kazancoglu, Y. (2021). “Blockchain technology and the circular economy: Implications for sustainability and social responsibility”, *Journal of Cleaner Production*, 293, 126130, 1-22.
- Vurdu S.A. (2021). *Uluslararası Ticarete Blokzincir Uygulamaları*, Hiper Yayın. İstanbul.
- Willrich, S., Melcher, F., Straub, T., ve Weinhardt, C. (2019). “Towards More Sustainability: A Literature Review Where Bioeconomy Meets Blockchain”, *ICETE 2019 16th International Joint Conference on e-Business and Telecommunications*, (1), 107-114, 26-28 Haziran 2019, Prag.
- Zheng, Z., Xie, S., Dai, H. N., Chen, W., Chen, X., Weng, J., ve Imran, M. (2020). “An overview on smart contracts: Challenges, advances and platforms”. *Future Generation Computer Systems*, 105, 475-491.

Yalçinkaya, H. & Salkım A. (2023). "Türkiye'de Sürdürülebilir Ekonomik Büyüme ve Orta Gelir Tuzağı İlişkisi Üzerine Literatür Taraması", *International Journal of Entrepreneurship and Management Inquiries*, 07(13), 183-203

Doi: 10.55775/ijemi.1373922

<https://dergipark.org.tr/en/pub/ijemi>

Başvuru Tarihi/Received Date: 10.10.2023 Kabul Tarihi/Accepted Date: 22.12.2023

Araştırma Makalesi/Research Article

Türkiye'de Sürdürülebilir Ekonomik Büyüme ve Orta Gelir Tuzağı İlişkisi Üzerine Literatür Taraması

Assoc. Prof. Dr. Hakan YALÇINKAYA, ORCID: 0000-0002-4818-4887,
Manisa Celâl Bayar University, Türkiye; mustafahakanyalcinkaya@gmail.com

Lecturer, Dr. Arzu SALKIM, ORCID: 0000-0002-6302-9957,
Manisa Celâl Bayar University, Türkiye; arzu.salkim@cbu.edu.tr

Literature Review on The Relationship Between Sustainable Economic Growth and Middle Income Trap in Türkiye

Abstract

It is said that the initial thoughts about the need for economic growth to be sustainable emerged in the aftermath of the Industrial Revolution, driven by the impact of increased production and population growth. During this period, there were significant income disparities between countries that rapidly increased their economic growth and those that could not complete the industrial revolution and were condemned to stagnant growth. Therefore, the concept of the middle-income trap has its roots in the slowdown in economic growth and per capita income averages. In this regard, the middle-income trap problem is also a growth-welfare issue. To overcome this problem and prevent the risk of falling into the trap, it is necessary to resolve the middle-income trap problem with sustainable and long-term economic growth performance. This article investigates the studies conducted on the middle-income trap in Türkiye and examines the results of the approach developed by Robertson and Ye, using the United States as a reference according to the literature review findings. While these results indicate that Türkiye is not in the middle-income trap, the method based on the per capita income average of world countries has determined that Türkiye is indeed in the middle-income trap.

Keywords: Sustainable Economic Growth, Middle Income Trap, Literature Study

Jel Classification: O40, O11, O10

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı: Bu çalışmada, araştırma ve yayın etiği kurallarına uyulduğu yazarlar tarafından taahhüt edilmektedir.

Yazar Katkı Oranları: Birinci yazarın katkı oranı %100

Çıkar Beyanı: Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Etik Beyanı: Çalışma Etik Kurulu kararı gerektirmemektedir.

Türkiye'de Sürdürülebilir Ekonomik Büyüme ve Orta Gelir Tuzağı İlişkisi Üzerine Literatür Taraması

Özet

Ekonomik büyümenin sürdürülebilir olması gerektiği ile ilgili ilk düşüncelerin sanayi devrimi sonrası meydana gelen üretim ve nüfus artışının etkisiyle gerçekleştiği söylenmektedir. Bu dönemde ekonomik büyümelerini hızlı bir şekilde arttıran ülkeler ile sanayi devrimini tamamlayamayan ve durağan bir büyüme mahkûm olan ülkeler arasında ciddi gelir farklılıklarının olduğu bilinmektedir. Bu nedenle ortaya çıkan orta gelir tuzağı kavramının çıkış noktası ekonomik büyüme de ve kişi başına düşen gelir ortalamasında meydana gelen yavaşlamalar olarak görülmüştür. Bu açıdan orta gelir tuzağı sorunu aynı zamanda bir büyüme-refah problemidir. Bu sorunun üstesinden gelebilmek ve tuzağa düşme riskinin önüne geçebilmek için sürdürülebilir ve uzun vadeli bir ekonomik büyüme performansı ile orta gelir tuzağı sorunu çözümlenmelidir. Bu makalede Türkiye de orta gelir tuzağı ile ilgili yapılan çalışmalar araştırılmış ve literatür tarama sonuçlarına göre Amerika Birleşik Devletleri'nin referans alınarak gerçekleştirilen Robertson ve Ye yaklaşımına dair sonuçlar incelenmiştir. Bu sonuçlar Türkiye'nin orta gelir tuzağında olmadığını göstermiş ise de dünya ülkelerinin kişi başına düşen gelir ortalaması baz alınarak yapılan yöntemde ise, Türkiye'nin orta gelir tuzağında olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sürdürülebilir Ekonomik Büyüme, Orta Gelir Tuzağı, Literatür Çalışması.

JEL Sınıflandırması: O40, O11, O10

1. Giriş

İnsanlık tarihinin önemli dönüm noktalarından biri olan endüstri devrimi ile dünya nüfusunun hayat standartları köklü bir şekilde değişime uğramış ve ekonomik büyüme gelir artışını da beraberinde getirmiştir. Bu nedenle kişi başına düşen gelirdeki artışların endüstri devrimi ile başladığı bilinmektedir. Modern çağa geçiş olarak nitelendirilen endüstri devriminin getirmiş olduğu üretim faktörlerindeki göreceli değişim, üretim miktar ve niteliğindeki artışlar, toplumların farklı refah düzeylerine ve gelir gruplarına ayrılmasına neden olmuştur. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında büyüme ve kalkınmaya yönelik hedef ve politikaların belirlenmesiyle bazı ülke ekonomilerinin hızlı bir şekilde büyüdüğü, bazı ülkelerin ise hiç büyümediği ya da büyüme yavaşlaması problemiyle karşı karşıya oldukları görülmüştür.

Tarihsel süreçte ülkeler arasında gelir çeşitliliğinin fark edilir bir biçimde ortaya çıkması ve ülke ekonomilerinin düşük/orta/yüksek gelirli olarak kategorileştirilmesi ekonomik büyümeye dair araştırma çabalarının artmasına neden olmuştur. Geliştirilen birçok modern teori ve yaklaşıma rağmen, bazı ülkelerin kişi başı gelir düzeylerinin uzun yıllar aynı seviyede kaldığı ya da hiç artmadığı gözlemlenmiştir. Bu durum iktisadi büyümenin sürdürülebilir olma niteliğini ve orta gelir tuzağı kavramının gündeme gelmesine sebep olmuştur.

Orta gelir tuzağı kavramı literatürde sıklıkla ekonomik büyüme yavaşlaması, büyüme de durağanlaşma ve büyüme yorgunluğu gibi kavramlarla açıklanmıştır (Eichengreen vd., 2013). Genel olarak orta gelir tuzağına yönelik en yaygın tanım, tuzak olgusunun ülkelerin büyümelerinin potansiyelin altında kaldığı bir bağlamla karakterize edilmesidir. Orta gelir tuzağı kavramı, büyüme ve kalkınma teorilerinde spesifik olarak açıklanmamış olsa da Neoklasik teorinin teknoloji ve emeği sabit kabul edip fiziki sermaye birikimine dayalı bir model öngörmesi ve büyümenin durağan durum ile dengelenmesi orta gelir tuzağının oluşumuna dair ipuçları sunmaktadır (Gill ve Kharas, 2015; Eichengreen vd., 2013; Yeldan vd., 2012).

Orta gelir tuzağını ölçmeye yönelik yapılan araştırmaların bir kısmı, gelir düzeylerinin mutlak ve nispi olarak karşılaştırıldığı, gelir aralıklarının eşik değerlerinin belirlendiği ölçümlere dayalı iken, bir kısmı ise ekonometrik analizlere dayanmaktadır. Gelir gruplarının tasnifinde en çok başvurulan yöntem, Dünya Bankasının Atlas metodudur. Çalışmalara dahil edilen ülkeler farklı zaman dilimleri ve veri tabanlarından elde edilen bilgiler ışığında karşılaştırılarak düşük gelirli, orta gelirli (alt-orta gelir ve üst-orta gelir) ve yüksek gelirli olmak üzere tasnif edilmişlerdir. Ancak yapılan çalışmalarda uygulanan betimleyici ve istatistiki yöntemler orta gelir tuzağına yakalanan ya da tuzağa yaklaşan ülkeler için ortak sonuçlar vermemiştir.

2. Sürdürülebilir İktisadi Büyüme Kavramı

Ekonomik büyüme kavramı genel tanımı itibariyle, bir ülkede üretime dahil olan mal ve hizmetlerin miktar olarak zaman içinde artış göstermesidir. İktisadi büyümenin sürekliliği, kişi başına düşen hasıla artışlarının devamlılığıdır (Ünsal, 2011: 14). Başka bir ifadeyle iktisadi büyüme uzun dönemli, statik olmayan ve üretim faktörlerinin verimliliğine dayalı mal ve hizmetlerin toplam değerini ifade eder (Ülgener, 1991: 20).

Sürdürülebilir büyüme; dengeli büyüme, uzun vadeli kapsayıcı büyüme, istikrarlı ve akıllıca büyüme gibi çeşitli kavramlarla tanımlanmaktadır (Raworth, 2019: 59). Sürdürülebilirlik olgusu temelde çevre biliminin konusu olmakla beraber, büyüme ve kalkınma ekonomisi çalışmalarında da anlam kazanmıştır. Zilberman vd. (2005), çalışmalarında, çevre standartlarına ilişkin korumanın özellikle de kirlilik/üretim oranını azaltan yeni teknolojilerin bilgi stoku gereken ve büyümeyi sürdürülebilir kılan faktörlerle şekillendiğini vurgulamışlardır.

İktisadi olarak sürdürülebilirlik kavramı, uzun vadede ekonomiyi iç ve dış şoklara karşı dirençli kılan, dinamik-üretken kapasitesini devam ettirebileceği kurumsal bir altyapı düzeninde hareket eden model olarak tanımlanabilir (Rodrik, 2009: 18). Başka bir tanımla sürdürülebilir büyüme, uzun dönemde

ekonomik büyüme hızının ortalama bir seviyede tutularak herhangi bir ekonomik kriz ve enflasyona neden olmadan pozitif bir düzeyde devam ettirilebilme becerisidir (Uysal, 2013: 117). Büyümenin sürdürülebilir olabilmesinde, sermayenin marjinal etkisinin artırılarak uzun dönemli yatırım olanaklarının genişletilmesi, girdi verimliliğini sağlayan teknolojilerin üretime dahil edilmesi ve yapısal reformların uygulanabilir olması gerekmektedir.

Sürdürülebilir büyümeyi sağlayan unsurların geniş kapsamlı olduğu ve ülke ekonomilerinin kendi dinamiklerini en iyi şekilde yansıtabilecekleri faktörlere ağırlık vermesi gerekliliği çalışmalarda ifade edilmiştir. Bu anlamda Türkiye gibi orta gelirli ülkelerin, ekonomik büyümeyi sürdürülebilir hale getirebilmeleri ve yüksek gelirli ülkeler seviyesine ulaşabilmeleri için, fiyat istikrarının ve makro ekonomik dengelerin bozulmadığı, istihdam artışının sağlanabildiği, vergi ve sosyal güvenlik reformlarının iyileştirildiği, yönetim ilkelerinin uygulandığı, yurtiçi tasarruf oranlarının artırıldığı ve toplam faktör verimliliğinin yüksek olduğu bir iktisadi ortama gereksinim duymaktadırlar. (TCMB, 2005).

3. Orta Gelir Tuzağı (OGT) Kavramı ve Teorik Yapısı

Orta Gelir Tuzağı, popüler olmasına rağmen net ve evrensel bir tanımı olmayan bir kavramdır. Bu terim, genellikle düşük veya orta gelirli ülkelerin ekonomik analizlerinde kullanılır (Felipevd, 2012: 3). OGT, kaynakların verimli kullanımıyla istikrarlı büyüme elde ederek orta gelir seviyelerine ulaşmış, ancak yüksek gelirli ülkelerin gelir seviyesine ulaşamayan, genellikle Latin Amerika ülkelerini ifade etmektedir (Kuroda, 2012: 3). Ayrıca inovasyon eksikliği, yüksek işgücü maliyetleri gibi faktörler nedeniyle orta gelir düzeyindeki ülkelerin yüksek gelir elde etmelerini zorlaştıran bir durumu da açıklamaktadır (Alancioğlu, Arslan vd., 2019: 473). Literatürdeki çalışmalarda da, orta gelir tuzağı kavramı farklı tanım ve yorumlarla da ortaya çıkmaktadır:

Ünlü ve Yıldız (2018a) çalışmalarında orta gelir tuzağı kavramını ‘dengedeki dengesizlik’ olarak tanımlamışlardır. Ülkelerin aynı gelir seviyesi aralığında tutsak kalmaları, denge durumunu göstermektedir. Ancak bu denge, ekonomideki dengesizliklerin bir sonucudur (Ünlü ve Yıldız, 2018a: 5). Eichengreen, Park ve Shin (2013), orta gelir tuzağı kavramını genel olarak büyümede durağanlaşma ve büyüme yorgunluğu olarak ifade etmişlerdir. (Eichengreen vd., 2013)

Kharas ve Kohli (2011) çalışmalarında orta gelir tuzağı kavramını golf oyununa benzetmişlerdir. Onlara göre, ‘herkes tuzağa yakalanmaz, fakat herkesin oynadığı oyun tuzakların varlığından etkilenebilir. Başarılı ülke ekonomileri tuzaktan hızlı bir şekilde çıkabilir ya da hiç yakalanmaz, başarısız ya da şanssız ülkeler ise yıllarca o tuzağa mahkûm kalabilmektedir’ (Kharas ve Kohli, 2011: 281).

Cai (2012) çalışmasında tuzak kavramını, kısa vadeli değişkenler tarafından müdahale edilemeyen, istikrarlı bir ekonomik denge olarak tanımlamıştır. İktisadi anlamda tuzak kavramı, kişi başına düşen gelir düzeyini ve büyümeyi etkileyen pozitif değişkenlerin etkisi devam ederken olumsuz bir faktörün etkisinin ortaya çıkmasıyla gelir düzeyinin yeniden eski seviyesini almasıdır (Cai, 2012: 51).

İktisadi literatürde tuzak kavramının Malthus Nüfus Tuzağı, Düşük Düzeyli Denge Tuzağı ve Yoksulluk Tuzağı gibi farklı yaklaşımlarla da ele alındığı bilinmektedir. Malthusyen denge olarak da ifade edilen yaklaşım, uzun dönemde nüfusun kaynaklardan daha hızlı artış göstereceğini ve gıdaya olan talebin yetersiz kalacağını ifade etmektedir (Güneş, 2009: 134).

Nelson (1956) tarafından geliştirilen Düşük Düzeyli Denge Tuzağı modeline göre, bir ülkenin sermaye stokundaki artış ile nüfus düzeyi aynı zamanda arttığında ekonomik büyümenin sağlanabilmesi için gelirdeki artış hızının nüfus artış oranından daha fazla olması beklenmektedir. Ancak, nüfustaki büyüme daha fazla olduğunda denge tuzağıyla karşılaşılır (Gönel, 2010: 119).

Kalkınma ekonomisi literatüründe kronik yoksullukla mücadele eden az gelişmiş ülkelerin düşük gelir, yetersiz tasarruf, yetersiz sermaye ve düşük yatırım kısır döngüsüne girmeleri ve kişi başına düşen gelir düzeylerinin yetersiz olması nedeniyle ekonomik büyümelerini sürdürememeleri yoksulluk açmazına girmelerine neden olmuştur. Bu durum ‘fakirlik ya da yoksulluk tuzağı’ olarak adlandırılmaktadır (Karakayalı ve Dilber, 2013).

Agenor (2015) çalışmasında yoksulluk tuzağı kavramını, gelir düzeyinin belirli bir zaman içinde çok düşük bir büyüme oranında kilitli kalması şeklinde yorumlamıştır. Bu tuzak düzeyinin kişi başına düşen gelirin düşük olduğu zaman diliminde sermaye yetersizliği, düşük tasarruflar, yetersiz kamu altyapısı, halk sağlığı ve eğitim hizmetlerine olan zayıf erişim nedeniyle ortaya çıktığını ifade etmiştir. Buna karşılık orta gelir tuzağı kavramı ise, bir ülkenin sürekli bir büyüme hızı ve nüfusunun yaşam koşullarının önemli ölçüde ilerleme kaydetmesinden sonra ortaya çıkmaktadır. (Agenor, 2015: 10).

Orta gelir tuzağı kavramı, son yıllarda ampirik çalışmalarda, ekonomik büyüme ve kalkınma araştırmalarında diğer tuzak türlerine göre daha sık kullanılan bir kavram olmuştur. Orta gelir tuzağı literatürde farklı yaklaşımlarla ve gelir düzeyi eşikleriyle açıklandığı için ortak kabul görmüş bir tanımı yoktur. Orta gelir tuzağı olgusu temel olarak Garrett (2004)'in çalışmasıyla kendini göstermiştir. Garrett (2004)'e göre küreselleşmenin tüm ülkelerde ekonomik büyümeyi olumlu etkilediği görüşü gerçeği yansıtmamaktadır.

Özellikle de 1980-1990 yılları arasında orta gelirli ekonomilerde kişi başına düşen gelir %20'den az olmuştur. Bu durum orta gelirli ülkelerin, yüksek gelirli ekonomilerle rekabet gücünün giderek azaldığını işaret etmektedir. Özellikle de küreselleşme sürecinde orta gelirli ülkelerin sağlıklı bir gelir kategorisine ulaşamadığı vurgusu yapılmıştır (Garrett, 2004).

Garrett (2004)'in çalışmasından sonra, orta gelir tuzağı kavramına, Gill ve Kharas (2007) tarafından Dünya Bankası için kaleme alınan, 'Bir Doğu Asya Rönesansı: Ekonomik Büyüme için Fikirler' adlı raporda yer verilmiştir. Gill ve Kharas (2007) çalışmalarında, orta gelirli ülkelerin bir yandan imalat sanayi gibi gelişmiş endüstrilerinde düşük ücretli ve yoksul ülkelerdeki rakipleri ile mücadele ettiği, diğer yandan ise teknolojik dönüşümlerini hızlı bir şekilde sergileyen yenilikçi ülke ekonomilerine yakınsamaya çalıştıklarına dikkat çekmiştir (Hout, 2014: 12).

Gill ve Kharas (2015) çalışmalarında, orta gelir tuzağına ilişkin tanımlamayı, ekonomik büyümenin potansiyelin altında kalması olarak karakterize etmişlerdir. Ancak bu genel tanımlama, ülkelerin potansiyel büyüme stratejilerinde meydana gelebilecek risklerin ülkeden ülkeye değiştiği varsayımını göz ardı etmektedir. Orta gelir tuzağını, potansiyelin altında kalan büyüme olarak tanımlamak, hangi ülkelerin tuzağa düşeceğinin cevabını net olarak vermemektedir. Bu noktada orta gelir tuzağının tanımından ziyade tuzağa yakalanma ihtimali olan ülkelerin ortak sorunu olan 'düşük büyüme' probleminin çözümüne yönelik uzun vadeli büyümeyi uygun reform ve politikalarla desteklemek daha kalıcı bir çözüm olarak görülmektedir (Gill ve Kharas, 2015: 11,12).

Easterly ve Levine (2001)'e göre, uzun dönemli istikrarlı büyümenin sağlanmasında sermaye birikiminin yanısıra teknolojik değişimin yaratılması, işgücünün üretkenliğinin artırılması ve böylece toplam faktör verimliliğinin yükseltilmesi hedeflenmelidir (Easterly ve Levine, 2001: 180).

Sürdürülebilir büyümenin sağlanmasında toplam faktör üretkenliğini arttıracak olan Ar-Ge ve teknoloji inovasyonu kazanımları, bilgi stoku ve yeniliklerin üretimde yer edinmesini sağlayamayan ekonomiler, 'Orta gelir tuzağı' kavramıyla yüz yüze gelmişlerdir (Yeldan vd., 2012: 13).

Bulman, Eden ve Nguyen (2016) çalışmalarında, toplam faktör verimliliğine ilişkin büyümenin orta ve yüksek gelirli ülkelerde, düşük gelirli ülkelere göre hem mutlak hem de nispi anlamda büyümenin kaynağı olarak belirtmişlerdir. Orta gelir aralığından çıkıp, yüksek gelirli ülkeler grubuna dahil olabilmek için yerel inovasyon bileşenlerini harekete geçirmek, ihracatta ürün çeşitliliğini arttırmak, yönetim stratejilerini geliştirmek ve araştırma faaliyetlerine ivme kazandırmak gerekmektedir (Bulman vd., 2016).

Felipe, Abdon ve Kumar (2012)'a göre, fiziki ve beşerî sermaye birikiminin düşük olması, kurumsal ve yasal koşulların yetersizliği, kalkınma politikalarının sektörler arası dengesizliği, standart bir ihracat ürün sepeti ve düşük teknoloji ürünlerin fazlalığı istikrarlı bir büyüme trendinin yakalanamamasına ve orta gelir tuzağına düşme eğiliminin ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Felipe vd., 2012).

Carnovale (2012)'a göre, düşük-orta gelirli ülkeler seviyesinden sıyrılmayı başarmış ülkelerin piyasa arz ve talep koşulları ciddi ölçüde değişme göstermiştir. Düşük katma değer yaratan endüstrilerin rekabet avantajı sağlayamaması ve emek-yoğun faaliyetlerin düşük ücretli ülkelere hareket etmesi ekonominin durgunlaşmasına ve kalkınmanın orta-gelir aşamasında takılı kalmasına neden olmaktadır (Carnovale, 2012: 4-5).

Lin (2001) çalışmasında, düşük gelirli ülkelerin yüksek gelirli ülke ekonomilerine yakınsayabilmeleri ve orta gelir tuzağına düşmemeleri için kalkınma politikalarının, karşılaştırmalı üstünlük yapısını ön planda tutması gerektiğini savunmuştur. Buna göre ülke ekonomilerinin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu ürün ve piyasalarda ilerlemeleri orta gelir tuzağı riskinin önüne geçecektir (Lin, 2001).

Kharas ve Kohli (2011) orta gelir tuzağının nedenleri ve tuzağa düşmemek için sunmuş oldukları yaklaşımlarında, ülkelerin ekonomik büyüme stratejilerinin arz ve talep yönüne vurgu yapmışlardır. Buna göre, düşük gelirli ülkeler, orta gelir seviyesine çıkışıya kadar arz yönlü üretime, orta gelir seviyesine ulaştıktan sonra ise talep yönlü üretimi destekleyecek olan politikalara yer vermelidir. Çalışmalarında Latin Amerika ve Doğu Asya ülkeleri için yapılan kıyaslamalarda, Doğu Asya ülkelerinden Güney Kore'nin yüksek gelirli ülkeler seviyesinde başarılı bir şekilde tutunmasının nedeni olarak inovatif ve bilgi temelli üretim anlayışını sürdürmeyi başarması, üretimde uzmanlaşmayı etkin kılması ve orta öğretimden yükseköğretime geçiş başarısıdır. Ancak Latin Amerika ülkelerinin yüksek gelirli ülkeler seviyesine çıkacak kalkınma ve büyüme politikalarındaki yetersizlik, bu ülkelerin orta gelir seviyesinde takılmalarına neden olmuştur. (Kharas ve Kohli, 2011: 282-286).

Daude ve Fernandez-Arias (2010), Latin Amerika'daki orta gelirli ülkelerin yüksek gelirli ülke ekonomileriyle arasındaki gelir farkını kapatamama nedeninin, faktör birikiminden ziyade verimlilik artışının yavaş olmasıyla ilişkilendirmiştir. Dolayısıyla orta gelir tuzağından çıkışta verimlilik açığını kapatmaya yönelik uygulamalar geliştirilmelidir (Daude ve Fernandez-Arias, 2010: 25).

Orta gelir tuzağı riski göz önüne alındığında verimlilik artışlarının durgun seyretmesi ülkelerin fiziki ve beşerî performanslarını doğrudan etkileyebilmektedir. Bu açıdan orta gelirli ülkelerin yüksek gelirli ülkeler seviyesine erişiminde yaşanan zorluklar, verimlilik artışındaki yavaşlamalarla açıklanabilir. Toplam faktör verimliliğinin ülkeler arası gelir farklılıklarını açıklamadaki önemli katkısı, ekonomik büyümede meydana gelen yavaşlamaların ya da artışların kanıtı niteliğindedir (Hsieh ve Klenow, 2010; Eichengreen vd., 2011; Aiyar vd., 2013).

Paus (2009) ve Paus (2012) çalışmalarında, orta gelir tuzağına yakalanan ya da tuzağa düşme ihtimali olan ülkelerin temel sorunlarını baz almıştır. Buna göre orta gelir düzeyindeki ülkelerde kalifiye işgücüne olan talebin artması ücretlerin yükselmesine ve emek-yoğun sektörlerde rekabet kaybına neden olabilmektedir. Bunun yanında üretim potansiyelinin bilgi yoğun teknolojilerle desteklenmemesi, uluslararası arenada rekabet gücünün nispi olarak azalmasına yol açmaktadır. Orta gelirli ülkelerde tuzağa düşmenin içsel nedeni olarak üretim faaliyetlerinde kullanılan teknoloji kapasitesinin yeterli olmaması gösterilebilirken, dışsal nedeni olarak da yükselen Çin ekonomisinin piyasalarda sağladığı üstünlüktür (Paus, 2009; Paus, 2012).

4. Orta Gelir Tuzağı Riski ve Türkiye Ekonomisindeki Görünümü

Türkiye ekonomisi açısından orta gelir tuzağının tespitinde betimleyici ve istatistikî analizler yardımıyla Türkiye'nin düşük gelirli, orta gelirli ve yüksek gelirli ülkelerle karşılaştırılmasında ulusal ve uluslararası literatürde kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hasıla verisi kullanılmaktadır.

Dünya Bankası Atlas Metodu sınıflandırmasına göre, 2022 yılı itibarıyla üst orta gelir düzeyinden yüksek gelirli ülkeler konumuna yükselebilmek için kişi başına düşen milli gelirin 13,205\$ ve üstü olması gerekmektedir. Dünya Bankası verilerine göre, Türkiye'nin 2021 yılı itibarıyla kişi başına düşen milli geliri 9900\$ olarak açıklanmıştır. Bu durum Türkiye ekonomisinin üst-orta gelir grubunda olduğunun bir göstergesidir.

Türkiye'nin Cumhuriyet tarihinden bugüne kadar geçirmiş olduğu ekonomik ve siyasi dönüşümler dikkate alındığında iç ve dış etkenler nedeniyle ekonomik büyüme hızının dalgalı bir seyir izlediği anlaşılmaktadır. Dönemsel olarak Türkiye'nin büyüme seyri onar yıllık devrelerde aşağıda Tablo 1'deki gibi özetlenmiştir. Türkiye ekonomisinde 'Atatürk dönemi ekonomi politikaları' olarak ikiye ayrılan 1923-1929: liberal ekonomi politikalarının uygulandığı dönem ve 1930-1939 devletçi ekonomi politikaları dönemlerinde ortalama yıllık büyüme oranlarının sırayla %8,6 ve %5,8 olduğu görülmektedir.

Tablo 1. Türkiye ekonomisinde büyüme süreci (1923-1999)

Kapsadığı Dönem	Ortalama Yıllık Büyüme, %	Dönemin Özellikleri
1923-1929	8,6	İzmir İktisat Kongresi, Cumhuriyetin İlanı, serbest ticaret
1930-1939	5,8	Dünya Ekonomik Bunalımı, Osmanlıdan Devralınan Borçlar, Korumacı-Devletçi Sanayileşme, T.C. Merkez Bankasının Kurulması
1940-1949	-0,9	İkinci Dünya Savaşı, Kıtlık, Milli Korunma ve Varlık Vergisi Kanunu
1950-1959	7,0	Çok Partili Yaşam, Liberal Politikalar, Marshall Yardımı
1960-1969	5,3	Planlı Kalkınma Dönemi ve İthal İkameci Sanayileşme
1970-1979	4,7	Petrol Krizleri, Petrol Fiyatlarında Artış, Kıbrıs Harekâtı
1980-1989	4,1	Dışa Açılma Politikaları, Piyasa Ekonomisine Geçiş, Yapısal Uyum
1990-1999	4,0	1994 Krizi, Finansal Serbestleşme Dönemi, IMF Yakın İzleme Anlaşması
2000-2009	4,0	Kasım 2000 ve Şubat 2001 krizleri, IMF Stand-By Anlaşması
2010-2021 (12 yıllık dönem için)	6,0	Neo-liberal uygulamalar, siyasal ve toplumsal sorunlar

Kaynak: Eğilmez, 2018: 154, The World Bank, 2021.

Türkiye ekonomisinin planlı kalkınma dönemine girdiği 1963 yılından 1970'li yıllara doğru ihracatın teşvik edilmesine yönelik olarak faiz oranlarını düşürmek suretiyle vergi iadelerine devam edilmesi döviz kurunun düşük kalmasına neden olmuştur. Bu durum Türk lirasının 1970 yılında devalüe edilmesi gereğini gündeme getirmiştir. 1971 devalüasyonu ülkede parasal genişlemeyi beklenen düzeye indirememiş ve enflasyon hızlı bir şekilde artmaya başlamıştır. Ayrıca bu dönemde yaşanan 1974 ve 1978 petrol krizlerinin etkileri ve Kıbrıs sorunu makro dengelerin bozulmasına ve ekonomik büyümenin azalmasına neden olmuştur. 1960-1980 döneminin ilk on yılında büyüme oranının %5,3 seviyesinde, ikinci on yılında ise %4,7 seviyesinde gerçekleştiği görülmektedir (Karaçor, 2012).

Ortaya konulan istikrar programlarının başarısız olması ve giderek artan enflasyonist baskılar 24 Ocak 1980 kararlarını gündeme getirerek Türkiye'de yeni bir dönemin başlamasına neden olmuştur. İthal ikameci sanayi politika yaklaşımları yerini ihracata dayalı büyüme yaklaşımına bırakmıştır. Serbest piyasa ekonomisi aracılığıyla dışa açılma ya da serbestleşme olarak ifade edilen 1980 sonrası dönemde, devlet müdahalesinin en aza indirilmesi, özel girişimin teşvik edilmesi, başta Kamu İktisadi Teşebbüsleri olmak üzere kamu kesimi faaliyetlerinin daraltılması, yabancı sermaye mallarının rekabetinin sağlanması ve enflasyon hızının düşürülmesi hedeflenmiştir. 1980-1990 dönemini kapsayan on yıllık süreçte ortalama yıllık büyüme %4,1 olarak gerçekleşmiştir (Kazgan, 2013: 168).

Türkiye ekonomisinde 1990'lı yıllar ve sonrası, istikrardan uzak bir iktisadi büyüme performansı ve enflasyonist baskıların hüküm sürdüğü dönem olarak tanımlanabilmektedir. Bu dönem kamu açığının yüksek seyrettiği, faiz harcamalarının arttığı, ülkenin ekonomik kırılganlığının artarak şoklara karşı dayanıksız hale geldiği yılları kapsamaktadır. Piyasa işlerliğinin bozulması ve bunun sonucunda finansal krizlere açık bir ülke haline gelmiş olması bu dönemin temel özelliklerindedir (Hacıgökmen, 2019: 194).

Türkiye ekonomisi 1990'lı yıllarda en derin finansal krizini 1994 yılında yaşamıştır. 1994 krizine temel oluşturan en önemli etkenin, kamu açıklarının iç borçlanma ve Merkez Bankası kaynakları ile finanse edilmesi neticesinde artan para arzının enflasyonist bir şok yaratarak Türk lirasını yabancı döviz kurları karşısında bariz olarak değer kaybına uğratmasıdır. 1994 finansal krizinin yaşanmasında iç şoklar kadar dış şoklarında etkisi olmuştur. 1990 Körfez Savaşı ile 1992 Avrupa Para Krizi dış finansman desteğinin riskli bir hale gelmesine neden olmuştur. Mali piyasalarda bozulan dengeleri inşa etmek ve güven ortamını yeniden sağlamak üzere hükümet tarafından 5 Nisan 1994'te istikrar programı açıklanmıştır. Program kısa vadede çözümler getirmiş, orta ve uzun vadede yapısal reformların sağlanmasında etkili olamamıştır. (Saatçioğlu, 2005: 210; Şahin, 2016: 234; Agenor vd., 1997'den aktaran Oktar ve Dalyancı, 2010: 12).

1994 Finansal krizini, 1997 Asya mali krizi, 1998 Rusya ekonomik krizi ve 1999 Brezilya krizi izlemiştir. Bu krizlerin yaşandığı esnada Uluslararası Para Fonu (IMF) ile 18 ay süreli 'Yakın İzleme Anlaşması' yapılmıştır.

Temel olarak enflasyonla mücadele amacıyla gerçekleştirilen program, 1999 yılında gerçekleşen siyasi seçimlerin ardından, Yakın İzleme Anlaşmasının bir uzantısı olacak şekilde yeniden düzenlenerek bir Stand-By anlaşmasına dönüştürülmüştür. Aynı yıl içerisinde meydana gelen 17 Ağustos 1999 Gölcük Depremi ve genel seçimlerden kaynaklı belirsizlik programın zayıf kalmasına neden olmuştur. 1990'lı yıllardan kalan finansal problemlerin çözümü için 2000-2002 yıllarını kapsayan ve IMF desteğiyle 'Enflasyonla Mücadele Programı' yürütülmüştür. Ancak programın uygulanma sürecinde Kasım 2000 ve Şubat 2001 yıllarında patlak veren bankacılık krizleri programı sekteye uğratmıştır (Doğan, 2006: 104).

Kasım 2000 krizi öncesi Türkiye'nin genel durumu incelendiğinde, enflasyonun Ekim ayı içerisinde %70'lerden %40'a kadar gerilediği gözlenmiştir. Enflasyonun daha aşağıya çekilememesinin gerekçesi olarak tüketim talebindeki canlılık gösterilmiştir. Bununla birlikte bütçe gelir toplamı, faiz giderlerini karşılar bir hal almış ve ekonomik yapıdaki bozulmalar kısmen düzelme eğilimine girmiştir. Ancak tüm bu gelişmeler krizlerin oluşumunu engellememiştir (Eroğlu, 2008: 359).

Finansal problemlere çözüm olarak sunulan enflasyonla mücadele programı Türkiye'nin ekonomik gerçekleriyle uyuşmamıştır. Enflasyonun uzun zamandır yüksek olduğu Türkiye ekonomisinde programda belirtilen döviz kurunun nominal çıpa olarak kullanılması, fiyat artışı hedeflerinin düşük tutulmasına neden olmuştur. Bu durum cari açığın yükselmesine ve devalüasyon beklentisine yol açmıştır. Ayrıca döviz denetimi sağlanırken faizin serbest bırakılması bankaların dövizle borçlanmalarına ve dönem sonunda da döviz talebi baskısını ortaya çıkarmıştır. Bu baskı Kasım ayında 'Likidite Krizi' olarak kendini göstermiştir (Celasun, 2002: 14,15).

Kasım 2000 kriziyle birlikte artan ekonomik belirsizlikler ve siyasi gerilim 21 Şubat 2001 yılında Türkiye ekonomisini yeni bir krizle yüz yüze getirmiştir. Milli Güvenlik Kurulu toplantısında yaşanan anayasa kitapçığı tartışması dövize olan spekülasyon saldırısını hızlandırmıştır. 21 Şubat'ta İnterbank piyasasında gecelik faizler %6200'leri görmüştür. 20 Şubat 2001 tarihinde Merkez Bankası'nın 26,740 milyon dolarlık rezervi, 21 Şubat 2001'de 23,207 milyon dolara gerilemiştir (Buluş, 2015: 165).

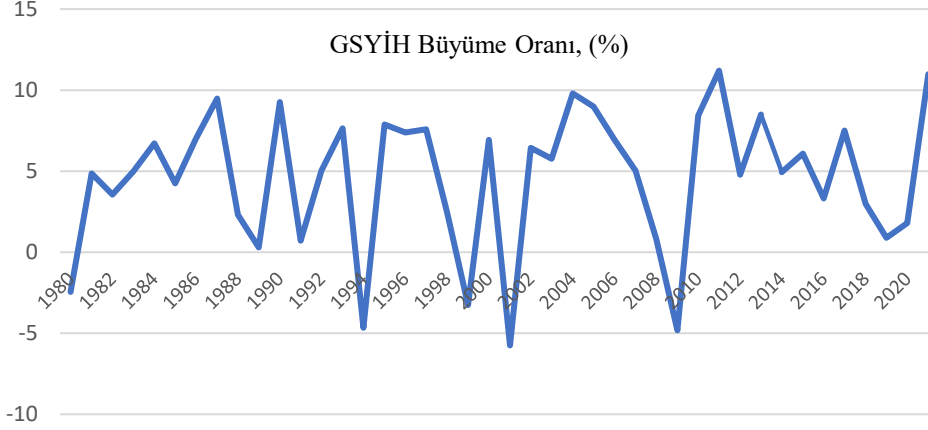
Yaşanılan 2001 krizi ve ardından IMF ile yapılan görüşmelerle 14 Nisan 2001 tarihinde 'Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı (GEGP)' yürütülmesi kararı alınmıştır. Programın temel amacı ekonomiyi istikrara kavuşturmak, yapısal reformları gerçekleştirmek, sürdürülebilir büyüme ortamı ve gelir dağılımı adaletini sağlamaktır. Güven ortamının yeniden sağlanması ve piyasa mekanizmasındaki olumlu seyir iktisadi büyümeye olumlu yansımıştır (Ongun, 2001: 6).

Yaşanan finansal krizlerin akabinde 2002 yılı sonunda yapılan seçimler ve tek partili sistemin getirmiş olduğu siyasi istikrar ve uygulanan 'Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı (GEGP)' ile Türkiye ekonomisi 1955 yılından beri alt-orta gelir grubundaki konumunu değiştirerek 2004 yılı itibarıyla üst-orta gelir grubuna yükselmiştir.

Finansal krizlerin akabinde özellikle de 2002-2008 döneminde enflasyona ilişkin politikalarda başarı sağlandığı ve büyüme oranlarında yüksek bir seyrin izlendiği gözlenmiştir. Sıkı maliye ve para politikaları ile dalgalı kur rejimine geçiş bu dönemin önemli politikaları olarak ifade edilmektedir. 2008

Ağustos ayından itibaren ABD finans piyasalarında derinleşen ve sonrasında Avrupa ve Dünya'yı etkileyen küresel bir kriz yaşanmıştır (Eğilmez, 2018: 152).

Şekil 1. Türkiye Ekonomisi (1980-2021) Büyüme Gelişimi

Kaynak: The World Bank, 2021.

Şekil 1’de gösterildiği üzere Türkiye ekonomisi özellikle iktisadi büyüme açısından 2008 küresel krizinin olumsuz etkilerini hissetmiştir. 2000 ve 2001 yıllarında yaşanan finansal krizlerden sonra toparlanma dönemine giren ekonomi, 2007 yılında %5 seviyelerinde büyürken, 2008 yılında bu büyüme oranı %0,8 seviyesine düşmüştür. Krizin derin etkileri ise 2009 yılında hissedilmiş ve büyüme oranı %4,8 olarak yansımıştır (Sungur, 2015: 248).

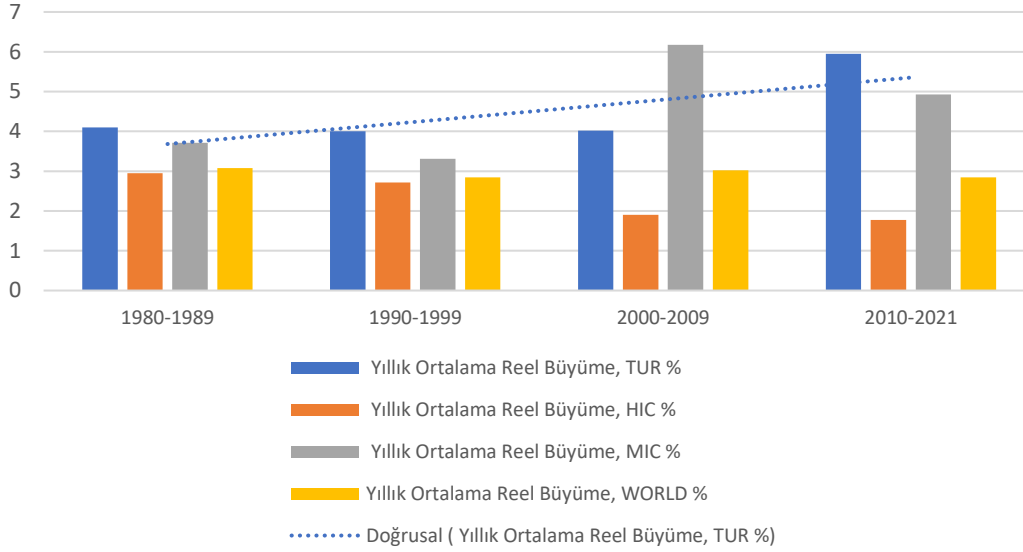
Kriz sonrası alınan politika önlemleri, daha çok para ve maliye politikalarının güçlendirilmesi üzerine olmuştur. Bu amaçlara yönelik olarak Merkez Bankası ciddi seviyelerde faiz indirimine giderek borçlanma faizlerini %45 düzeylerinden %6,5 düzeyine indirmiştir. Likidite yönünden sorun yaşayan bankaların zorunlu karşılık oranları düşürülmüştür. Maliye politikası ekseninde vergi indirimleri yapılmış ve iç talebin canlanması sağlanmıştır (Buluş ve Kabaklarlı, 2010: 17).

2010 ve 2011 yılları kriz sonrası iyileşme yılları olarak ifade edilmektedir. Dünya Bankası verilerine göre, 2010 yılında %8,4 olan büyüme oranı 2011 yılında %11,2 seviyesine yükselmiştir. Ancak 2012 yılında büyüme oranı %4,7’ye düşmüş, 2013 yılında ise tekrar yükselerek %8,5 düzeylerine gelmiştir. 2013 yılından sonra da büyüme de ki dalgalı seyir devam etmiştir. 2021 yılı itibarıyla iktisadi büyüme %11 düzeyinde gerçekleşmiştir.

Genel olarak Türkiye ekonomisinin tarihsel süreçte orta gelir tuzağının tespitine ilişkin önemli kriterlerden olan iktisadi büyüme seyrinin istikrarlı bir görünüm sergilemediği anlaşılmaktadır.

Türkiye ekonomisinin geçirmiş olduğu ekonomik ve siyasi dönemler incelendiğinde, 1923-1980 yıllarını kapsayan dönem, Cumhuriyet’in ilanı ve planlı ekonomi modeline geçiş sürecinin yaşandığı ve Türkiye ekonomisinin alt-orta gelir sınıflandırmasında değerlendirildiği (1955 yılından sonra) süreci ifade etmektedir. 1980-2004 yıllarını kapsayan dönemde Türkiye ekonomisinin ihracata dayalı sanayileşme politikası ve dönemin sonuna doğru gerçekleşen ‘Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı (GEGP)’ Türkiye’nin üst-orta gelirli ülkeler arasına girmesine neden olmuştur. 2008-2012 yılları boyunca etkisi devam eden küresel kriz, 2016 yılında yaşanan darbe girişimi ve terör olayları, 2018 yılı itibarıyla yaşanan jeopolitik riskler ve finansal sıkılaştırmalar ve 13 Ocak 2020 tarihi itibarıyla Çin’in Vuhan yerleşiminde ortaya çıkan koronavirüs (Covid-19) salgını, pek çok Dünya ülkesinde olduğu gibi, Türkiye’de de ekonomik büyüme oranının düşmesine neden olmuştur.

Şekil 2. Karşılaştırmalı Büyüme Süreci (On Yıllık Dönemler Bazında)

Kaynak: Tabloya ilişkin veriler Dünya Bankası veri tabanından derlenmiştir.

TUR: Türkiye, HIC (High Income Countries): Yüksek Gelirli Ülkeler, MIC (Middle Income Countries): Orta Gelirli Ülkeler, WORLD: Dünya.

Ekonominin dışa açılması ve 2002 yılı sonrasında müdahaleli piyasa ekonomisine geçiş ile Türkiye ekonomisi ve dünya ülke grubu ortalamalarının iktisadi büyüme süreçleri Şekil 2’de olduğu üzere 10’ar yıllık dönemlerle incelendiğinde, 1980-1989 ve 1990-1999 dönemlerinde Türkiye’nin ortalama büyümesinin yüksek ve orta gelirli ülke ortalamaları ile dünya ortalamasının üstünde olduğu görülmüştür. 2000-2009 döneminde ortalama büyüme oranı, orta gelirli ülkelerin büyüme ortalamasının altında kalmıştır. Türkiye ekonomisi 2010-2021 yılları arasında tekrar yükselişe geçerek yüksek ve orta gelirli ülkeler ile Dünya büyüme ortalamasının üstünde bir seyir kaydetmiştir. Ancak son açıklanan Dünya Bankası gelir sınıflandırmasına göre Türkiye henüz yüksek gelirli ülkelerle aynı grupta kategorize edilmemiştir.

5. Türkiye Üzerine Yapılan Orta Gelir Tuzağı Çalışmaları

Orta gelir tuzağına ilişkin yapılan betimsel ve istatistiki araştırmalarda, ülke ekonomilerinin gerçekten orta gelir tuzağında olup olmadıkları ya da orta gelir tuzağı riskinin değerlendirilmesinde sadece büyüme rakamlarının kullanıldığı konusunda ortak bir görüş söz konusu değildir. Ekonomik büyümenin durağan seyrinden çıkabilmesinde sürdürülebilir büyümeyi etkin kılan faktörlere ve makroekonomik göstergelerin önemine de çalışmalarda yer verildiği görülmüştür. Türkiye özelinde yapılan çalışmalarda uluslararası literatürde sıklıkla kullanılan gelir eşikleri yöntemi üzerinden karşılaştırmaların yapıldığı ve orta gelir tuzağının varlığına ilişkin güncel ekonometrik yöntemler kullanılarak tuzaktan çıkış için gerekli politika önlemlerinin neler olabileceğine ağırlık verilmiştir. Türkiye üzerine yapılan Orta Gelir Tuzağı çalışmaları, ‘Türkiye orta gelir tuzağındadır ya da orta gelir tuzağı riski taşımaktadır’ ve ‘Türkiye orta gelir tuzağında değildir’ hipotezleri üzerine şekillenmektedir. Bu çalışmalardan:

Yılmaz (2014) çalışmasında, 1960-2010 yılları arasında orta gelir tuzağına girmiş ve bu tuzaktan çıkmayı başarmış ülkelerle Türkiye’yi karşılaştırmıştır. Yapılan nitel ve karşılaştırmalı gözlemlere dayanarak Türkiye’nin orta gelir tuzağında olduğu sonucuna varılmıştır. Bu sonuca etken olan durumun,

tarımdan gelen işgücü fazlasının sanayi kesimine aktarımı noktasında karşılaşılan güçlükler olduğuna değinilmiştir. Nitelikli beşerî sermaye birikimi ile rekabetçi üretim yapısının sağlanmasının tuzaktan çıkış için önemli bir yere sahip olduğu vurgulanmıştır.

Ay vd. (2016), Türkiye ve BRICS (Güney Afrika, Çin, Hindistan, Rusya, Brezilya) ülkelerini kişi başına düşen GSYİH, eğitim göstergeleri, Araştırma-Geliştirme faaliyetlerinin milli gelir içindeki payı, yüksek teknolojili ürün ihracatının payı ve patent başvurusu gibi değişkenler üzerinden karşılaştırarak Brezilya ve Türkiye'nin uzun zamandır orta gelir tuzağı riski taşıdığını ancak Çin ve Rusya gibi ülkelerin ise bu riski güçlü inovasyon kültürleri ve beşerî sermayeye yapmış oldukları yatırımlar sayesinde bertaraf edebildikleri yorumu yapılmıştır. Türkiye, inovasyon politikaları ile kurumsal ve teknolojik altyapı yatırımlarını önünü açacak bürokratik engellerin kaldırılmasıyla tuzaktan kaçınabilmektedir.

Bal vd. (2016), 1980-2014 dönemini baz aldıkları çalışmalarında, üst-orta gelir grubunda değerlendirilen Türkiye, Çin ve Tayland ülkeleri için kişi başına GSYİH, enflasyon, gini katsayısı, mal ve hizmet ticaretinin GSYİH payı ile tarım sektörünün GSYİH payı gibi değişkenler kullanılarak orta gelir tuzağına ilişkin ekonometrik bir sınaama yapmışlardır. Buna göre, vektör hata düzeltme modeli, etki-tepki analizi ve varyans ayrıştırması yöntemleri kullanılmıştır. Türkiye ekonomisi analiz sonuçlarına göre, kişi başına düşen geliri % 20,13 oranıyla en fazla gini katsayısı, sonrasında %11,08 ile enflasyon, %4,59 mal ve hizmet ticareti ve %2,14 ile tarım etkilemiştir. Yazarlar, her üç ülkenin de orta gelir tuzağında olduğunu yorumlamışlardır.

Konya vd. (2017), Türkiye ekonomisinin orta gelir tuzağında olup olmadığına dair yaptıkları çalışmada, yurtiçi tasarruf oranı ve imalat sektörünün GSYİH'deki payı, yükseköğrenim de okullaşma oranı ve kişi başına düşen gelir verilerini kullanarak 1971-2015 dönemi için bir zaman serisi analizi yapmışlardır. Buna göre ADF ve PP birim kök testleri sonucunda değişkenler arasında uzun dönemli ilişki bulunmuştur. Eşbütünleşme ve nedensellik sonuçları göz önüne alındığında, imalat sanayinin GSYİH içindeki payı ve kişi başına düşen gelir arasında nedensellik ilişkisi gözlemlenmiştir. Çalışma sonucunda Türkiye'nin orta gelir tuzağında olmadığı fakat tuzağa yakalanmada yüksek risk taşıdığı vurgulanmıştır.

Alkan ve Ümit (2018) çalışmalarında, 1980-2015 yılları için nispi gelir karşılaştırması yaparak Türkiye ekonomisinin Dünya Bankası sınıflandırmasına göre üst-orta gelir grubundaki yerini koruduğunu ve yüksek gelirli ülkeler seviyesine geçemediğini doğrulayan makroekonomik göstergelere başvurmuştur. Türkiye'de oluşabilecek orta gelir tuzağına ilişkin önlemlerin uzun dönemli büyüme performansı gözetilerek yaratılması gerektiğini savunmuşlardır. Buna göre Türkiye'nin tuzaktan çıkabilmesinde kalifiye işgücü açığının kapatılması, ileri teknolojik ürünlerin kullanım payının artırılması ve finansal altyapıya yönelik yatırımların önemine değinilmiştir.

Bahçekapılı (2015), Türkiye ekonomisinin ampirik olarak tuzakta olup olmadığını araştırmak adına, 2001-2013 yılları için kişi başına gelir istatistiklerini kullanmıştır. Ayrıca sermaye, emek ve toplam faktör verimliliği katkılarını hesaplayarak GSYİH büyümesindeki kaynakları ortaya koymuştur. Buna göre 2002-2008 yılları arasında Reel GSYİH % 5,92, toplam faktör verimliliği % 3,69, işgücü %1,16 ve sermaye %4,49 oranında büyümüştür. 2009-2013 dönemi ile 2012-2013 yıllarında sırasıyla toplam faktör verimliliğinde % 0,04 ve %0,09 oranlarında düşüşler yaşanmıştır. Bu durum büyüme oranında yavaşlamaya yol açmıştır. Yazara göre Türkiye ekonomisinin orta gelir tuzağına sürüklenmesinin nedeni, yabancı sermayeye olan bağımlılığın cari açığı istikrarsız hale getirmesi ve yetersiz altyapı koşullarıdır.

Karhan (2019) çalışmasında, 1968-2017 dönemi için Türkiye, Güney Afrika, Endonezya, Hindistan ve Brezilya'dan oluşan kırılğan beşli ülkelerini kullanarak orta gelir tuzağı tespitinde bulunmuştur. Çalışmada Robertson ve Ye (2013) yaklaşımından yola çıkılarak kişi başına düşen GSYİH verileri kullanılmıştır. Analizler sonucunda Im, Lee ve Tieslau (2005) yapısal kırılmaları dikkate alan birim kök testi ve CADF birim kök testi sonuçları Türkiye'nin de içinde bulunduğu kırılğan ekonomilerin tuzakta olduğu sonucuna ulaşmıştır. Yazara göre tuzağa yakalanmanın nedeni, sermaye yoğunluğunun düşük olması ve toplam faktör verimliliğinin yetersiz oluşudur. Orta gelir tuzağından kurtulmak için beşerî sermaye yatırımlarına öncelik vermek, gelir dağılımı adaletini sağlamak ve sürdürülebilir büyüme politikalarını destekleyen siyasi istikrar ve yapıyı inşa etmek gerekmektedir.

Yeldan vd. 2012 diğer çalışmalardan farklı olarak gelir ve kalkınma düzeyi açısından farklı olan bölgeler nezdinde orta gelir tuzağının varlığını araştırmışlardır. Buna göre, ulusal ölçekte bakıldığında Türkiye'nin tuzakta olmadığını fakat sanayi sektörünün Gayri Safi Yurtiçi Hasıla içindeki payının giderek düştüğünü ve ülkenin ithalata bağımlılığının arttığını ifade etmişlerdir. Yazarlar orta gelir tuzağına yakalanma riskinin sadece ulusal ölçekte ve niceliksel eşik değerlerinin tespit edilmesi suretiyle yorumlanamayacağını, Türkiye ekonomisinin hem bölgesel hem de sektörel açıdan ele alınması gerektiğini vurgulamışlardır. Yapılan analizlerde İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması kullanılarak her bölge için kişi başı bölgesel hasıla düzeyleri hesaplanmıştır. Sonuç olarak 6 bölgenin¹ orta gelir tuzağı riski taşımadığı, 12 bölgenin² ise tuzak riskiyle karşı karşıya olduğu tespit edilmiştir.

Bayar (2016) çalışmasında, Türkiye'nin henüz orta gelir tuzağında olmadığını fakat tuzak riskiyle karşı karşıya geldiğini ifade etmiştir. Buna göre, yüksek gelirli ülkeler düzeyine çıkmak ve tuzak olgusunu ortadan kaldıracabilmenin en etkili yolu eğitim politikalarına gereken önemi vermektir.

Nişancı vd. (2015) çalışmalarında, Türkiye ekonomisinin tuzağa düşüp düşmediğine dair araştırmalarını kur değerlendirmesi üzerinden yapmışlardır. Buna göre üst orta gelir seviyesine geline 2004 yılından sonra, döviz kurunun fazla değerlenmesi, dolar cinsiyile hesaplanan kişi başına GSYİH değerinin de yüksek çıkmasına neden olmuştur. Yazarlar 1980-2013 yıllarını gözlemleyerek cari açığın minimum olduğu yıllarda yeniden kişi başına gelir hesabı yapmışlardır. Sonuç olarak, Türkiye'nin 2004 yılından önce orta gelir grubuna girdiği ve daha önceden orta gelir tuzağına düştüğünün yorumu yapılmıştır.

Türkiye ekonomisinin orta gelir tuzağı ile ilgili serüvenini yurtiçi tasarrufların yetersizliğine bağlayan Ener ve Karanfil (2015), yetersiz tasarrufların kişi başına milli gelir artışını engellediğini ve ekonomik büyümenin sürdürülebilirliği noktasında sıkıntı yaratacağını vurgulamıştır. 1980-2013 dönemi için yapılan ampirik analizler sonucunda, iç tasarrufların yetersizliği ve beraberinde getirdiği cari açık problemi Türkiye'nin uzun zamandır tuzaktan çıkamamasının nedeni olarak yorumlanmıştır.

Ada ve Acaroğlu (2016) araştırmalarında, Türkiye'nin orta gelir tuzağında olduğunu ve bu tuzaktan çıkabilmenin yolu olarak yüksek teknoloji ihracatı ve eğitim alanında kamu harcamalarının önemine vurgu yapmıştır. Öte yandan, bilgiye dayalı üretim faaliyetlerinin desteklenmesi ve yatırım kaynaklarının teknolojiyi özümseyip kullanabilen yetenekli ve kaliteli insan gücüne kanalize edilmesi orta gelir tuzağından çıkışta önemli bir politika önerisi olarak sunulmuştur.

Uyanık (2015) çalışmasında, Türkiye ekonomisinin orta gelir tuzağından kurtulmasında, teknoloji üretebilen ve yenilikçi düşünce kabiliyeti yüksek bireylerin yetiştirilmesinin önemini vurgulamıştır. Böylece vasıflı emeğin gelir esnekliği yüksek, markalı ve yüksek katma değerli ürünleri üretmesi ve bu üretilen mallara dış pazarlardan gelen talep sayesinde iktisadi büyüme yakalanabilecektir. Ayrıca karşılaştırmalı üstünlüğe sahip kilit sektörlerle olan yatırımlar (örneğin; ilaç, kozmetik, tohum gibi) sayesinde Dünya ticaretindeki payını artırma imkânı olan Türkiye'nin orta gelir tuzağından uzaklaşması ve nihayetinde yüksek gelirli ülkeler seviyesine erişimi uzun vadede mümkündür.

Türkiye ekonomisinde hedeflenen büyüme oranlarına ulaşamaması ve orta gelir tuzağı riski ile karşı karşıya kalınması durumunu Thirlwall Yasası ile açıklayan Kaya vd. (2015), kişi başına düşen milli gelirin düşük olmasının sebebi olarak dış ticaretin kısır döngüye girmesinden kaynaklı olduğunu belirtmişlerdir. Buna göre, yurtiçi üretimin, ara malı ithalatına bağımlı hale gelmesi cari açığın artmasına ve ödemeler bilançosunda dengesizlik yaratarak büyüme üzerinde bir baskı yaratmasına neden olmaktadır. Tuzaktan çıkabilmek için sunulan politika önerilerinin sürdürülebilir büyüme ekseninde belirlendiği çalışmada, eğitime ayrılan payın artırılması, Girdi Tedarik Stratejisinin yürürlüğe girmesi,

¹ Orta gelir tuzağı riski olmayan 6 bölge (Yeldan vd. 2012: 79);

TR10 (İstanbul), TR42 (Kocaeli, Sakarya, Bolu, Düzce, Yalova), TR41 (Bursa, Eskişehir, Bilecik), TR51 (Ankara), TR21 (Tekirdağ, Edirne, Kırklareli), TR31 (İzmir)

² Orta gelir tuzağı riski olan 12 bölge (Yeldan vd. 2012: 79-80);

TR61 (Antalya, Isparta, Burdur), TR22 (Balıkesir, Çanakkale), TR81 (Zonguldak, Karabük, Bartın), TR32 (Aydın, Denizli, Muğla), TR33 (Manisa, Afyon, Kütahya, Uşak), TR62 (Adana, Mersin), TR90 (Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane), TR52 (Konya, Karaman), TR83 (Samsun, Tokat, Çorum, Amasya), TR71 (Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir), TR72 (Kayseri, Sivas, Yozgat), TR82 (Kastamonu, Çankırı, Sinop)

yenilikçilik kapasitesinin artırılması, Ar-Ge faaliyetlerinde özel-kamu iş birliğinin sağlanması, kamu teşviklerinin artırılması ve gerçekçi kur politikalarıyla ihracat gelirlerinin artırılması hedeflenmiştir.

Dalgıç vd. (2014) çalışmalarında, 56 orta gelirli ülkeden oluşan ve 1990-2013 yılları için teknoloji ve beşerî sermaye bileşenlerini kullandığı probit regresyon modeli çerçevesinde orta gelir tuzağını araştırmışlardır. Analiz sonuçlarına göre, patent başvurusu, araştırmacı sayısı, yüksek teknoloji ihracatının payı, ortaöğretime kayıtlanma oranı ve diğer kullanılan makro değişkenlerin orta gelir tuzağını aşmada pozitif bir etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Şahin vd. (2015) çalışmalarında, Türkiye ekonomisi için 1980-2013 yıllarında kişi başına düşen geliri etkileyen makroekonomik değişkenler üzerinden orta gelir tuzağından çıkışta politika önerileri sunmuşlardır. Eş bütünleşme ve nedensellik analizlerinin yapıldığı çalışma sonucunda sürdürülebilir büyüme yaratan yurtiçi tasarruf birikiminin sağlanması, ithalat bağımlılığının önüne geçilmesi, Ar-Ge harcamalarının payının artırılması ve kadınların işgücüne katılım oranının artırılması gibi faktörler ön plana çıkarılmıştır.

Yalçınkaya ve Aydın (2017) çalışmalarında, Robertson ve Ye (2013) yaklaşımını kullanarak 1950-2016 dönemi için Türkiye'nin orta gelir tuzağına olup olmadığını test etmek istemiştir. Bunun için çoklu yapısal kırılmaların dikkate alındığı birim kök testleriyle gerçekleştirilen analizler sonucunda Türkiye'nin orta gelir tuzağına olduğu, geleneksel (kırılmaları dikkate almayan) birim kök testlerinde ise Türkiye'nin orta gelir tuzağına olmadığı ekonometrik olarak ispat edilmiştir. Bu durum analize dahil edilen dönem aralığında kişi başına düşen reel GSYİH serisinin yapısal değişimlerden etkilendiğini göstermektedir.

Furuoka vd. (2020) çalışmalarında 1968-2017 döneminde Türkiye'nin de dahil edildiği 14 orta gelirli ülke için orta gelir tuzağına tespit edilmesinde yapısal kırılmaları Fourier ADF ve SUR-ADF gibi birim kök testlerine başvurmuştur. Ampirik bulgular ışığında yazarlar, tuzak riski olan ülkeleri 3 grupta incelemiştir. Dokuz ülkeden oluşan ilk grubun (Türkiye, Güney Afrika, Meksika, Güney Kore, Hindistan, Endonezya, Hong Kong, Çin, Arjantin) birim kök testi sonuçlarının çoğunluğu bu ülkelerin orta gelir tuzağına olduğuna işaret etmektedir. İkinci grupta yer alan Singapur birim kök testi sonuçlarına göre orta gelir tuzağına olmayan ülke olarak ifade edilmiştir. Üçüncü grupta yer alan ülkelerin (Suudi Arabistan, Nijerya, Malezya ve Brezilya) ise, orta gelir tuzağına olup olmadıklarına ilişkin net bulgular sunulamamıştır. Yazarlara göre, tuzak sorunu olan birinci grup ülkeleri uzun vadede ekonomik büyümeyi tetikleyen inovatif faaliyetleri teşvik etmelidirler.

Robertson ve Ye (2013) çalışmalarında, 1950-2010 dönemi için Türkiye'nin de içinde bulunduğu 46 orta gelirli ülkenin orta gelir tuzağına yer alıp almadığını test etmek istemiştir. Bu amaçla seçilen referans bir ülke aracılığıyla diğer ülke ekonomilerinin bu referans ülkeye olan yakınsama durumları ve orta gelir tuzağına düşüp düşmedikleri test edilmiştir. Buna göre, yapısal ve geleneksel birim kök testleri aracılığıyla gerçekleştirilen analizler sonucunda 46 ülkeden 23'ünün (Türkiye dahil) orta gelir tuzağına olduğu tespit edilmiştir.

Türkiye'nin orta gelir tuzağı riskini atlatmasında ve gerekli yapısal dönüşümlerini sağlayabilmesinde, rekabet gücünü yükseltecek ileri teknolojili ürün pazarına girmesi işgücü verimliliği ve sanayileşme hızı açısından önem arz etmektedir. Bunun yanında finansal kaynaklara olan erişim kısıtı, yüksek vergi oranları, bürokratik yapı, yetersiz patent başvuruları ve mülkiyet hakları endeksindeki gerilemeler tuzak riskinin oluşum evresinde Türkiye'nin karşılaştığı problemlerdir (Sak, 2012; Toprak, 2012).

Öztürk ve Bayramoğlu (2019) çalışmalarında, Dünya Bankası sınıflandırması dahilinde üst-orta gelir grubundan seçilen, içinde Türkiye'nin de yer aldığı 8 ülke için orta gelir tuzağına varlığını test etmişlerdir. 1990-2016 dönemi için Woo (2012)'nin Yakalama Endeksi Yaklaşımından hareketle elde edilen kişi başına düşen GSYİH serisi kullanılarak Carrion-i Silvestre vd. (2005) yapısal kırılmaları birim kök testi uygulamışlardır. Panel birim kök testi sonuçlarına göre, analize dahil edilen ülkelerin tuzakta olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Koçak ve Bulut (2014), Türkiye ekonomisinin orta gelir tuzağına tespitine yönelik olarak Robertson ve Ye (2013) yaklaşımını çalışmalarında baz almışlardır. Buna göre orta gelir tuzağına belirlenmesinde 1950-2010 dönemi zaman serisi kullanılarak Lee ve Strazicich (2003) ile Carrion-i Silvestre vd. (2005) yapısal

kırılmalı birim kök testlerine başvurulmuştur. Analiz sonuçlarına göre Türkiye orta gelir tuzağında çıkmamıştır. Yazarlara göre, Türkiye ekonomisinin daha dengeli büyüebilmesi ve tuzak riski taşımaması için insan kaynaklarına gerekli yatırımların yapılması, kamu politikalarına ağırlık verilmesi, hukuki ve kurumsal düzenlemelerin güncellenmesi, fikri mülkiyet haklarının güvence altına alınması ve mali sürdürülebilirliğin sağlanması gerekmektedir.

Keskingöz ve Dilek (2016), Türkiye'nin yüksek gelirli ekonomiler sınıfına uzun zamandır erişim sağlayamadığını dolayısıyla ülkenin orta gelir tuzağına düşmüş olabileceğinden hareketle Robertson ve Ye (2013) yaklaşımını çalışmalarında baz almışlardır. 1960-2014 verileri kullanılarak elde edilen zaman serisine Augmented Dickey Fuller, Phillips-Perron, Zivot Andrews ve Lumsdaine-Papell birim kök testleri uygulanarak Türkiye ekonomisinin orta gelir tuzağında olmadığı tespit edilmiştir. Ancak Türkiye'nin yüksek gelirli ülkeler grubuna geçebilmesi için inovasyon kültürünün oluşturulması, sürdürülebilir finans sisteminin yaratılması ve dengeli bir ekonomik büyüme potansiyeli sergilemesi gerekmektedir.

Ünlü ve Yıldız (2018a) çalışmalarında, 1950-2014 dönemi için kişi başına düşen gelir verilerini kullanarak orta gelirli ülke grubundan hangilerinin tuzakta olup olmadığını tespit etmeye yönelik ekonometrik analizler yapmıştır. Buna göre, Robertson ve Ye (2013) yaklaşımı gözetilerek ADF birim kök testi ile Narayan ve Popp (2010)'un geliştirdiği yapısal kırılmalı birim kök testi analiz edilmiştir. Yapılan testler sonucunda 71 orta gelirli ülkeden 36'sının (Türkiye dahil) tuzakta olmadığı görülmüştür.

Türkiye'nin de içinde bulunduğu gelişme hızının yüksek olduğu ülkeler olarak tanımlanan E7 ülkeleriyle (Türkiye, Rusya, Endonezya, Meksika, Brezilya, Hindistan ve Çin) ilgili yapılan orta gelir tuzağı çalışmalarının benzer sonuçlar vermesi bakımından iki çalışmanın literatürde öne çıktığı görülmektedir. Bu çalışmalar; Tıraşoğlu ve Karasaç (2018) ile Tiftikçigil vd. (2018)'nin çalışmalarıdır.

Tıraşoğlu ve Karasaç (2018) çalışmalarında, Robertson ve Ye (2013) yaklaşımını temel alarak 1960-2016 dönemi için tek ve çift yapısal kırılmalı testler aracılığıyla tuzak olgusunu analiz etmişlerdir. Analizler sonucunda Türkiye, Hindistan, Çin ve Brezilya'nın orta gelir tuzağında olmadığı, Rusya, Meksika ve Endonezya'nın ise tuzağa takıldıkları tespit edilmiştir.

Tiftikçigil vd. (2018)'nin çalışmalarında ise yine Robertson ve Ye (2013) yaklaşımı baz alınarak 1969-2015 yılları için birim kök testi sınamaları yapılmıştır. Buna göre, ADF, CHILL, Sollis, Kruse, KSS ve Ng-Perron gibi doğrusal ve doğrusal olmayan çeşitli birim kök testleri yapılmıştır. Yapılan analizler sonucunda Türkiye, Endonezya, Meksika, Brezilya, Hindistan ve Çin'in orta gelir tuzağında olmadığı sonucuna varılmıştır.

Manga vd. (2019) çalışmalarında diğer ekonometrik çalışmalara benzer olarak Robertson ve Ye (2013) yaklaşımından esinlenip Türkiye'nin 1950-2014 yılları için orta gelir tuzağında olup olmadığını test etmek istemiştir. Buna göre, çoklu yapısal birim kök testi olan Carrion-i Silvestre vd. (2009) tarafından ortaya atılan birim kök testi eşliğinde yapılan analizde Türkiye'nin orta gelir tuzağında olmadığı aynı zamanda ABD ekonomisi ile gelir farkını kapatma yolunda olduğu tespit edilmiştir. Ancak kişi başına düşen gelire ek olarak diğer makroekonomik göstergeler çalışmalara dahil edildiğinde orta gelir tuzağı riskiyle karşı karşıya kalılabilmektedir. Bu bağlamda, beşerî sermayenin kalitesini arttırmak, sektörel verimliliği sağlamak, enerji verimliliğine destek veren teknolojik gelişmelere yatırım yapmak ve ihraç edilen ürün sepetinde çeşitliliğe gitmek tuzaktan koruyan etmenler arasındadır.

Kızılkaya (2022) çalışmasında, Türkiye'nin orta gelir tuzağına düşüp düşmediğini test etmek amacıyla literatürdekine benzer olarak Robertson ve Ye (2013) metodolojisinden hareketle 1960-2020 dönemi zaman serisine Zivot Andrews, Fourier KSS, Fourier KPSS, Fourier ADF ve Lee-Strazicich birim kök testleri uygulanmıştır. Uygulanan birim kök testleri yapısal kırılmalı, doğrusal ve doğrusal olmayan testlerden oluşmaktadır. Birim kök testi sonuçlarına göre Türkiye'nin orta gelir tuzağında olmadığı, lider ülke konumunda olan ABD ile gelir farkını düşürdüğü yorumu yapılmıştır.

Türkiye'nin orta gelir tuzağında olmadığını kanıtlayan araştırmalardan bir diğeri de Taşar vd. (2016) çalışmasıdır. 1960-2014 yılları için yapılan çalışmada Lee-Strazicich, Narayan-Popp, Zivot-Andrews, PP ve ADF birim kök testleri aracılığıyla Türkiye'nin orta gelir riski taşımadığı belirlenmiştir. Yazarlara

göre, Türkiye ekonomisinin tuzağa düşmeyeceğinin garantisi yoktur. Tuzak olgusuyla birlikte esas olan yüksek gelirli ülkelere olan yakınsamanın sürdürülebilir büyüme yoluyla sağlanması gerekliliğidir.

Bozkurt vd. (2016) çalışmalarında, 1982-2012 yıllarını kapsayan dönemde 28 üst-orta gelirli ülke için Mutlak β yakınsaması, panel birim kök testi ve Durbin-Hausmann Eş-Bütünleşme Testi kullanarak hangi ülkelerin orta gelir tuzağında olduğunu ya da olmadığını analiz etmek istemiştir. Buna göre, Türkiye'nin de dahil olduğu 15 ülkenin yüksek gelirli ülkelere yakınsadığı; geriye kalan 13 ülkenin ise yüksek gelirli ülkelere yakınsadığı sonucuna ulaşılmıştır. Söz konusu bulgular yakınsama yaşayan ülkelerin bir süre sonra teknolojik adaptasyon problemi ile karşılaşabilecekleri ve bu yüzden de tuzak riskinin oluşabileceğini göstermektedir.

Öztürk ve Tiftikçigil (2020) çalışmalarında, Türkiye'nin orta gelir tuzağı durumunu değerlendirmek için 1967-2016 yıllarını kapsayan ve kişi başına GSMH verilerini kullandıkları yapısal kırılmalı birim kök testlerine başvurmuşlardır. Bu testler sonucunda, Türkiye ekonomisinin orta gelir tuzağında olmadığı belirtilmiştir. Bu durum diğer çalışmalarla paralel olarak Türkiye'nin orta gelir tuzağı riski olmadığı anlamına gelmemektedir. Tuzak riskinin azaltılmasında katma değerli ürünlerin artırılması, kurumsallaşmanın artırılması, hukuk sisteminin güncellenmesi ve tasarruf-yatırım dengesinin sağlanması gibi konulara ağırlık verilmelidir.

Göktaş (2021) çalışmasında, üst-orta gelir grubunda olan ülkeler için buldukları gelir konumlarının tuzak ya da yüksek gelirli ülkelere bir geçiş basamağı durumunda olup olmadıklarını test etmek istemiştir. Bu amaçla, 1960-2019 yılları için Türkiye'yi kapsayan 26 üst-orta gelirli ülke birim kök testlerine tabi tutulmuştur. Yapılan testlerin sonucunda Christopoulos ve Leon-Ledesma (2010) Fourier ADF testi bu ülkelerin tuzakta olmadığını, Enders-Lee esnek Fourier DF tipi (2012) ve ADF testleri ise orta gelir tuzağına yakalanan ülkelerin sadece Cezayir, Küba ve Ürdün olduğunu göstermektedir.

Orta gelir tuzağının durum tespitinde çalışmaların bir kısmında karşılaştırmalı ve betimsel analizlere yer verilirken, bazı çalışmalarda ise ekonometrik yöntemlerle sınamalar yapılmıştır. Tablo 2'de seçilmiş literatür çalışmalarının güncel orta gelir tuzağının durumuna ilişkin değerlendirmesi özetlenmiştir:

Tablo 2. Orta Gelir Tuzağına İlişkin Literatür Özeti

Yazar	Zaman Aralığı	Ülke	Yöntem	Bulgu
Yılmaz (2014)	1960-2010	Türkiye ile, OGT tuzağında olan ve tuzaktan çıkmayı başarmış ülkeler	Ülke Karşılaştırmalı Analiz	Türkiye orta gelir tuzağındadır.
Ay vd. (2016)	1950-2014	Türkiye ve BRICS ülkeleri	Ülke Karşılaştırmalı Analiz	Türkiye'nin yüksek orta gelir tuzağı riski vardır.
Bal vd. (2016)	1980-2014	Türkiye, Tayland, Çin	VECM, Etki-Tepki Analizi, Varyans Ayrıştırması	Türkiye orta gelir tuzağındadır.
Konya vd. (2017)	1971-2015	Türkiye	ADF, PP birim kök testleri, Eş-bütünleşme testi, Granger Nedensellik Analizi	Türkiye'nin yüksek orta gelir tuzağı riski vardır.
Alkan ve Ümit (2018)	1980-2015	Türkiye	Ülke Karşılaştırmalı Analiz	Türkiye orta gelir tuzağındadır.
Bahçekapılı (2015)	2001-2013	Türkiye	Cobb-Douglas Üretim Fonksiyonu Yöntemi	Türkiye orta gelir tuzağındadır.
Karhan (2019)	1968-2017	Türkiye, Güney Afrika, Endonezya, Hindistan, Brezilya	CADF birim kök testi, Im, Lee ve Tieslau (2005) birim kök testi	Türkiye orta gelir tuzağındadır.
Yeldan vd. (2012)	2004-2011	Türkiye	İstatistiksel Bölge Birimlerinin Karşılaştırmalı Analizi	Türkiye istatistiksel bölge birimleri açısından orta gelir tuzağı riskiyle karşı karşıyadır.
Bayar (2016)	2004-2013	Türkiye	Ülke Karşılaştırmalı Analiz	Türkiye'nin yüksek orta gelir tuzağı riski vardır.

Yazar	Zaman Aralığı	Ülke	Yöntem	Bulgu
Nişancı vd. (2015)	1980-2013	Türkiye	Betimleyici Analiz	Türkiye orta gelir tuzağındadır.
Ener ve Karanfil (2015)	1980-2013	Türkiye	ADF birim kök testi, Eş-bütünleşme testi, Granger Nedensellik Analizi	Türkiye orta gelir tuzağındadır.
Ada ve Acaroğlu (2016)	1983-2013	Türkiye	PP birim kök testi, Eş-bütünleşme testi, Granger Nedensellik Analizi	Türkiye orta gelir tuzağındadır.
Uyamık (2015)	1998-2014	Türkiye	Betimleyici ve Ülke Karşılaştırmalı Analiz	Türkiye orta gelir tuzağındadır.
Kaya vd. (2015)	1960-2015	Türkiye	Ülke Karşılaştırmalı Analiz	Türkiye'nin yüksek orta gelir tuzağı riski vardır.
Dalgıç vd. (2014)	1990-2013	56 Orta Gelirli Ülke	Probit Regresyon Modeli	Türkiye orta gelir tuzağındadır.
Şahin vd. (2015)	1980-2013	Türkiye	ADF birim kök testi, Johansen eş-bütünleşme testi, Granger Nedensellik Analizi	Türkiye orta gelir tuzağındadır.
Yalçınkaya ve Aydın (2017)	1950-2016	Türkiye	ADF, PP, DF-GLS, Zivot-Andrews, Lee-Strazicich, Kapetanious birim kök testleri	Türkiye orta gelir tuzağındadır (yapısal olmayan birim kök sınamalarında Türkiye orta gelir tuzağında değildir).
Furuoka vd. (2020)	1968-2017	14 Orta Gelirli Ülke	Fourier ADF ve SUR-ADF birim kök testleri	Türkiye orta gelir tuzağındadır.
Robertson ve Ye (2013)	1950-2010	46 Orta Gelirli Ülke	ADF, Zivot Andrews (ZA) ve Lumsdaine-Papell (LP) birim kök testi	Türkiye orta gelir tuzağındadır. (Yapısal birim kök sınamalarında ise orta gelir tuzağında değildir).
Öztürk ve Bayramoğlu (2019)	1990-2016	Üst-Orta Gelirli 8 Ülke	CADF panel birim kök testi, Carrion-i-Silvestre vd. (2005) birim kök testi	Türkiye orta gelir tuzağında değildir.
Koçak ve Bulut (2014)	1950-2010	Türkiye	Lee ve Strazicich (2003) ile Carrion-i Silvestre vd. (2005) birim kök testleri	Türkiye orta gelir tuzağında değildir.
Keskingöz ve Dilek (2016)	1960-2014	Türkiye	ADF, PP, Zivot Andrews ve Lumsdaine-Papell birim kök testleri	Türkiye orta gelir tuzağında değildir.
Ünlü ve Yıldız (2018)	1950-2014	71 Orta Gelirli Ülke	ADF, Narayan ve Popp (2010) birim kök testleri	Türkiye orta gelir tuzağında değildir.
Tıraşoğlu ve Karasaç (2018)	1960-2016	E-7 Ülkeleri	ADF, PP, Zivot ve Andrews (1992), Lee ve Strazicich (2013), Lumsdaine ve Papell (1997) ve Lee ve Strazicich (2003) testleri	Türkiye orta gelir tuzağında değildir.
Tiftikçigil vd. (2018)	1969-2015	E-7 Ülkeleri	ADF, CHILL, Sollis, Kruse, KSS ve Ng-Perron birim kök testleri	Türkiye orta gelir tuzağında değildir.
Manga vd. (2019)	1950-2014	Türkiye	Carrion-i Silvestre vd. (2009) birim kök testi	Türkiye orta gelir tuzağında değildir.
Kızılkaya (2022)	1960-2020	Türkiye	Zivot Andrews, Fourier KSS, Fourier KPSS, Fourier ADF ve Lee-Strazicich birim kök testleri	Türkiye orta gelir tuzağında değildir.
Taşar vd. (2016)	1960-2014	Türkiye	Lee-Strazicich, Narayan-Popp, Zivot-Andrews, PP ve ADF birim kök testleri	Türkiye orta gelir tuzağında değildir.

Yazar	Zaman Aralığı	Ülke	Yöntem	Bulgu
Bozkurt vd. (2016)	1982-2012	28 Üst-Orta Gelirli Ülke	CADF birim kök testi, Durbin-Hausmann Eş-Bütünleşme Testi	Türkiye orta gelir tuzağında değildir.
Öztürk ve Tiftikçigil (2020)	1967-2016	Türkiye	ADF, PP and DF-GLS, Zivot-Andrews-ZA, Lee and Strazicich-LS, Carrion-i Silvestre-CS birim kök testleri	Türkiye orta gelir tuzağında değildir.
Göktaş (2021)	1960-2019	26 Üst-Orta Gelirli Ülke	Christopoulos ve Leon-Ledesma (2010) Fourier ADF birim kök testi, Enders-Lee esnek Fourier DF tipi (2012) birim kök testi	Türkiye orta gelir tuzağında değildir.

Kaynak: Literatür bilgilerinden derlenerek yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

6. Sonuç

İktisadi büyüme ve kalkınma literatüründe, orta gelir tuzağına yönelik ilgi ve çalışmaların artması, sadece betimsel faktörler aracılığıyla değil, aynı zamanda ampirik ve teorik olarak yaklaşımların geliştirilmesine imkân sağlayarak ülke ekonomilerinin gerçekten tuzağa yakalanıp yakalanmadıkları konusundaki araştırmaların çeşitlenmesine neden olmuştur. Bahsi geçen araştırmalar tek başına Türkiye ekonomisinin ele alındığı veya Türkiye'nin de içinde bulunduğu ülke grupları şeklinde literatürde yerini almıştır.

Orta gelir tuzağının tespitine yönelik Türkiye üzerine yapılan çalışmaların ya da Türkiye ekonomisinin de dahil edildiği çoğul ülkeli çalışmaların ortak bir düşüncüyü yansıtmadığı görülmüştür. Betimsel ve istatistiki analizlere konu olan yıl aralıkları ve ülke gruplarının makroekonomik göstergelerinin birbirinden farklı olması tuzak kavramının çeşitlenmesine neden olmuştur. Türkiye'nin dahil edildiği ulusal ve uluslararası çalışmalarda 'Türkiye ekonomisi orta gelir tuzağındadır /değildir /riskindedir' gibi çeşitli çıkarımların varlığı tespit edilmiştir.

Literatürün geneli açısından bakıldığında hem betimsel hem de ampirik çalışmaların genel sonucu, Türkiye ekonomisinin "büyük oranda orta gelir tuzağında olduğuna ilişkin çıkarımların güçlü" olduğuna yöneliktir. Türkiye'nin ekonomik geçmişi ve politika açımları göz önüne alındığında özellikle de 1980 sonrası yaşanan istikrarsızlıklar ve ekonomik büyümenin hedeflenen düzeylerde gerçekleştirilememesi, 2020 yılında gerçekleşen pandemi ve sonrası durağan bir büyüme yaşanması orta gelir tuzağına yönelik bulgularla paralellik göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Ada, A. ve Acaroğlu, H. (2016). An empirical remark about middle income trap problem for Turkey. Research journal of politics, economics and management. 4(3): 81-95.
- Agenor, P. R. (2015). Caught in the middle? The economics of middle-income traps. Shorter version forthcoming, Journal of economic 2015/06.
- Aiyar, Duval, R. A., Puy, D., Wu, Y. ve Zhang, L. (2013). Growth slowdowns and the middle income trap. IMF working paper No 2013/071.

- Alancıoğlu, E., Arslan, İ., Bayraktutan, Y. (2019). Orta gelir tuzağının belirleyicileri: yükselen ekonomiler üzerine bir analiz, Gaziantep university journal of social sciences, 18(4): 1489-1500.
- Alancıoğlu E., Arslan İ., Bayraktutan Y. (2019). Orta gelir tuzağı, nedenleri ve çıkış politikaları, Akademik araştırmalar ve çalışmalar dergisi, 11(21): 472-486
- Alkan, H.I. ve Ümit, Ö. (2018). Orta gelir tuzağının Türkiye açısından incelenmesi ve tuzaktan çıkış stratejileri. Manas sosyal araştırmalar dergisi. 7(4): 97-112.
- Ay, A., Akar, G. ve Akar, T. (2016). Middle income trap: a comparison between brics countries and turkey. Economic and environmental studies. 16(2): 279-301.
- Bahçekapılı, C. (2015). An unhappy stop on the way to development: the middle income trap in the Turkish economy. International organization for research and development,IRC-2015, İstanbul.
- Bal, H., Algan, N., Manga, M. ve Ballı, E. (2016). Orta gelir tuzağının belirleyenleri üzerine bir deneme: Tayland, Türkiye ve Çin örneği. ukurova üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü dergisi. 25(3): 347-360.
- Bozkurt, E. (2014). Orta gelir tuzağı: Türkiye ve seçilmiş gelişmekte olan ölkeler üzerine bir araştırma (Doktora Tezi). Atatürk üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü.
- Bozkurt, E., Sevinç, H. ve akmak, E. (2016). Orta gelir tuzağı: üst orta gelirli ölkeler üzerine panel veri analizi. Ege akademik bakış dergisi. 16(2): 379-394.
- Bulman, D. (2016). Transitioning from low-income growth to high-income growth: is there a middle income trap? ADBI working paper No. 646. Asian development bank institute.
- Buluş, A. (2015). Türk iktisat politikalarının tarihi temelleri. izgi Kitabevi.
- Buluş, A. ve Kabaklı, E. (2010). 1929 ekonomik buhranı ile son dönem global krizin karşılaştırılması. Sosyal ekonomik araştırmalar dergisi. 10(19): 1-22.
- Cai, F. (2012). Is there a “middle-income trap”? Theories, experiences and relevance to china. China & world economy, 20(1): 49-61.
- Carnovale, M. (2012). Developing countries and the middle income trap: predetermined to fall? Newyork university leonard n. Stern school of business, bachelor of science.
- Celasun, M. (2002). 2001 Krizi, öncesi ve sonrası: makroekonomik ve mali bir değerlendirme. <https://content.csbs.utah.edu/~ehrbar/erc2002/pdf/i053.pdf>.
- Daude, C. ve Fernández-Arias, E. (2010). On the role of productivity and factor accumulation in economic development in latin america. IDB working series 15. Inter-american development bank.
- Doğan: (2006). 2000’li yıllarda Türkiye’nin ekonomik istikrar arayışları. İstanbul üniversitesi iktisat fakóltesi maliye araştırma merkezi konferansları 49. Seri.
- Eğilmez, M. (2018). Değişim sürecinde Türkiye. Osmanlıdan cumhuriyet’e sosyo-ekonomik bir değerlendirme. Remzi Kitabevi.
- Eichengreen, B., Park, D. ve Shin, K. (2011). When fast-growing economies slow down: international evidence and implications for china. NBER working papers 16919. National bureau of economic research.

- Eichengreen, B., Park, D., ve Shin, K. (2013). Growth slowdowns redux: new evidence on the middle-income trap. National bureau of economic research. (18673):1-54.
- Ener, M. ve Karanfil, M. (2015). Türkiye ekonomisinde tasarruf açığının orta gelir tuzağı üzerine etkisi. Eskişehir osmangazi üniversitesi iibf dergisi. 10(2): 31-46.
- Eroğlu, Ö. (2008). Türkiye ekonomisi. Bilim Kitabevi.
- Felipe, J. (2012). Tracking the middle-income trap: what is it, who is in it, and why? (part 1). Working paper no. 715. Asian development bank.
- Furuoka, F., Pui, K. L., Ezeoke, C., Jacob, R. I. ve Yaya, O. S. (2020). Growth slowdowns and middle-income trap: evidence from new unit root framework. Mpra paper 98672, university library of Munich, Germany.
- Garrett, G. (2004). Globalization's missing middle. Foreign affairs. 83(6): 84-96.
- Gill, I. S., ve Kharas, H. (2015). The middle-income trap turns ten. The World Bank. (7403): 1-30.
- Göktaş, Ö. (2021). Üst orta-gelir düzeyinde olan ülkeler orta gelir tuzağındalar mı? Fourier birim kök testlerinden kanıtlar. Ekonometri de güncel yöntemler ve uygulamalar. Ed. Çil, N., 207-224. İstanbul University Press.
- Gönel, F. (2010). Kalkınma ekonomisi. Efil Yayınevi.
- Güneş, H. H. (2009). İktisat tarihi açısından nüfus teorileri ve politikaları. Elektronik sosyal bilimler dergisi. 8(28): 126-138.
- Hacıgökmen, F. (2019). Ekonomik kırılmalıklar; G-20 ülkeleri üzerine bir inceleme. Politik ekonomik kuram. 3(2): 192-213.
- Hausmann, R., Pritchett, L. ve Rodrik, D. (2005). Growth accelerations. Journal of economic growth. 10(4): 303-329.
- Hout, A. V. (2014). Escaping the middle-income trap (master's thesis). Erasmus school of economics, Erasmus University.
- Hsieh, C.T. ve Klenow, P. J. (2010). Development accounting. American economic journal macroeconomics. 2(1): 207-223.
- Karaçor, Z. (2012). Ekonomi Politikası ve Türkiye. Çizgi Kitabevi.
- Karakayalı, H. ve Dilber, İ. (2013). Ekonomik Büyüme ve Kalkınma Teorileri. Emek Matbaacılık ve Yayıncılık.
- Karhan, G. (2019). The middle income trap: evidence for fragile five economies. Journal of the human and social science researches. 8(1): 332-344.
- Kaya, Z., Tokucu, E., Aykırı, M. ve Durmuş, C. (2015). Türkiye ekonomisinde orta gelir tuzağı ve ödemeler bilançosu kısıtı. international conference on Eurasian economies 2015. Ed. Sarı, Gencer, A. H. ve Sözen, İ., 830-840.
- Kaynak, M. (2014). Kalkınma iktisadı. Gazi Kitabevi.

- Kazgan, G. (2013). Türkiye ekonomisinde krizler (1929-2009).İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kazgan, G. (2016). İktisadi düşünce veya politik iktisadın evrimi. Remzi Kitabevi.
- Keskingöz, H. ve Dilek: (2016). Middle income trap and Turkey. The empirical economics letters. 15(7): 657-666.
- Kharas, H. ve Kohli, H. (2011). What is the middle income trap, why do countries fall into it, and how can it be avoided? Global journal of emerging market economies. 3(3): 281-289.
- Kızılkaya, F. (2022). Orta gelir tuzağı hipotezi ve türkiye: ekonometrik bir yaklaşım. Akademik izdüşüm dergisi. 7(1): 71-83.
- Koçak, E. ve Bulut, Ü. (2014). Orta gelir tuzağı: teorik çerçeve, ampirik yaklaşımlar ve türkiye üzerine ekonometrik bir uygulama. Maliye dergisi. (167): 1-21.
- Kolsuz, G. ve Yeldan, E. (2014). 1980 sonrası Türkiye ekonomisinde büyümenin kaynaklarının ayrıştırılması. Çalışma ve toplum. 1(40): 49-66.
- Konya, Karaçor. Z. ve Yardımcı, P. (2017). The middle income trap: an asesment in terms of Turkish economy. DIEM: Dubrovnik international economic meeting. 3(1): 270-287.
- Kuroda, H. (2012). Paths to overcoming the trap are diverse, itoh, m. (ed), the middle- income trap in Asia, NIRA Policy Review, No:8,[http://www.nira.or.jp/pdf/ e_review58.pdf/](http://www.nira.or.jp/pdf/e_review58.pdf) 25.11.2017.
- Manga, M., Ballı, E. ve Güreşçi, G. (2019). Orta gelir tuzağı: Türkiye üzerine ampirik bir analiz. Dumlupınar üniversitesi sosyal bilimler dergisi. (59): 48-60.
- Nelson, C. ve Plosser, C. (1982). Trends and random walks in macroeconomic time series: some evidence and implications. Journal of monetary economics. 10(2): 139-162.
- Nelson, R. R., & Phelps, E. S. (1966). Investment in humans, technological diffusion, and economic growth. The American economic review. 56(1/2): 69-75.
- Nişancı, M., Gerni, M., Emsen. Ö. S. ve Türkmen, A. (2015). Türkiye ekonomisinin orta gelir tuzağına düşüp düşmediğine dair tartışma: kur değerlendirilmesi çerçevesinde bir bakış. International conference on eurasian economies 2015 Kazan, Rusya.
- Oktar: ve Dalyancı, L. (2010). Finansal kriz teorileri ve Türkiye ekonomisinde 1990 sonrası finansal krizler. Marmara üniversitesi İİBF dergisi. 29(2): 1-22.
- Ongun, M. T. (2001). İstikrar arayışından krize: bir değerlendirme. Gazi üniversitesi iktisadi ve idari bilimler fakültesi dergisi. 3(2): 1-14.
- Öztürk, A. C. ve Tiftikçigil, B. (2020). Assessment of the possibility of a middle income trap in Turkey. Journal of life economics. 7(4): 331-348.
- Öztürk, Z. ve Bayramoğlu, A. (2019). Orta gelir tuzağı hipotezi'nin panel birim kök testi ile analizi. Yönetim ve ekonomi araştırmaları dergisi. 17(4): 200-213.
- Paus, E. (2009). The rise of china: implications for latin american development. Development policy review. 27(4): 419-456.

- Paus, E. (2012). Confronting the middle income trap: insights from small latecomers. *Studies in comparative international development*. 47(2): 115-138.
- Paus, E. (2017). “Escaping the middle-income Trap: innovate or perish”, ADBI working paper series, no:685.
- Raworth, K. (2019). Simit ekonomisi 21. yüzyıl iktisatçısı gibi düşünmenin yedi yolu. (A. E. Pilgir, Çeviri). Tellekt-Can Yayınları.
- Robertson, P. E. ve Ye, L. (2013). On the existence of a middle income trap. <https://econpapers.repec.org/paper/uwawpaper/13-12.htm>, (01.02.2022).
- Rodrik, D. (2008). The real exchange rate and economic growth. *Brookings papers on economic activity*. (2): 365-412.
- Rodrik, D. (2009). Tek ekonomi çok reçete: küreselleşme, kurumlar ve ekonomik büyüme. (N. Domaniç, Çeviri). Efil Yayınevi.
- Saatçioğlu, C. (2015). 1990 sonrası Türkiye ekonomisinde yaşanan başlıca gelişmeler bağlamında ithalat büyüklüğü üzerine ampirik bir çalışma. *Öneri dergisi*. 6(24): 209-216.
- Sungur, O. (2015). 2000 sonrası Türkiye ekonomisi: büyüme, enflasyon, işsizlik, borçlanma ve dış ticarete gelişmeler. *Toplum ve demokrasi dergisi*. 9(19): 243-270.
- Şahin, H. (2016). Türkiye ekonomisi. Ezgi Kitabevi.
- Şahin, İ. E. ve Mucuk, M. (2014). The effect of current account deficit on economic growth: the case of Turkey. *Proceedings of international academic conferences 0301828*, international institute of social and economic sciences.
- Şahin, İ., Başer, K. ve Karanfil, M. (2015). Orta gelir tuzağı üzerine ampirik bir çalışma: türkiye örneği (1980- 2013). *Uluslararası Alanya işletme fakültesi dergisi*. 7(2): 225-235.
- Taşar, İ., Gültekin, E. ve Açı, Y. (2016). Is Turkey in a middle income trap? *Journal of applied research in finance and economics*. 1(1): 36-41.
- Tıraşoğlu, M. ve Karasaç, F. (2018). Orta gelir tuzağı: yapısal kırımlar altında e7 ülkeleri için ampirik bir inceleme. *Akademik incelemeler dergisi*. 13(2): 337-361.
- Tiftikçigil, B., Güriş, B. ve Yaşgöl, Y. S. (2018). Does middle income trap exist: evidence from emerging economies: E7 countries for 1969-2015. *Revista galega de economia*. 27(1): 145-162.
- Uyanık, C. C. (2015). Orta gelir tuzağı ve Türkiye'nin konumu açısından bir değerlendirme. *Sosyoekonomi*. 23(26): 175-186.
- Uysal, Ö. (2013). Sürdürülebilir büyüme kavramının çevre ve ekonomik boyutlarının ayrıştırılması. *Uluslararası Alanya işletme fakültesi dergisi*. 5(2): 111-118.
- Ülgener: F. (1991). Milli Gelir, İstihdam ve İktisadi Büyüme. DER Yayınları.
- Ünlü, F. ve Yıldız, R. (2017). Orta gelir tuzağını açıklayan teorik ve ampirik yaklaşımlar. *Erciyes üniversitesi iktisadi ve idari bilimler fakültesi dergisi*. (49): 87-115.

- Ünlü, F. ve Yıldız, R. (2018). Orta gelir tuzağının belirlenmesi: Ekonometrik analiz. Uluslararası yönetim iktisat ve işletme dergisi. 14(1): 1-20.
- Ünlü, F. ve Yıldız, R. (2018b). Orta gelir tuzağının belirleyicileri: diskriminant analizi. Atatürk üniversitesi iktisadi ve idari bilimler dergisi. 32(1): 45-64.
- Ünsal E., İktisada Giriş, (2011), İmaj Yayınevi.
- Yalçınkaya, Ö. ve Aydın, H. İ. (2017). Orta gelir tuzağının belirlenmesi: teorik çerçeve ve türkiye'nin konumu üzerine ekonometrik bir uygulama (1950-2016). Girişimcilik ve kalkınma dergisi. 12(1): 23-35.
- Yeldan, E. (2011). İktisadi büyüme ve bölüşüm teorileri. Efil Yayınevi.
- Yeldan, E. (2012). Türkiye ekonomisi için beşerî sermaye ve bilgi sermayesi birikimine dayalı bir içsel büyüme modeli. Ekonomi-TEK dergisi. 1(2): 21-60.
- Yeldan, E., Taşçı, K., Voyvoda, E. ve Özsan, M.E. (2012). Orta gelir tuzağından çıkış: hangi Türkiye? Cilt 1: Makro/Bölgesel/Sektörel Analiz. Sis Matbaacılık.
- Yılmaz, G. (2014). Turkish middle income trap and less skilled human capital. Working Paper No: 14/30. Central bank of the republic of Turkey.
- Zilberman, D., Khanna, M. ve Harrington, D. R. (2005). Conservation capital and sustainable economic growth. Oxford economic papers. 57(2): 336-359.

Kurşuncu, T. & Safi, İ. (2023). "Referandum ve Plebisit Kavramları Doğrultusunda Türkiye'nin Referandum ve Plebisit Tarihi", *International Journal of Entrepreneurship and Management Inquiries*, 07(13), 204-223

Doi: 10.55775/ijemi.1213388

<https://dergipark.org.tr/en/pub/ijemi>

Başvuru Tarihi/Received Date: 01.12.2022 Kabul Tarihi/Accepted Date: 02.11.2023

Konferans Bildirisi/Conference Paper

Referandum ve Plebisit Kavramları Doğrultusunda Türkiye'nin Referandum ve Plebisit Tarihi*

Lecturer, Talip KURŞUNCU, ORCID: 0000-0002-6529-7277,
Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Türkiye; kursuncut@nevsehir.edu.tr

Assist. Prof. Dr. İsmail SAFİ, ORCID: 0000-0003-1832-3089,
Başkent University, Türkiye; isafi@istinye.edu.tr

Turkey's Referendum and Plebisit History in Line With The Referendum and The Plebisit Concepts

Abstract

The essence of democracy is the public's participation in management. In another statement, democracy is the emergence of public sovereignty in a political and managerial sense. It is possible to talk about three systems in the implementation of democracy. These; direct democracy, representative democracy and semi-direct democracy. Basically, democracy, which the people represent itself with their own participation, is direct democracy. In representative democracy, the people participate in the administration through representatives by transferring their sovereignty. Half direct democracy is democracy, in which both the people and the representatives share sovereignty. It is difficult and even impossible for each individual from the public to participate in the management process in person. This impossibility has revealed representative democracy, the type of democracy preferred in the modern period. However, in connection with the situation of the authority to determine the future and fate of the people, the semi-direct democracy system has been implemented in order to eliminate the missing and wrongs of representative democracy. In some cases, there are four tools used by semi-direct democracy, which expresses the participation of the people in the decision-making process, not through representatives. These instruments mean that the Assembly's law requires a certain number of citizens to be submitted to a referendum before the effective date "people veto", "people's attempt", which states that the law requested by the public with the application of a certain number of citizens is forced to be removed by the Assembly, "is a referendum", which means that the representatives or representatives who are not satisfied with the work of the public are reduced from their duties and the text of the law adopted by the Assembly is submitted to the public vote. Semi-direct democracy tool referendum found in Turkey to implement the field. The concept of plebiscite used when expressing abuse of public voting is important for Turkey's referendum history. Turkey made throughout the history of referendums evidence of the concept of plebiscite and will be evaluated with consideration.

Keywords: Democracy, People's vote, Referendum, Plebisit

Jel Classification: H83, D72, K10, K16

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı: Bu çalışmada, araştırma ve yayın etiği kurallarına uyulduğu yazarlar tarafından taahhüt edilmektedir.

Yazar Katkı Oranları: Birinci yazarın katkı oranı %50; İkinci yazarın katkı oranı %50

Çıkar Beyanı: Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Etik Beyanı: Çalışma Etik Kurulu kararı gerektirmemektedir.

* 8. EMI Kongresi'nde bildiri olarak sunulmuştur.

Referandum ve Plebisit Kavramları Doğrultusunda Türkiye'nin Referandum ve Plebisit Tarihi

Özet

Demokrasinin özünde halkın yönetime katılımı yer almaktadır. Başka bir ifade ile demokrasi, siyasal ve yönetsel anlamda halkın egemenliğinin ortaya çıkmasıdır. Demokrasinin uygulanmasında üç sistemden bahsetmek mümkündür. Bunlar; doğrudan demokrasi, temsili demokrasi ve yarı doğrudan demokrasidir. Temelde halkın bizzat kendisini, kendi katılımı ile temsil ettiği demokrasi doğrudan demokrasidir. Temsili demokraside halk, egemenliğini devrederek temsilciler aracılığı ile yönetime katılmaktadır. Yarı doğrudan demokrasi ise hem halkın hem de temsilcilerin egemenliği aralarında paylaştığı demokrasidir. Halktan her bir bireyin bizzat yönetim sürecine katılımı zor ve hatta imkansızdır. Bu imkânsızlık modern dönemde tercih edilen demokrasi türü olan temsili demokrasiyi ortaya çıkarmıştır. Ancak halkın geleceğini ve kaderini belirleme yetkisinin halkı temsil edenlerde olması durumu ile bağlantılı biçimde temsili demokrasinin eksik ve yanlışlarını gidermek amacıyla yarı doğrudan demokrasi sistemi hayata geçirilmiştir. Kimi durumlarda halkın karar alma sürecine temsilciler aracılığı ile değil de bizzat kendisinin katılımını ifade eden yarı doğrudan demokrasinin kullandığı dört araç vardır. Bu araçlar Meclis'in kabul ettiği kanunun yürürlük tarihinden önce belirli sayıdaki vatandaş tarafından referanduma sunulmasını istemesi anlamına gelen "halk vetosu", halkın belirli sayıdaki vatandaşın başvurusu ile istediği kanunun Meclis tarafından çıkartılmaya zorlanmasını ifade eden "halk teşebbüsü", halkın çalışmasından memnun kalmadığı temsilci veya temsilcileri görevlerinden azletmesine imkan tanıyan "temsilcilerin azli" ve Meclis tarafından kabul edilen kanun metninin halk oylamasına sunulması anlamına gelen "referandumdur". Türkiye'de kendisine uygulama alanı bulan yarı doğrudan demokrasi aracı referandumdur. Halk oylamasının kötüye kullanılmasını ifade ederken kullanılan plebisit kavramı Türkiye'nin referandum tarihi açısından önem arz etmektedir. Türkiye tarihi boyunca yapılmış olan referandumlar plebisit kavramının kanıtları ve unsurları göz önüne tutularak değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Demokrasi, Halk oylaması, Referandum, Plebisit

JEL Sınıflandırması: H83, D72, K10, K16

1. Giriş

Demokrasi, en genel hali ile halkın yönetime katılmasıdır. Diğer bir ifade ile halkın egemenliğinin siyasal ve yönetsel açıdan kendisini göstermesidir (Yeşilorman, 2011:192). Bu noktada halkın yönetime veyahut karar alma süreçlerine katılımında, yani demokrasinin uygulanmasında kullanılan üç sistem vardır. Bunlar; doğrudan demokrasi, temsili demokrasi ve yarı doğrudan demokrasidir. Doğrudan demokrasi, halkın bizzat yönetime ve karar alma süreçlerine katılımını ifade eder. Temsili demokrasi halkın egemenliğini devrettiği bir sistemdir. Yarı doğrudan demokrasi ise halkın egemenliğinin temsilciler ile halk arasında paylaşılmasıdır (Gözler, 1988:97). Modern dönemde doğrudan demokrasinin uygulanabilirliğinin zorluğu sebebiyle modern devletlerin demokrasisi doğrudan değil dolaylıdır (Köker, 2006:200). Dolayısıyla doğrudan demokrasinin uygulanmasındaki zorluk ve hatta imkânsızlık gereği modern dönemde temsili demokrasi sistemi kabul görmüştür. Daha sonra temsili demokrasinin eksiklerini ve yanlışlarını gidermek ve temsili demokrasiyi doğrudan demokrasiye yaklaştırmak çabası ile yarı doğrudan demokrasi sistemi ortaya çıkmıştır (Göker & Doğan, 2011:46). Yarı doğrudan demokrasi, temelde bir temsili demokrasidir. Ancak bazı durumlarda halkın karar alma sürecine bizzat katılması temsili demokrasiden ayrıldığı yönünü oluşturmaktadır. Halkın egemenliği yansıtırken kullandığı bazı araçlar vardır. Bu araçlar; halk vetosu, halk teşebbüsü ve referandumdur. Halk vetosu ve halk teşebbüsünü kısaca tanımlamak referandumun bu araçlar içerisinde nerede olduğunu görmemizi sağlayacaktır. Halk vetosu, parlamento tarafından kabul edilen bir yasanın yürürlüğe girmesinden önce, belirli sayıda yurttaşın, bu yasa hakkında referandum yapılmasını istemesidir. Halkın istediği bir kanunun, belirli sayıda yurttaşın başvurusuyla meclis tarafından çıkartılmaya zorlanması da halk teşebbüsüdür (Gözler, 1988:97-98). Referandum makalenin ana konusunu oluşturduğu için ilerleyen bölümde ayrıntılı şekilde ele alınacaktır. Ancak en kısa hali ile karar organı tarafından çıkartılan metin ya da metinlerin, kabul veya reddedilmesinin halk tarafından yapılacak oylamaya bırakılmasıdır. Bu doğrultuda çalışmanın ilerleyen kısımlarında referandumun kötüye kullanılması anlamına gelen plebisit kavramına değinilecektir. Daha sonra referandum ve plebisit ayrımı göz önünde tutularak Türkiye'nin referandum tarihi (1961 Anayasa Referandum, 1982 Anayasa Referandum, 1987 Anayasa Değişikliği Referandum, 1988 Anayasa Değişikliği Referandum, 2007 Anayasa Değişikliği Referandum, 2010 Anayasa Değişikliği Referandum ve 2017 Anayasa Değişikliği Referandum) değerlendirilecektir.

2. Referandum (Halk Oylaması)

Referandum, geri almak veya getirmek anlamına gelen Latince “referre” kelimesinden türemiştir (Durdular & Solak & Şencan, 2010:60). Dilimize Fransızca “référendum” kelimesinden geçmiştir. Kelime anlamı ise halkoylamasıdır (www.tdk.gov.tr). Gözler, referandumu parlamento tarafından kabul edilen veya edilecek olan bir kanun metninin halkın onayına sunulması olarak tanımlamaktadır. Bu kanun metninin hukuken geçerliliğini sağlayacak olan ise seçmenlerin çoğunluğu tarafından kabul edilmesidir (Gözler, 2014:290). Seçmenler, oylamaya katıldıklarında “evet” ve “hayır” seçeneklerinden birisini seçerek metnin kabulünü veya reddini sağlayabilmektedir.

Referandumun teorik temeli Jean-Jacques Rousseau'nun “Toplum Sözleşmesi”ne dayanmaktadır. Rousseau'ya göre egemenlik başkasına aktarılamayacağı gibi temsilde edilememektedir. Yani bir yasa çıkarılacakken milletvekillerinin kabul etmesi yeterli değildir. Yasa halkın onayından geçmek zorundadır. Modern dönem ve devletlerde ise bunu yapabilmenin yolu referandumdur (Durdular & Solak & Şencan, 2010:61). Bu noktada halkın oyları aracılığı ile belirli metinlerin meşruluğunun sağlanması önem arz etmektedir. Referandumun uygulanması her zaman meşru bir karar ortaya çıkacağı anlamını taşımamaktadır. Kimi zamanlarda halkoylaması, belirli yöntemler ile halkın manipüle

edilmesi, zorunlu bırakılması veya aldatılması yolu ile kötüye kullanılabilir. Dolayısıyla referandumun kötüye kullanılması anlamını taşıyan plebisit ile referandum ayrımının yapılması gerekmektedir. İki kavram arasında ayrım yapılmasının önemi, plebisit kavramı ile referandum kavramının zaman zaman eş anlamlı olarak kullanılmasıdır. Bu ayırmadan sonra Türkiye referandum tarihi incelenirken plebisit kavramına karşılık gelecek uygulamaların olduğu görülecektir. Referandum, meclis tarafından kabul edilen bir yasa metninin halkoyuna sunulmasıyla; plebisitte temelinde bir halkoylaması olmakla birlikte halkoylamasından ayrıldığı bazı noktalar vardır. İlk farkı, referandumda bir metnin onaylanması, plebisitte ise bir kişinin oylanmasıdır. Diğer bir fark, referandumun yapılmasını isteyen mercinin halkın seçtiği temsilciler yani meclis olması ve referandumda meclisin hazırladığı metnin oylanması iken plebisitte oylama isteğini iktidar sahipleri yapmaktadır ve halkın katılımı olmadan oluşturulan metinler oylanmaktadır. Yani plebisit anti-demokratik yönetici ve iktidarların kendilerini meşru göstermesini sağlayan bir halkoylamasıdır (www.anayasa.gen.tr). Bunlara ek olarak, halkoylamasına yasalara uygun şekilde gidiliyorsa referandumdan bahsedilebilirken, geçici bir düzenleme ile gidiliyorsa plebisit olgusundan bahsedilebilmektedir. Yine propagandalar ilgili metni onaylayan kesim ile onaylamayan kesim tarafından özgürce yapılabilir referandum denilebilirken, iktidarın görüşüne yani iktidara karşı propaganda yasaklanmış ise plebisittir. Son olarak halk oylamasından çıkacak sonucun kararlarına uyuluyorsa referandumdur. Buna karşın sonuç olumsuz çıkarsa dahi halkoylamasını isteyenlerin -istisnaları olmakla birlikte- görevde kalmaları plebisittir (Durdular & Solak & Şencan, 2010:67). Özetle plebisit için referandumun kötüye kullanılması hali ya da demokratik diktatörlüğün bir aracıdır demek yanlış olmayacaktır.

Referandum olgusunun Türkiye Cumhuriyeti Anayasası içerisindeki durumuna bakmak gerekmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nde referandum, ilk kez 27 Mayıs 1960 darbesi sonrası hazırlanan 1961 Anayasası'nın oylanması için yapılmıştır. Ancak referandum olgusu, Türk Anayasa Hukuku'na ayrı bir düzenleme olarak ilk defa 1982 Anayasası'yla girmiştir (Yeşilorman, 2011:205). Anayasada ki son halini ise 17.05.1987 tarihinde ki değişikliği ile almıştır. Son haliyle referandum için gerekli şartlar yasadaki aşağıdaki şekilde belirtilmiştir:

“Cumhurbaşkanı Anayasa değişikliklerine ilişkin kanunları, bir daha görüşülmek üzere Türkiye Büyük Millet Meclisine geri gönderebilir. Meclis, geri gönderilen Kanunu, üye tamsayısının üçte iki çoğunluğu ile aynen kabul ederse Cumhurbaşkanı bu Kanunu halkoyuna sunabilir. Meclisçe üye tamsayısının beşte üçü ile veya üçte ikisinden az oyla kabul edilen Anayasa değişikliği hakkındaki Kanun, Cumhurbaşkanı tarafından Meclise iade edilmediği takdirde halkoyuna sunulmak üzere Resmî Gazetede yayımlanır. Doğrudan veya Cumhurbaşkanının iadesi üzerine, Meclis üye tamsayısının üçte iki çoğunluğu ile kabul edilen Anayasa değişikliğine ilişkin kanun veya gerekli görülen maddeleri Cumhurbaşkanı tarafından halkoyuna sunulabilir..... Halkoyuna sunulan Anayasa değişikliklerine ilişkin kanunların yürürlüğe girmesi için, halkoylamasında kullanılan geçerli oyların yarısından çoğunun kabul oyu olması gerekir” (www.tbmm.gov.tr).

Son olarak referandum çeşitlerine bakarak Türkiye Referandum Tarihi incelemesini daha anlaşılır hale getirmek gerekmektedir. Referandum çeşitleri, zaman bakımından, bağlayıcılığı bakımından, başvuru bakımından ve konuları bakımından olmak üzere dört şekilde sınıflandırılmaktadır. Yapılış zamanı bakımından; ön referandum ve sonraki referandum olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Ön referandum, kanunun meclis tarafından yapılmasından önce kanun konusunun veya metninin halka sorulmasıdır. Sonraki referandum ise kanun metninin meclis tarafından kabulünden sonra halkoyuna sunulmasıdır. Bağlayıcılık bakımından referandum, istişari ve tasdiki olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. İstişari referandum, referandum sonucunun hukuken meclisi bağlamadığı referandumdur. Tasdiki referandum ise referandum sonucunun hukuken bağlayıcılığının olduğu referandumdur. Başvuruluşu

bakımından, ihtiyari ve mecburi referandum olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. İhtiyari referandum, belirli makamların isteğine bağlı olarak yapılan referandumdur. Mecburi referandum ise bazı konularda anayasa gereği gerçekleştirilmesi zorunlu olan referandumdur. Konuları bakımından referandum, kurucu ve teşrif referandumu olarak ikiye ayrılmaktadır. Kurucu referandum, yeni bir anayasanın kabulü ya da mevcut anayasada değişiklik yapılması için gerçekleştirilen referandumdur. Teşrif referandumu ise anayasa değişikliği gibi olağanüstü konular haricinde yapılan referandumdur (Gözler, 2014:290-292). Cumhuriyet tarihinde gerçekleştirilmiş olan halkoylamaları değerlendirilirken referandum çeşitleri de dikkate alınacaktır.

Çalışmanın devamında Referandum ve plebisit ayrımını dikkate alarak Türkiye'nin referandum tarihi incelenecektir. İlk olarak 1961 Anayasa Referandumunu daha sonra sırasıyla, 1982 Anayasa Referandumu, 1987 Anayasa Değişikliği Referandumu, 1988 Anayasa Değişikliği Referandumu, 2007 Anayasa Değişikliği Referandumu, 2010 Anayasa Değişikliği Referandumunu ve 2017 Anayasa Değişikliği Referandumu ele alınarak değerlendirilecektir.

2.1. 1961 Anayasa Referandumu

1961 Anayasa Referandumu, Cumhuriyet tarihimizin ilk referandumudur (Yeşilorman, 2011:205). 27 Mayıs 1960 tarihinde yapılan askeri darbe sonucunda Demokrat Parti (DP) hükümetine son verilmiş ve askerlerden oluşan Milli Birlik Komitesi (MBK) iktidarı ele geçirmiştir (Karakartal, 2011:164). MBK, iktidarı ele almasından hemen sonra Meclisi feshettiğini, yeni anayasa hazırlanana kadar siyasi faaliyetleri durdurduğunu açıklamıştır. Yeni anayasa hazırlanması amacıyla ise İstanbul Üniversitesi Rektörü Sıddık Sami Onar başkanlığında, profesörlerden oluşan Yüksek İlim ve Hukuk Heyeti kurulmuştur (Milliyet, 28.05.1960:5). MBK'nin yeni anayasa oluşturmadaki amacı, ülkeyi ve siyasi yaşamı uzun vadede istikrara kavuşturmaktır (Karakartal, 2011:167). Sıddık Sami Onar'ın başkanlığını yaptığı bu heyet, DP'nin anayasa, basın, ordu ve üniversite gibi kurumlara saygısızca davrandığı yönünde açıklamalar yapmıştır. Bu açıklamalarda DP'nin meşruiyetini kaybettiğini ve darbe sonucu görevden alınmalarının yasal olduğunu belirterek darbe yönetimini meşru göstermiştir (Ahmad, 2014:128-129). Yeni Anayasa yapılana kadar ki geçen süreçte 27 maddelik geçici anayasa yürürlüğe konulmuştur (Milliyet, 13.06.1960:5). Sıddık Sami Onar başkanlığında kurulan heyetin oluşturduğu anayasa tasarısı, yürütmeyi zayıflattığı gerekçesi ile eleştirilere maruz kalmıştır. Bunun etkisi ile MBK daha geniş halk kitlesini temsil edecek olan bir meclisle anayasa yapmak gerektiği fikri ile Kurucu Meclis oluşturmaya karar vermiştir. 13 Aralık 1960 tarih ve 157 sayılı Kurucu Meclis Teşkili Hakkında Kanun'a göre Kurucu Meclis, MBK ve kanuna göre oluşturulacak olan temsilciler meclisinden oluşmaktadır (Durdular & Solak & Şencan, 2010:114-116). Kurucu Meclis tarafından meydana getirilen Anayasa, 28 Mayıs 1961 günü kabul edilmiş ve referandumun Temmuz başlarında yapılacağı belirtilmiştir (Milliyet, 29.05.1961:5).

Darbe öncesi kurulmuş olan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) ve darbeden sonra 12 Ocak 1961 tarihinde MBK'nin yeni parti kurulmasına izin vermesiyle kurulan Adalet Partisi (AP) (Karakartal, 2011:168), Yeni Türkiye Partisi (YTP) ve MBK'nin anayasa referandumu hakkındaki görüşlerine bakmak faydalı olacaktır.

MBK, darbe sonrasında oluşturulan anayasanın yapıcısı konumunda bulunması nedeniyle evet propagandasının merkezinde yer almıştır. MBK üyeleri ve özellikle Cemal Gürsel, evet kampanyası doğrultusunda radyo konuşmaları yapmış, yurt gezilerine çıkmış ve mitingler düzenlemiştir. Onlara göre, evet karşıtı propaganda yolunu izleyenler devrim düşmanlarıdır (Karakartal, 2011:169-170).

MBK'nin bu yaklaşımı, kendi hazırladıkları anayasayla ilgili olduğu gibi referandumdan çıkacak sonucun, gerçekleştirilen darbe açısından MBK'nin meşruiyet kaynağı olmasıyla da ilgilidir.

CHP, 27 Mayıs'a gelinen sürece 1924 Anayasasının sebep olduğunu düşünmektedir. Bu doğrultuda yeni bir anayasa yapılmasının gerekliliğini kabullenmiştir (Karakartal, 2011:170). Ayrıca CHP'nin istediği konuların, yani yasaları denetleyecek kurum olan Anayasa Mahkemesi'nin (AYM), nispi temsil sisteminin, grev ve sendikalaşma hakkının yapılacak olan yeni anayasada bulunması, anayasa referandumunda evet seçeneğini desteklemelerinin başlıca sebeplerindendir (Ahmad, 2014:128). İnönü'nün şu açıklamasından anayasanın arzuladıkları şekilde olduğu anlaşılmaktadır:

"CHP bu anayasada yıllardan beri programı ve ilk hedefler beyannamesiyle milletimize vaat ettiği bütün prensip ve müesseselerin yer aldığını görmekte bahtiyardır. Parti meclisi bu anayasanın halkoyu tarafından kabul edileceğinden emindir ve bu uğurda CHP teşkilatının var gücüyle çalışmasını karar altına almıştır." (Milliyet, 13.06.1961:5)

CHP, propaganda olarak genellikle 1960 öncesi dönemi hatırlatma yoluna gitmiş ve anayasayı savunmuştur (Karakartal, 2011:170-171). Bu doğrultuda mitingler ve radyo konuşmaları yapılmıştır.

CKMP, Osman Bölükbaşı öncülüğünde kuvvetlenmiş bir partidir. Partinin en kuvvetli olduğu il Kırşehir'dir. Öyle ki Menderes, bu partiye oy vermesine kızarak Kırşehir'i il statüsünden ilçe statüsüne düşürmüştür. Buradan da anlaşılacağı üzere CKMP, DP'nin tutumundan fazlasıyla zarar görmüştür. Dolayısıyla CKMP, 27 Mayıs darbe sürecini ve bu darbe sonucunda ortaya çıkan anayasayı desteklemiştir (Karakartal, 2011:171). Osman Bölükbaşı ve CKMP, anayasa referandumunda evet seçeneğini desteklemek için DP iktidarından bu yana yapılan özgürlük mücadelesinin zaferi söylemini kullanmış ve darbenin meşruluğunu dile getirmiştir (Milliyet, 03.07.1961:5).

AP'nin anayasa ve referandum hakkındaki tutumu diğer partilerden farklı olmuştur. Başında MBK tarafından Genelkurmay Başkanlığı'na getirildikten kısa süre sonra emekli edilen Ragıp Gümüşpala'nın olduğu AP, uzun bir süre yeni anayasa ve referandum hakkında sessiz kalmayı tercih etmiştir (Karakartal, 2011:171). AP, DP seçmeninin oylarını toplama amacı ile kurulmuş bir partidir. Bu doğrultuda anayasa ve referandum hakkındaki tutumlarını anlamak daha kolay olacaktır. Bu süreç içerisinde bir kısım AP'liler anayasa karşıtı propaganda yapmakla birlikte yeni bir darbe için çabaladıkları gerekçesi ile gözaltına alınmıştır. Sonucunda AP bir genelge yayınlayarak üye alımında dikkatli davranılması hususunda gerekliliği yerel teşkilatlarına bildirmiştir (Karakartal, 2011:172). AP, sessizliğin ardından halkoylaması ile alakalı olarak evet seçeneğini destekleyeceğini açıklamıştır. Ancak nihayetinde son kararı halkın vereceğini de belirtmişlerdir (Milliyet, 27.06.1961:1).

YTP ise DP oylarını elde etmek amacıyla olan diğer bir partidir. Bu doğrultuda CHP ile karşılıklı diyaloglar yaşamışlardır. Parti başkanı Ekrem Alican, referandum ve CHP ile olan ilişkilerde oldukça eleştireldir. Alican, vatandaşları referanduma evet için sandık başına çağırması ve CHP'nin beğenmediği fikirlerine devam edeceğini belirtmiştir. Ayrıca bazı partilerin yanlış tutum sergilemelerinin milleti ikiye hatta üçe böleceğini belirtmiştir (Milliyet, 26.06.1961:1). Alican'ın bu yöndeki beyanları, yani ayrılıkçı olmama tutumu aynı zamanda evet deme sebebi olarak anlaşılmaktadır. CHP'nin beğenmediği fikirlerine devam edeceğine dair diyalog durumu ise darbe öncesi DP'nin ve bir nevi CHP'nin tek parti dönemini istemeyen seçmenin oylarını toplama arzusudur.

Bu propagandalar ve tutumlar ışığında referandum 9 Temmuz 1961'de gerçekleşmiştir. Sonuçlar Tablo 1'de verilmektedir.

Tablo 1: 1961 Anayasa Referandumuna Sayısal Verileri

Sandık Sayısı	Kayıtlı Seçmen Sayısı	Oy Kullanan Seçmen Sayısı	Katılım Oranı	Geçersiz Oy Sayısı	Geçersiz Oy Oranı
56.049	12.747.901	10.321.111	%81.0	39.075	%0.4
Geçerli Oy Sayısı	Geçerli Oy Oranı	Evet Oyu Sayısı	Evet Oyu Oranı	Hayır Oyu Sayısı	Hayır Oyu Oranı
10.282.036	%99.6	6.348.092	%61.7	3.933.944	%38.3

Kaynak: TÜİK

1961 Anayasa Referandumunu, başvuru bakımından mecburi, konusu bakımından asli kurucu, bağlayıcılığı bakımından tasdiki bir referandumdur (Durdular & Solak & Şencan, 2010:165). Yine 1961 Anayasa referandumunu, darbeyi gerçekleştirenlerin meşruiyet arayışı içerisinde gerçekleştirilmiştir. Anayasal temeli yoktur, geçici düzenlemelerle yapılmıştır (Durdular & Solak & Şencan, 2010:91). Anayasa kabulüne karşı propaganda yürütmeye nispi derecede izin verilmiş, hayır propagandası yapanlar cezalandırılmıştır. Sonuç olarak evet çıkmış olsa dahi belirtilen sebeplerden dolayı 1961 referandumuna plebisit denilebilmektedir (Gözler, 1988:109).

2.2. 1982 Anayasa Referandumuna

1982 Anayasası, 1961 Anayasası gibi gerçekleştirilen askeri darbe sonrasında oluşturulmuş ve halk oylamasına sunulmuştur (Yeşilorman, 2011:207). 1980 darbesinden sonra Kenan Evren ve kuvvet komutanları ile Jandarma Genel Komutanı'ndan oluşan Milli Güvenlik Konseyi (MGK) oluşturulmuştur. Bu Konsey, yeni anayasa hazırlanıp yeni hükümet kurulana kadar yasama ve yürütme erklerini kendisinde toplamıştır (Dursun, 2008:423). Yasama ve yürütme erklerini bir arada kendisine alması 27 Ekim 1980 tarihinde çıkartılan geçici anayasa ile olmuştur (Durdular & Solak & Şencan, 2010:120). Darbe sonrası 16.10.1981 tarih ve 2533 sayılı "Partilerin Feshine" ilişkin kanun ile de bütün siyasi partiler kapatılmış ve siyasi yasaklamalar başlamıştır (www.cumhuriyet.com.tr, 2008). Sendika ve konfederasyon faaliyetleri askıya alınmış, grevler yasaklanmıştır (Ahmad, 2016:215-216). Bütün bu yasakların ardından yeni anayasa yapmak için ise 12 Aralık 1980 tarih 2536 sayılı "Milli Güvenlik Konseyi Hakkında Kanun" ve 29 Haziran 1981 tarih 2485 sayılı "Kurucu Meclis Hakkında Kanun" gereğince Kurucu Meclis oluşturulmuştur (Durdular & Solak & Şencan, 2010:121). Bu meclis, içerisinde iki organ barındırmaktadır. Birinci organ, darbe sonrası oluşturulan MGK'dir. İkinci organı ise atanmışlardan oluşan Danışma Meclisi'dir (Özsoy, 2013:402). Danışma Meclisi, yapılan Anayasayı 23 Eylül 1982'de 120 kabul, 7 ret, 12 çekimser oy ve 17 katılmayanla kabul etmiştir (Milliyet, 24.09.1982:1). Anayasa metni daha sonra MGK'ye gönderilmiştir. MGK, metinde birtakım değişiklikler yaptıktan sonra 19 Ekim 1982'de anayasa tasarısını kamuoyuna açıklamıştır. Referandumun gerçekleştirilmesi amacıyla, 24 Eylül 1982 tarih ve 2707 sayılı "Anayasanın Halkoyuna Sunulması Hakkında Kanun" çıkarılmıştır. Bu kanunun 5'inci maddesi, anayasanın tanıtımı konusunda kısıtlamalar getirmiştir. Bu kısıtlamalar kanun metninde şu şekilde yer almaktadır:

"26 Nisan 1961 tarih ve 298 sayılı Kanunun propaganda serbestliğine ilişkin hükümleri uygulanmaz. Anayasa metninin Resmî Gazetede yayımlanmasını takip eden günden 24 Ekim 1982 günü saat 18.00'e kadar, Milli Güvenlik Konseyi'nin 5 Ağustos 1982 gün ve 70 sayılı kararı hükümleri çerçevesi içinde Anayasanın açıklanması ve tanıtılması serbesttir. 25 Ekim 1982 tarihinde itibaren Anayasanın çeşitli

vasıta ve yollarla halka tanıtılması ve açıklanmasına ilişkin esaslar Milli Güvenlik Konseyince belirlenir” (Durdular & Solak & Şencan, 2010:124).

Kısıtlamalardan da anlaşılacağı üzere anayasanın tanıtılması konusunda bir sorun yokken propaganda yapılması yasaklanmıştır. Bu durum anayasa aleyhinde herhangi bir çalışma yapmanın yasaklandığını göstermektedir.

Propaganda yasağı ve siyasi partilerin kapatılmış olmasıyla sadece MGK'nin çağruları ve devlet başkanı Kenan Evren'in konuşmaları aracılığıyla halk oy vermeye davet edilmiş; evet çağruları yapılmıştır. Kenan Evren, evet propagandası yaparken genellikle 12 Eylül öncesi döneme vurgu yaparak “*O günlere dönmek istemeyenler evet der*” anlamı taşıyan konuşmalar yapmıştır (Milliyet, 05.11.1982:3). Süreç bu şekilde devam ederken demeçlerle anayasayı eleştirenler de ortaya çıkmıştır. Bu eleştiriler hayır kampanyasına varan eleştiriler olmaktan uzaktır. Yalnızca Celal Bayar'ın, Kenan Evren'e tereddütlerini bildiren bir mektup göndermesi dikkat çekicidir. Mektubun içeriği, 1982 Anayasası'na özgü olan referandumla birlikte Kenan Evren'in cumhurbaşkanı olarak seçilmesini öngören geçici madde ile ilgilidir. Celal Bayar, bunu demokrasi ve milli irade ile bağdaşmaz olarak görmektedir (Milliyet, 04.10.1982:8).

1982 referandumu cumhurbaşkanı seçimi şartı ile 7 Kasım 1982 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Referandum sonuçları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 2: 1982 Anayasa Referandumuna Dair Sayısal Veriler

Sandık Sayısı	Kayıtlı Seçmen Sayısı	Oy Kullanan Seçmen Sayısı	Katılım Oranı	Geçersiz Oy Sayısı	Geçersiz Oy Oranı
82.489	20.690.914	18.885.488	%91.3	43.498	%0.2
Geçerli Oy Sayısı	Geçerli Oy Oranı	Evet Oyu Sayısı	Evet Oyu Oranı	Hayır Oyu Sayısı	Hayır Oyu Oranı
18.841.990	% 99.8	17.215.559	%91.4	1.626.431	%8.6

Kaynak: TÜİK

1982 Anayasasının ve referandumunun kendine has bazı özellikleri vardır. 1982 Anayasası'ndan öncesindeki anayasalarda referandum olgusuna yer verilmemiştir. 1982 Anayasası ile birlikte referandum anayasal bir temele oturtulmuştur (Durdular & Solak & Şencan, 2010:91). Anayasanın kabulünün bir diğer anlamı da Cumhurbaşkanı'nın Kenan Evren olması durumudur (Milliyet, 20.10.1982:1). Bu haliyle diğer referandumlardan ayrılmaktadır.

1982 Anayasa Referandumu başvuru bakımından mecburi, konusu bakımından asli kurucu, bağlayıcılığı bakımından tasdiki bir referandumdur (Durdular & Solak & Şencan, 2010:165). Cumhurbaşkanının referandum sonucu ile belirlenmesi, hayır oylarının fazla olması durumunda neler yapılacağı belli olmaması, evet oyu için bizzat devlet propagandası yapılırken hayır propagandasının yasaklanması gibi sebeplerden dolayı 1982 Anayasa referandumu plebisittir (Gözler, 1988:108). Hayır propagandası yapmanın ortaya çıkardığı sonuçlar gazetelere de haber olarak yansımıştır. Milliyet'in haberine göre “Hayır” propagandası başlatan 50 kişi yakalanmış ve gözaltına alınmıştır (Milliyet, 28.10.1982:1). Bu haliyle de yapılan oylama plebisittir.

2.3. 1987 Anayasa Değişikliği Referandumu

Anayasa metninde değişiklik için yapılan 1987 referandumu, Türkiye Cumhuriyeti tarihinin üçüncü referandumudur. 1982 Anayasası'nda bulunan geçici 4'üncü madde ile getirilmiş olan 5 ve 10 yıllık siyasi yasakların kaldırılıp kaldırılmaması konusunda yapılmıştır (Yeşilorman, 2011:206). Referandum öncesi durumun incelenmesi, anayasanın geçici 4'üncü maddesinin halk oylamasına sunulma sebebini daha net anlamamızı sağlayacaktır. Anavatan Partisi (ANAP), Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP), Doğru Yol Partisi (DYP) ve Demokratik Sol Parti (DSP) mevcut anayasayı beğenmemektedir ve anayasada değişikliklerin şart olduğunu söylemektedir (Milliyet, 24.04.1987:9). Bu doğrultuda 1982 Anayasası'nın seçmen yaşı ile alakalı 67'nci maddesi, milletvekili sayısı ile ilgili 75'inci maddesi, anayasa değiştirme usulü ile seçimlere ve halkoylamasına katılımı ile ilgili olan 175'inci maddesinin değiştirilmesi ve siyasi yasaklılar ve yasaklarla alakalı geçici 4'üncü maddenin kaldırılması konusunda çalışılmıştır. Dikkat edilmesi gereken nokta ise siyasi yasakların kaldırılması ile alakalı değişikliğin referanduma sunulacak olmasıdır, 67'nci ve 175'inci maddenin Cumhurbaşkanı Evren'in onayıyla, 75'inci maddenin ise ilk seçimde yürürlüğe girecek olmasıdır (Milliyet, 18.05.1987:1). Özal'ın kendisine rakip olacak kişilerin siyasi yasaklarının kaldırılması konusunu iki açıdan benimsediği görülmektedir. Birincisi, geçici 4'üncü madde dışındaki maddelerin, özellikle de 175'inci maddenin mecliste kabulü konusunu diğer partilerle pazarlık konusu yapabilemesidir. Öyle ki Özal, muhalefetin 175'inci maddedeki değişikliği kabullenmesi halinde geçici 4'üncü maddeyi kaldırabileceklerini söylemiştir (Milliyet, 22.04.1987:8). İkincisi ise siyasi yasakların kaldırılmasını Avrupa Topluluğu'na giriş için önemli bir adım olarak görmesidir (Milliyet, 02.05.1987:8). Bu noktada 4'üncü maddenin kaldırılması konusunun referandumla belirlenmesi sorunu ortaya çıkmıştır. Muhalefet partileri yasakların kaldırılmasını referanduma kalmadan, değişikliğin kabulüyle olması gerekliliğini dile getirmişlerdir. Özal ise bu konudaki referandumla sonuca varılması gerekliliği görüşünü meclisteki şu sözleri ile açıklamıştır: *"Bu yol yasaklılar için daha şereflidir, milletten pasaport almaları daha doğru olur"* (Milliyet, 14.05.1987:1). Ayrıca referandum sonucunda siyasi yasakların kaldırılmaması yönünde bir kararın çıkması durumunda, Avrupa Topluluğu'na karşı demokratik bir karar olmasının kullanılabilmesi de tahmin edilebilecek bir fikirdir. Diğer bir yönüyle bakıldığında, Özal'a sağdan en büyük tehdidi oluşturan Demirel, referandumda hayır çıkması durumunda kimsenin tepkisi ve nefreti çekilmeden saf dışı bırakılacaktır (Ahmad, 2016:230-231). 67'nci, 75'inci ve 175'inci maddelerin, geçici 4'üncü maddeden önce değiştirilecek olması ve referandumda yasakların kaldırılmaması sonucu çıkması Özal açısından kazanç sayılacak bir durum olarak görülmektedir. Bu haliyle bakıldığında geçici 4'üncü maddenin neden referandum sonucu ile karara bağlandığı daha net anlaşılmış olacaktır. Geçici 4'üncü maddenin kaldırılması konusunun gündeme gelme sürecine bakıldığında, 28 Eylül 1986 tarihinde yapılan ara seçimlerden sonra SHP, Anayasa'nın geçici 4'üncü maddesinin kaldırılması için bir anayasa değişikliğini gündeme getirmiştir. Özal siyasi yasakların kaldırılması konusunda ilk başta olumsuz davranmıştır. Bununla birlikte, yasakların kaldırılması yönündeki kamuoyu baskısına fazla dayanmamıştır. Daha sonra Özal, DYP ve Kenan Evren ile anayasa değişikliği paketi ve referandum konusunda anlaşmıştır (Durdular & Solak & Şencan, 2010:128-129). Özal, bu anlaşmadan sonra yukarıda bahsedildiği hali ile geçici 4'üncü maddenin kaldırılmasını kullanmıştır. Meclise gelen anayasa değişikliğini ön gören kanun teklifi 3361 sayılı kanun olarak görüşülmüştür. Bu kanunda özel bir ibare yer almaktadır. Bu ibare, siyasi yasakların kaldırılmasına dair değişikliğin zorunlu olarak referanduma gitmesini öngörmektedir. 3361 sayılı kanunda yazan ibare şudur: *"Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın geçici 4'üncü maddesi yürürlükten kaldırılmıştır. Bu hükmün onaylanarak yürürlüğe girebilmesi için halkoyuna sunulması zorunlu olup, halkoylaması, Anayasanın 175'inci maddesinin bu Kanunla değişik hükümlerine göre yapılır"* (Durdular & Solak & Şencan, 2010:129). Durum bu iken meclis 17.05.1987 tarihinde 315 evet 56 hayır oyuyla değişiklikleri kabul etmiştir (Milliyet, 18.05.1987:1). Referandumun

ise 6 Eylül 1987 tarihinde yapılacağı açıklanmıştır (Milliyet, 19.05.1987:8). 90 milletvekili, geçici 4'üncü maddenin kaldırılmasının zorunlu referandum şartına bağlanmasının Anayasanın 104'üncü, 175'inci ve geçici 9'uncu maddelerine aykırı olduğu gerekçesiyle AYM'de iptal davası açmış ancak AYM, 18 Haziran 1987 tarihinde iptal istemini yetkisizlik gerekçesi ile reddetmiştir (Durdular & Solak & Şencan, 2010:130).

Referandum konusunda Anavatan Partisi (ANAP), Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP), Doğru Yol Partisi (DYP), Demokratik Sol Parti (DSP) ve Refah Partisi (RP)'nin görüşlerine ve propagandalarına kısaca değinilecektir.

ANAP, hayır tercihini savunmuş ve bu yönde çalışmalar yapmıştır. Çalışmalar genellikle mitingler, açılışlar ve reklamlar şeklinde gerçekleştirilmiştir. Özal propaganda kullanımını açısından çok boyutlu davranmayı tercih etmiştir. Öyle ki genel propaganda söylemi olarak, siyasi yasaklıları 12 Eylül'ün sorumlusu olarak göstermiş ve onlar gelirse aynı dönemlere dönüşün gerçekleşeceğini söylemiştir. Bunun yanında karşı görüşü savunan rakip siyasi partilerin siyasi yasaklılarını "öteki" gibi göstererek onlar aleyhinde söylemler kullanmayı tercih etmiştir. Rakip partilerin miting alanlarında ANAP uçakları hayır bildirisi dağıtmıştır (Milliyet, 05.09.1987:9), ayrıca dini birtakım söylemler kullanılmış, evet cephesi haçlı birliği olarak nitelendirilmiştir (Milliyet, 03.09.1987:7). ANAP propaganda aracı olarak devletin imkânlarını da kullanmıştır, bunun en önemli örneği 103 beldenin yeni ilçe yapılması (Milliyet, 21.06.1987:14) ve 300.000 çiftçiye vergi kolaylığının sağlanmasıdır (Milliyet, 27.08.1987:8).

SHP, evet tercihini savunmuş ve bu yönde çalışmalar yapmıştır. SHP'nin çalışmaları genellikle mitingler ve röportajlar üzerine olmuştur. Erdal İnönü, referandum konusunda SHP'nin hiçbir çıkarı olmadığını belirtmiş ve evet tercihinin savunulmasını demokrasinin gereği olarak göstermiştir (Milliyet, 05.09.1987:9). Genel propaganda olarak da demokrasi için herkesin siyasal katılım konusunda özgür olması gerektiği söylemini kullanmıştır. İnönü, aynı zamanda Özal'ın devleti çete gibi yönettiğine dair söylemleri ve suçlamaları da kullanmıştır (Milliyet, 22.08.1987:13).

DYP, evet tercihini savunmuş ve bu yönde çalışmalar yapmıştır. Demirel çalışmalarını mitinglerle, röportajlarla, reklamlarla gerçekleştirmiştir. Propaganda söylemi olarak belirlediği genel yaklaşım, Özal ve iktidarının artık battığı, yönetemediği, evet sonucu ile bunun değişeceği ve 12 Eylül dönemi gelecek olsaydı Evren madde değişikliğini onaylamazdı şeklinde Özal'a cevap vermek olmuştur (Milliyet, 31.08.1987:14).

DSP, evet tercihini savunmuş ve bu yönde çalışmalar yapmıştır. Ecevit, mitingler düzenleyerek ve röportajlarla evet konusunda propaganda yapmış ve muhalefet partilerini evet konusunda birlik olmaya çağırmıştır. Genel propagandası, demokrasiyi her zaman askerin değil, sivil yönetimlerinde zedeleyebileceği, önerdiği siyasal birliğin 12 Eylül kutuplaşmasının yerini siyasal uzlaşmanın almasını sağlayacağı şeklinde olmuştur. Ayrıca Özal'ı nepotizm¹ ile suçlamıştır (Milliyet, 31.07.1987:9).

RP, evet tercihini savunmuştur. Erbakan, bu konudaki çalışmalarında hukukun üstünlüğü, insan haklarına saygı, milli görüşe iktidarı aralamak, Özal'ın diktatörlüğüne izin vermemek gibi söylemler kullanmış, ayrıca Özal'ı 12 Eylül kalıntısı olarak nitelemiştir (Milliyet, 05.09.1987:8).

¹ Nepotizm: Akraba kayırmacılık.

Partilerin tutumları ve çalışmaları ışığında referandum 6 Eylül 1987 tarihinde yapılmış ve sonuç aşağıda yer alan Tablo 3'te gösterildiği şekilde çıkmıştır.

Tablo 3: 1987 Anayasa Değişikliği Referandumuna Dair Sayısal Veriler

Sandık Sayısı	Kayıtlı Seçmen Sayısı	Oy Kullanan Seçmen Sayısı	Katılım Oranı	Geçersiz Oy Sayısı	Geçersiz Oy Oranı
98.489	26.095.630	24.436.821	%93.6	1.088.965	%4.5
Geçerli Oy Sayısı	Geçerli Oy Oranı	Evet Oyu Sayısı	Evet Oyu Oranı	Hayır Oyu Sayısı	Hayır Oyu Oranı
23.347.856	%95.5	11.711.461	% 50.2	11.636.395	%49.8

Kaynak: TÜİK

1987 Anayasa Değişikliği Referandumunu, başvuru bakımından mecburi, konusu bakımından tali kurucu, bağlayıcılığı bakımından tasdiki bir referandumdur (Durdular & Solak & Şencan, 2010:165). Muhalefet partileri bazı yönlerden baskılara uğradıklarını söyleseler ve birtakım baskılar ortaya çıkmış olsa da plebisit diyebilmemiz için etkili bir şekilde bu baskının uygulanabilmesi ve muhalefete konuşma hakkının tanınmaması yollarına başvurulması gerekmektedir. 1987 referandumunda muhalefet partilerinin tercihlerini savunabildikleri görülmektedir. Ayrıca 1987 referandumuna plebisit denilebilmesi için oylama sonucunun hükümetin isteği doğrultusunda sonuçlanmış olması gerekmektedir. Bu hali ile 1987 referandumu muhalefetin tercihi yönünde sonuçlanmıştır. Dolayısıyla 1987 referandumuna plebisit demek mümkün değildir.

2.4. 1988 Anayasa Değişikliği Referandumu

Türkiye Cumhuriyeti tarihinin dördüncü referandumu, 1988 yılında yapılan anayasa değişikliğine dair referandumdur. Bu referandumun konusu Mart 1989'da yapılacak olan genel seçimlerin 13 Kasım 1988 tarihinde yapılmasını öngören anayasa değişikliğidir (Durdular & Solak & Şencan, 2010:133).

Seçim yasasının 29 Kasım 1987 tarihinde değiştirilmesiyle birlikte bir önceki seçime göre oy oranı düşen ANAP'ın meclisteki sandalye sayısı artmıştır. Demirel, ortaya çıkan durumu seçim yasası hükümeti olarak nitelmiştir. Mart 1988'de gerçekleştirilen yerel seçimlerinin sonucuna göre Özal genel seçimleri kaybedeceğini düşünmüş ve Ağustos 1988'de erken seçim yapılmasını önermiştir (Ahmad, 2014:165). Erken seçim önerisi 3476 sayılı Kanunla meclise gelmiştir. Meclis bu sırada tatilde olduğu için Anayasa değişikliğini görüşmek üzere toplantıya çağırılmıştır. Meclis, 2 Ağustos 1988 tarihinde toplanmıştır (Durdular & Solak & Şencan, 2010:134). Kanun 3 Ağustos 1988 tarihinde yapılan oylamada 283 kabul, 93 ret oyuyla kabul edilmiştir (Milliyet, 04.08.1988:6). Ancak değişiklik için verilen kabul oyu, üye tamsayısının 3/5'i ve 2/3'ü arasında kaldığı için, Anayasanın 175'inci maddesinin 4'üncü fıkrası gereği Cumhurbaşkanı ya kanunu meclise geri gönderecek ya da referandumuna sunulmak üzere Resmî Gazetede yayınlıyacaktı. Evren bu seçeneklerden ikincisini seçmiş ve 3467 sayılı Kanunu, 13 Ağustos 1988'de halkoyuna sunulmak üzere Resmî Gazetede yayınlamıştır (Durdular & Solak & Şencan, 2010:134).

Referandum konusunda ANAP, SHP ve DYP'nin görüşlerine ve propagandalarına kısaca değinilecektir. ANAP'ın genel propagandası muhalefete cevap niteliğinde olduğu için öncelikle muhalefet partilerinin propagandaları incelenecektir.

SHP, hayır tercihini savunmuştur. Erdal İnönü ve Deniz Baykal iki koldan çalışmalar yürütmüştür. Röportajların yanında mitingler aracılığı ile propaganda yapılmıştır. Genel olarak kullandıkları söylemler ekonomideki zamlar, enflasyon ve pahalılık ile Özal ve iktidarını eleştirmek üzerine kurulmuştur. Bunun yanında Erdal İnönü, sendikalar ve işçi hakları üzerinden iktidarı eleştirmiştir. Bu propagandaları; evet verilirse pahalılığın artacağı, hayır verilmesini ise bütün bu ekonomik bunalımdan ve Özal iktidarından kurtulmanın yolu olarak vatandaşa aktarmışlardır (Milliyet, 28.08.1988:9). Özal'ın referandum sonucuna göre politikayı bırakacağını açıklaması üzerine, SHP propagandalarını bu yöne çevirmiş ve Özal'ın son kozunu oynadığı, halktan oy dilendiği, kendini acındırdığı gibi söylemlere dönmüşlerdir (Milliyet, 05.09.1988:8). Yapılan propagandaların özünde ise referandumu Özal'a güvenoyuna çevirmek yatmaktadır.

DYP, hayır tercihini savunmuştur. Demirel daha çok mitingler düzenleyerek çalışmıştır. SHP gibi Demirel'de zamlar, enflasyon ve pahalılık ile propagandalar yürütmüştür (Milliyet, 02.09.1988:6). Referandumu Özal'a güven oylaması şeklinde lanse etmiş, halk ile iktidarın hesaplaşması olarak göstermiştir. Hayır sonucunun çıkması durumunda ise iktidarın gideceği yönünde söylemlerle ön plana çıkmıştır (Milliyet, 20.09.1988:12). Özal'ın referandum sonucuna göre politikayı bırakma kararını ise, ben gidersem her şey 1980 öncesine döner mantığı ile hareket ettiği, bu duruma kanılmaması gerektiği şeklinde yorumlamış ve Özal'ı 12 Eylül'ün arkasına sığınmakla suçlamıştır (Milliyet, 22.09.1988:7).

ANAP, evet tercihini savunmuştur. Bu doğrultuda mitingler düzenleyerek, gazetelerde ilanlar vererek ve röportajlar yoluyla çalışılmıştır. Özal'ın propaganda söylemleri genellikle, Türkiye'de bugüne kadar anayasayı hep asker değiştirdi, artık halk değiştirsın istiyoruz şeklindedir (Milliyet, 27.08.1988:6). Zam, pahalılık ve enflasyon diyaloglarına *“bugünkü istikrarsız durum 1980 öncesi dönemin yanlışlarının eseridir* (Milliyet, 14.09.1988:6), *enflasyonu yalnızca ben indirebilirim*” söylemiyle karşılık vermiştir. Bazı köylere evet çıkması durumunda ilçe olma, bazı ilçelere il olma sözü vermiştir (Milliyet, 03.09.1988:6). Yine, Özal'ın Kars Havaalanı'nın açılışında *“evet verin ki hizmet getirelim*” söylemi, halka hizmet götürülmesi propagandasının referandum aracı olarak kullanıldığını göstermektedir (Milliyet, 05.09.1988:8). Aynı şekilde doğu illerinde yapılan mitinglerinde GAP projesi ön plana çıkartılmıştır. Muhalefetin referandumu güvenoyu gibi göstermesine ise dönemin Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Kaya Erdem *“yanlış ve demagojiden başka bir şey olmadığı*” söylemi ile karşılık vermiş, *“hayırda çıksa 1992'ye kadar iktidarız*” diyerek bunun bir güvenoyu olmadığını izaha çalışmıştır (Milliyet, 04.09.1988:9). Son olarak Özal, propagandasında değişikliğe giderek *“hayır çıkarsa siyaset ve politikayı bırakırım, ben gidersem her şey 1980 öncesine döner, 1980 öncesine dönülmemesi için kendimi ortaya koydum*” şeklinde söylemlerle propaganda izlemiştir (Milliyet, 22.09.1988:6).

İktidarın ve muhalefetin yaptığı propagandalar ışığında referandum 25 Eylül 1988'de yapılmış ve sonuçlar aşağıda bulunan tablodaki gibi olmuştur.

Tablo 4: 1988 Anayasa Değişikliği Referandumuna Dair Sayısal Veriler

Sandık Sayısı	Kayıtlı Seçmen Sayısı	Oy Kullanan Seçmen Sayısı	Katılım Oranı	Geçersiz Oy Sayısı	Geçersiz Oy Oranı
100.854	26.739.227	23.750.873	%88.8	793.995	%3.3
Geçerli Oy Sayısı	Geçerli Oy Oranı	Evet Oyu Sayısı	Evet Oyu Oranı	Hayır Oyu Sayısı	Hayır Oyu Oranı
22.956.878	% 96.7	8.034.933	% 35.0	14.921.945	%65.0

Kaynak: TÜİK

1988 Anayasa Değişikliği Referandumunu, başvuru bakımından mecburi, konusu bakımından tali kurucu, bağlayıcılığı bakımından tasdiki bir referandumdur (Durdular & Solak & Şencan, 2010:165). 1988 halkoylamasında muhalefet görüşlerini ve propagandalarını savunabilmiştir. Ayrıca referandum hükümetin savunduğu tercihle sonuçlanmamıştır. Bu iki tespit doğrultusunda bakıldığında 1988 halkoylaması plebisit demek mümkün değildir.

2.5. 2007 Anayasa Değişikliği Referandumu

Türkiye Cumhuriyeti tarihindeki beşinci referandum, 2007 yılında yapılan anayasa değiştirilmesine dair referandumdur. Cumhurbaşkanı'nın halkın seçmesine dair bazı anayasa maddelerinin değiştirilmesi referandumun konusunu oluşturmaktadır.

16 Mayıs 2007 tarihinde 10. Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in görev süresi dolmuştur. Yerine geçecek olan 11. Cumhurbaşkanı'nın seçilmesi için Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM), 27 Nisan 2007 tarihinde cumhurbaşkanlığı seçimi ilk tur oylamasını yapmak üzere toplanmıştır (Durdular & Solak & Şencan, 2010:140). İlk tur oylamaya 361 milletvekili katılmıştır. Meclis Başkanı Bülent Arınç salona giren 7 CHP milletvekilini de sayarak 368 vekilin katıldığı tutanaklara geçmiştir. 357 kabul oyu 3 iptal edilen oy 1 tane boş oy çıkmıştır (Milliyet, 28.04.2007:1). Cumhurbaşkanı seçiminde ilk tur oylamanın sona ermesinden sonra CHP, cumhurbaşkanı seçimi için toplantı yeter sayısının 367 olduğu ve sayının sağlanamadığı gerekçesiyle 27 Nisan 2007 tarihinde AYM'ye iptal başvurusu yapmıştır (Durdular & Solak & Şencan, 2010:142). 1 Mayıs 2007 tarihinde AYM, yürürlüğün durdurulması kararını açıklamıştır (Milliyet, 02.05.2007:20). Dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan, iptal kararının ardından cumhurbaşkanı'nın halkın seçmesine ve erken seçime yönelik çalışma yapacaklarını açıklamıştır (Milliyet, 02.05.2007:21). İktidar partisi yani Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) Meclis Grubu, 2 Mayıs 2007 tarihinde genel seçimin yenilenmesine ve seçimin 24 Haziran 2007 tarihinde yapılmasına dair taleplerini içeren önergeyi Meclis Başkanlığı'na sunmuştur. Meclis, 3 Mayıs 2007 tarihinde yapılan oturumda erken seçim tarihini 22 Temmuz 2007 olarak belirlemiştir (Durdular & Solak & Şencan, 2010:144). Erken seçim kararı alınmış olmakla birlikte AYM henüz son kararını açıklamamış olduğundan, cumhurbaşkanlığı seçimi mecliste 367 milletvekili alt sınırı dikkate alınarak devam etmiş fakat yeterli sayı sağlanamamıştır. Bu doğrultuda AKP, ANAP'ın desteğini alarak anayasa değişikliklerini içeren paketi 10 Mayıs 2007'de 376 oyla meclisten geçirmiştir. Değişiklikler 4 başlık altında toplanmıştır. Birincisi, milletvekili seçimlerinin 4 yılda bir yapılması; ikincisi, TBMM'de her türlü işlem için toplantı yeter sayısının üye tamsayısının üçte biri (o dönem için 184 üye) olması; üçüncüsü, cumhurbaşkanının halk tarafından 5 yıllığına seçilmesi ve bir kişinin en fazla iki defa cumhurbaşkanı olması, ayrıca bir kişinin cumhurbaşkanı adayı olabilmesi için 20 milletvekilinin yazılı teklifinin yeterli olması; dördüncüsü ise gerekli olursa iki turlu seçim yapılmasıdır (Milliyet, 11.05.2007:22). Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, bu anayasa değişiklik paketini 25 Mayıs 2007 tarihinde veto ederek meclise geri göndermiştir (Milliyet, 26.05.2007:23). Geri gönderilen anayasa değişiklik paketi, 31 Mayıs 2007 tarihinde değiştirilmeden kabul edilmiştir (Milliyet, 01.06.2007:23). Kabul edilen anayasa değişiklik paketi 16 Haziran 2007 tarihinde Resmî Gazete'de, Sezer'in ihtiyari referanduma gitme yetkisini kullanmasıyla referanduma sunulmak üzere yayınlanmıştır (Durdular & Solak & Şencan, 2010:145). Kısacası, iktidar partisi tek başına mecliste yeterli çoğunluğu sağlayamamıştır. Bu haliyle hükümet cumhurbaşkanlığı seçiminin yol açtığı tıkanıklığı çözmek için anayasa değişikliği yapılması için çalışmış, değişiklik dönemin Cumhurbaşkanı tarafından referanduma sunulmuştur (Acar & Çelebi, 2012:5). 22 Temmuz 2007 tarihi geldiğinde ise erken seçim gerçekleştirilmiştir. Bu seçimden sonra yeni oluşturulan mecliste Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)'nin

de oylamaya katılacağını söylemesi ile 367 sorunu aşılmış ve AKP'nin adayı Abdullah Gül, 28 Ağustos 2007 tarihinde referanduma gerek kalmadan cumhurbaşkanı seçilmiştir (Ahmad, 2014:204).

Referandum ile aşılması beklenen en büyük sıkıntı cumhurbaşkanı seçimidir. Bu sorun aşıldığı için referandum, siyasetler açısından ikinci plana atılmıştır. AKP referanduma sunulacak metnin asıl sahibi olması dolayısıyla "Evet" propagandası yapmıştır. Bununla birlikte cumhurbaşkanı seçimi yapıldığı için bu propaganda çok da güçlü bir evet propagandası olmamıştır. CHP ve MHP ise propagandalarını seçmenlerin referanduma katılmaktan kaçınması yönünde yapmıştır. Bunun gerekçesi olarak ise referandumun millete iyi anlatılmadığını göstermişlerdir (Durdular & Solak & Şencan, 2010:148).

Yaşanan bu sürecin ardından 21 Ekim 2007 tarihinde referandum gerçekleştirilmiş ve sonuç Tablo 5'teki gibi olmuştur.

Tablo 5: 2007 Anayasa Değişikliği Referandumuna Dair Sayısal Veriler

Sandık Sayısı	Kayıtlı Seçmen Sayısı	Oy Kullanan Seçmen Sayısı	Katılım Oranı	Geçersiz Oy Sayısı	Geçersiz Oy Oranı
138.743	42.690.252	28.819.319	%67.5	651.658	%2.3
Geçerli Oy Sayısı	Geçerli Oy Oranı	Evet Oyu Sayısı	Evet Oyu Oranı	Hayır Oyu Sayısı	Hayır Oyu Oranı
28.167.661	% 97.7	19.422.714	% 68.9	8.744.947	% 31.1

Kaynak: TÜİK

2007 Anayasa Değişikliği Referandumu, başvuru bakımından ihtiyari, konusu bakımından tali kurucu, bağlayıcılığı bakımından tasdiki bir referandumdur. Evet ve hayır görüşünü savunanların özgürce propaganda yapma imkanını elde etmeleri bu referanduma plebisit denemeyeceğinin en büyük göstergesidir.

2.6. 2010 Anayasa Değişikliği Referandumu

Türkiye Cumhuriyeti tarihinde yapılan altıncı referandum, 2010 yılında Anayasa içerisinde değişiklik yapılmasına dair gerçekleştirilen referandumudur. 1982 Anayasası'nın 26 maddesinde değişiklik yapılması için gerçekleştirilmiştir (Göker & Doğan, 2011:49). Bu maddelerin büyük çoğunluğu temel hak ve hürriyetlerle alakalıdır. Sadece iki madde o dönemki ismi ile Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu (HSYK) ile AYM'nin yapısını ilgilendirmektedir. Bu iki madde diğer maddelere oranla daha fazla öneme sahiptir (www.anayasa.gen.tr).

1982 Anayasası'nın askeri bir anayasa olması, bütün çevreleri yeni ve sivil bir anayasa yapılması gerektiği konusunda uzlaştırmıştır. Bu doğrultuda 1982 Anayasası birçok değişikliğe uğramıştır (Devran & Seçkin, 2011:159). Yeni bir anayasa ihtiyacına yönelik olarak AKP, 13 Nisan 2010 tarihinde 1982 Anayasası'nda değişiklik yapılmasına dair kanun teklifi vermiştir (Durdular & Solak & Şencan, 2010:151). CHP ve MHP bu kanun teklifinin oluşturulması sürecine 2011 seçimlerinden sonra oluşacak yeni meclisin bakması gerektiğini öne sürerek katılmamıştır (Devran & Seçkin, 2011:160). Teklif, CHP'nin katılmadığı genel kurul aşamasından sonra 7 Mayıs 2010 tarihinde kabul edilmiş ve 5982 Sayılı "Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun" olarak Cumhurbaşkanlığı'na gönderilmiştir. Cumhurbaşkanı, Kanunu referanduma sunulmak üzere

kabul etmiş ve Kanun, 13 Mayıs 2010 tarihli Resmî Gazete’de yayınlanmıştır (Durdular & Solak & Şencan, 2010:152). Anayasa değişikliği 335 oyla kabul edildiği, yani 367 çoğunluğunu sağlanmadığı için referanduma gidilme zorunluluğu oluşmuştur (Devran & Seçkin, 2011:166). AKP, anayasa değişikliğinden önce referandum sürecini 120 günden 60 güne indiren bir değişiklik yapmıştır. Ancak Yüksek Seçim Kurulunun (YSK) kararı ile referandumun tarihi 120 güne göre ayarlanmış ve 12 Eylül 2010 olarak belirlenmiştir (Tahincioğlu, 2010).

Referandum konusunda AKP, metnin yapıcısı olarak evet tercihini savunmuştur. Propaganda olarak ise Recep Tayyip Erdoğan ve AKP, 1982 Anayasası’nı darbe anayasası olarak göstermiş ve değişiklikleri milletin anayasası olarak anlatmıştır (Devran & Seçkin, 2011:166). Erdoğan, bu doğrultuda hayır tercihini savunanları darbe anayasasını savunduğu için darbeci olarak nitelemiştir (www.milliyet.com.tr, 08.09.2010). Ayrıca bunun bir güven oylaması olmadığını, siyasi parti tercihleri gözetilmeden oy kullanılması gerektiğini belirtmiştir. Son olarak ise söz milletin söylemleri ile egemenliğin devletten alınarak millet iradesine verildiğini ön planda tutmuştur (Devran & Seçkin, 2011:167). Kısacası, söylemlerin ve propagandaların vardığı genel sonuç hayır diyenlerin vesayetçi, askeri anayasayı savunan darbeciler olduğu iken, evet diyenlerin ise demokratik ve özgürlükçü olmasıdır.

CHP ve MHP, referandum propagandasını genel olarak bir güven oylaması havasına dönüştürmeye çalışmıştır. CHP, AKP’nin bütün kurumları ele geçireceğine yönelik propaganda yürütmüştür. MHP ise anayasa değişiklik paketinin ihanet olduğunu, hükümetin başka amaçları olduğunu ima ve iddia eden söylemleri propaganda aracı olarak kullanmıştır (Devran & Seçkin, 2011:166-167).

Bu söylemler ve propagandalar ışığında 12 Eylül 2010 tarihinde referandum yapılmıştır. Sonuçlar Tablo 6’daki gibidir.

Tablo 6: 2010 Anayasa Değişikliği Referandumuna Dair Sayısal Veriler

Sandık Sayısı	Kayıtlı Seçmen Sayısı	Oy Kullanan Seçmen Sayısı	Katılım Oranı	Geçersiz Oy Sayısı	Geçersiz Oy Oranı
152.006	52.051.828	38.369.099	%73.7	725.062	%1.9
Geçerli Oy Sayısı	Geçerli Oy Oranı	Evet Oyu Sayısı	Evet Oyu Oranı	Hayır Oyu Sayısı	Hayır Oyu Oranı
37.644.037	% 98.1	21.787.244	% 57.9	15.856.793	% 42.1

Kaynak: TÜİK

2010 Anayasa Değişikliği Referandumu başvurusu bakımından mecburi, konusu bakımından tali kurucu, bağlayıcılığı bakımından tasdiki bir referandumdur (Durdular & Solak & Şencan, 2010:165). Tarafların propaganda yapmalarına engel bir durumun ortaya çıkmamış olması 2010 Anayasa Değişikliğinin plebisit değil referandum olarak nitelendirilmesi için yeterlidir.

2.7. 2017 Anayasa Değişikliği Referandumu

Türkiye Cumhuriyeti tarihinde yapılan yedinci referandum 2017 yılında yapılan anayasa maddelerinin değiştirilmesine dair referandumdur. 1982 Anayasası’na dair köklü değişikliklerin yapılması amaçlanmıştır. 18 maddenin değiştirilmesi söz konusu olmakla birlikte, maddelerin içeriği gereği anayasanın 69 maddesini değişikliğe uğratmaktadır (www.anayasa.gen.tr). Kısaca özetlemek gerekirse, referandumun konusunu oluşturan maddeler ülkenin yönetim sistemi, HSYK’nın yapısı, seçilme yaşı,

milletvekili sayısı, bütçe kanununun oluşturulması, TBMM'nin görevleri, cumhurbaşkanının görev ve yetkileri ile anayasanın yargı ile ilgili hususlarında değişiklikler getirmektedir.

Anayasa değişikliği sürecini incelemekte fayda vardır. AKP, ülkenin yönetim sisteminin değiştirilmesi konusunda uzun yıllardır görüş bildirmektedir. Fakat uygun şartlar oluşmadığı ve mecliste gerekli çoğunluğu sağlayamadıkları için tek başlarına bu değişikliği gerçekleştirememişlerdir. AKP'nin mecliste destek bulması ve çoğunluğu sağlaması noktasında şartların uygun hale gelmesi 15 Temmuz 2016 tarihindeki darbe girişiminden sonraya rastlamaktadır. Darbe girişimi sonrası AKP'ye destek veren parti MHP olmuştur. AKP, hazırladığı anayasa değişiklik metnini MHP'ye sunmuş ve karşılıklı uzlaşma sağlanmıştır (www.milliyet.com.tr, 09.12.2016). Ortaya çıkan anayasa değişikliği teklifi, Anayasa Komisyonu'nda kabul edildikten sonra 6771 sayılı "Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun" olarak Meclis Genel Kurulu'nda 9-21 Ocak 2017 tarihleri arasında görüşülüp kabul edilmiştir. Değişiklikler kabul edildikten sonra 12 gün Meclis Başkanlığı'nda bekletilmiş ve 2 Şubat 2017 tarihinde Cumhurbaşkanlığı'na gönderilmiştir. Cumhurbaşkanı da 9 gün bekletip ilgili Kanunu 11 Şubat 2017 tarihli Resmî Gazete'de yayınlamıştır (www.anayasa.gen.tr). YSK'nın seçim takvimini açıklaması ile referandumun 16 Nisan 2017 tarihinde yapılacağı kesinlik kazanmıştır (www.milliyet.com.tr, 14.02.2017).

Referandum kampanyaları boyunca AKP, MHP ve CHP'nin ayrıca MHP içerisinden çıkan muhaliflerin (Meral Akşener, Ümit Özdağ, Yusuf Halaçoğlu, Koray Aydın ve Sinan Oğan) ve Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın hangi propaganda söylemlerini kullandığına bakılacaktır.

AKP ve MHP anayasa değişiklik metninin yapıcıları olarak savunucuları da olmuştur. Yani "Evet" tercihini savunmuşlardır. AKP teşkilatı ve Başbakan Binali Yıldırım, genel söylem ve propagandasını CHP ve CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu üzerine inşa etmiştir (El, 2017a). Bunun dışında başkanlık sistemi gelirse ülke bölünecek algısını kırmak için üniter yapının korunduğu, rejim endişesi olanlara yönelik Cumhuriyetin korunduğu, yalnızca hükümet sisteminin değiştiği, darbelere ve vesayete son verileceği, zayıf hükümet dönemlerinin, koalisyonların biteceği gibi söylemler ön planda tutulmuştur (El, 2017b). Bunun yanında muhalefetin iddiaları olan tek adam rejimi ve diktatörlük söylemlerine karşı söylemler geliştirilmiş ve kullanılmıştır. Son olarak FETÖ ve PKK terör örgütlerinin 16 Nisan'dan sonra tamamen yok edilecekleri ve "Hayır" diyenlerin bu örgütler olduğu, bu sebeple evet denilmesi gerektiği söylemleri etkin olarak kullanılmıştır (www.milliyet.com.tr, 06.03.2017). Slogan olarak ise "Yeni Türkiye için evet" kullanılmıştır (www.milliyet.com.tr, 07.02.2017). MHP ve Bahçeli, söylem ve propaganda olarak "Millet için evet, devlet için evet, cumhuriyet için evet" söylemini temel almıştır. Aynı zamanda AKP ile söylem birliğine girmiştir (Yılmaz, 2017).

Referandum sürecinde evet tercihini savunarak bu doğrultuda propaganda yapan diğer bir kişi Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'dır. Erdoğan, "tek millet için, tek bayrak için, tek vatan için, tek devlet için evet" söylemini kullanmıştır. (www.milliyet.com.tr, 10.02.2017). Terör örgütlerinin kökünün kazanacağı, koalisyon döneminin biteceği, cumhuriyetin devam edeceği, yalnızca hükümet sisteminin değişeceği gibi propagandaları kullanmıştır. Kendisine yöneltilen tek adam olacak ithamına cevaben "bu mesele Recep Tayyip Erdoğan'ın kişisel veya AK Parti'nin, MHP'nin parti meselesi değildir" demiş ve kendisinin bir gün gideceğini ama sistemin kalacağını belirtmiştir (www.milliyet.com.tr, 08.02.2017). Kısacası evet cephesi söylem birliği içerisinde hareket etmiştir.

CHP, hayır tercihini savunmuştur. Bu doğrultuda CHP Genel Başkanı Kılıçdaroğlu, genel propaganda aracı olarak tek adamlığın, diktatörlüğün geleceği tezini savunmuştur. Bu hususta AKP'nin eski dönem politikalarını işaret ederek "bir kişiyi, başkanı kandırdınız mı Türkiye Cumhuriyeti'ni ele

geçiriyorsunuz” demiştir. Kılıçdaroğlu halka seslenişlerinde genel olarak demokrasiye sahip çıkılma mesajı vermeye çalışmıştır. Bu doğrultuda referandumu demokrasi ile tek adam oylaması olarak lanse etmiştir (www.milliyet.com.tr, 27.02.2017).

Hayır tercihinin savunan diğer bir kanat ise MHP içerisinde çıkan muhalifler olmuştur. Genel söylemleri *“tek adama hayır”*, *“Türk milliyetçileri hayır diyor”* şeklinde olmuştur. Hayır propagandasını, anayasayı ve demokrasiyi savunmak olarak anlatmışlardır. Hayır diyenleri ise parlamenter demokrasiyi savunanlar olarak tanımlamışlardır. Ayrıca, evet sonucu çıkması durumunda parti devleti olunacağı yönünde anlatımlar kullanmışlardır.

Yapılan propagandalar ışığında referandum 16 Nisan 2017 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Sonuçlar aşağıda yer alan Tablo 7’de verilmiştir.

Tablo 7: 2017 Anayasa Değişikliği Referandumuna Dair Sayısal Veriler

Sandık Sayısı	Kayıtlı Seçmen Sayısı	Oy Kullanan Seçmen Sayısı	Katılım Oranı	Geçersiz Oy Sayısı	Geçersiz Oy Oranı
167.069	58.291.898	49.798.855	%85.43	862.251	%1.7
Geçerli Oy Sayısı	Geçerli Oy Oranı	Evet Oyu Sayısı	Evet Oyu Oranı	Hayır Oyu Sayısı	Hayır Oyu Oranı
48.936.604	% 98.3	25.157.463	%51.41	23.779.141	%48.59

Kaynak: www.ysk.gov.tr

2017 Anayasa Değişikliği Referandumu, başvurusu bakımından mecburi, konusu bakımından tali kurucu, bağlayıcılığı bakımından tasdiki bir referandumdur. Yine 2017 referandumu süreci değerlendirirken plebisit unsurlara rastlanmıştır. Bu konuda hayır tercihinin savunan muhalif kanatlara baskılar olmuştur. Özellikle MHP içerisinde çıkan muhaliflere referandum çalışmaları sırasında salon ve meydanlar tesis edilmesi noktasında sıkıntılar yaşanmıştır. Burada yaşanan bir diğer sıkıntı ise propagandalar sırasında amaç saptırmasının olmasıdır. Her iki tercihin savunucuları da bu hususta etkili olmuştur. Bunun en büyük örneği cumhurbaşkanına oy veriliyor algısının oluşturulmasıdır ki bahsedilen bu algıyı iki kesimde kullanmıştır. Diğer bir esas halkoylamasının olağanüstü hâl (OHAL) içerisinde gerçekleşmiş olmasıdır. “Hayır” tercihinin savunanların OHAL etkisi ile baskıya maruz kaldıkları gerçeği gözden kaçırılmamalıdır. Bahsedilen bu etkilerin yanı sıra muhalefet kesiminin sesinin yükselmesi ile bu süreçten vazgeçilmiştir. “Evet” çadırları kurulduğu gibi “Hayır” çadırları da kurulmuş ve siyasiler rakip çadırları ziyaret ederek hoşgörü ortamının sağlanmasına katkıda bulunmuşlardır. Nitekim her iki tarafta tartışma ortamı yakalayabilmiştir. Bu doğrultuda 2017 halkoylamasına referandum demek doğru olacaktır.

3. Sonuç

Referandum, günümüzde doğrudan demokrasiye en yakın uygulamadır. Modern devletin ortaya çıkmasıyla birlikte demokrasi, eşitlik ve özgürlük gibi kavramlar zamanla halklar içerisinde yükselmiş ve yurttaşlık bilinci oluşmuştur. Yurttaşlık bilincinin gereği olarak halk, gerekli olduğu zamanlarda seçimler dışında da karar alma sürecine katılmıştır. Bu süreç Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nde 1960 askeri darbesi sonrasında yapılan 1961 Anayasa Referandumu ile başlamıştır. Referandum tarihimize baktığımızda ise Türkiye’de bugüne kadar yedi defa bu yola başvurulmuştur. Referandumların sağlıklı bir şekilde gerçekleşip gerçekleşmemesi, neden yapıldığı, hangi sonuçları doğuracağı, “Evet” ya da

“Hayır” tercihini savunanların propagandalarını rahatça ve özgürce yapıp yapamadığı gibi çeşitli faktörlerle değerlendirilme yapılmaktadır. Bu değerlendirme yapılacak oylamanın referandum ya da plebisit olup olmaması noktasında etkilidir. Bu doğrultuda 1961 Anayasa Referandumu ve 1982 Anayasa Referandumu plebisit, 1987 Anayasa Değişikliği Referandumu, 1988 Anayasa Değişikliği Referandumu, 2007 Anayasa Değişikliği Referandumu, 2010 Anayasa Değişikliği Referandumu ve 2017 Anayasa Değişikliği Referandumu ise referandum olarak ortaya çıkmıştır. Plebisit veya referandum şeklinde yapılan değerlendirmelerin sebepleri çalışma içerisinde yer almaktadır.

Son olarak, referandumlar halkın tercihini ortaya koyan uygulamalar olmakla birlikte halkın yanıtılması, kandırılması gibi yollarla kimi zaman belirli bir grubun meşruiyetinin sağlanmasında veyahut çıkarlarının korunmasında araç olarak kullanılabilir. Dolayısıyla referandumlarla ilgili olarak dikkat edilmesi gereken en önemli hususun referandumun konusunu oluşturan metinlerin halka doğru bir şekilde anlatılmasıdır. Yine karşıt iki tercihin savunulduğu referandumlarda halkın kendisi içerisinde parçalanmaması, diğer bir ifade ile kutuplaştırılmaması hususları önem arz etmektedir. Öyle ki siyasi tarihimiz ve referandum tarihimize baktığımızda evet tercihini savunanların hayır tercihini savunanlara ya da hayır tercihini savunanların evet tercihini savunanlara karşı tutum ve davranışları ülkemiz açısından genellikle ortaya çıkan kutuplaşmaların birer örneğini oluşturmuştur.

KAYNAKÇA

- ----“Meclis Feshedildi”, *Milliyet*, 28.05.1960.
- ----“Geçici Anayasanın Tam Metni”, *Milliyet*, 13.06.1960.
- ----“Anayasa Kabul Edildi”, *Milliyet*, 29.05.1961.
- ----“Üç Lider Anayasa İçin Konuştu”, *Milliyet*, 03.07.1961.
- ----“Alican: Bazı Partilerin Tutumu Ayrılıklara Sebep Olabilir”, *Milliyet*, 26.06.1961.
- ----“Halkoyu İçin Evet Kampanyası”, *Milliyet*, 27.06.1961.
- ----“Meclis Anayasa Tasarısını Kabul Etti”, *Milliyet*, 24.09.1982.
- ----“Bayar, Evren’e Anayasa Konusundaki Tereddütlerini Bildirdi”, *Milliyet*, 04.10.1982.
- ----“Anayasa Kabul Edilirse Evren Cumhurbaşkanı Seçilmiş Olacak”, *Milliyet*, 20.10.1982.
- ----“Anayasaya Hayır Kampanyası Açan 50 Kişi Yakalandı”, *Milliyet*, 28.10.1982.
- ----“Evren: Oyunuzu Kara Günleri Düşünerek Atın”, *Milliyet*, 05.11.1982.
- ----“Özal’dan Erken Seçim Sinyali”, *Milliyet*, 22.04.1987.
- ----“Anayasada Köklü Değişiklik”, *Milliyet*, 24.04.1987.
- ----“Hukukçulardan Farklı Görüş”, *Milliyet*, 02.05.1987.
- ----“Yasaklıların Dönüşü”, *Milliyet*, 14.05.1987.
- ----“Artık Söz Vatandaşın”, *Milliyet*, 18.05.1987.
- ----“Mecliste ki Oylama Sonucu”, *Milliyet*, 18.05.1987.
- ----“Referandum 6 Eylül’de”, *Milliyet*, 19.05.1987.
- ----“ANAP’ta İlçe Sancısı”, *Milliyet*, 21.06.1987.
- ----“Özal Sultanlaşırken Halkı Kullaştırıyor”, *Milliyet*, 31.07.1987.
- ----“İnönü: Özal Çetebaşı”, *Milliyet*, 22.08.1987.
- ----“Çiftçiye Referandum Hediyesi”, *Milliyet*, 27.08.1987.
- ----“Halkoylaması mı, Güvenoylaması mı?”, *Milliyet*, 31.08.1987.
- ----“Karşımızda Haçlı Cephesi Var”, *Milliyet*, 03.09.1987.
- ----“Referandumda Çıkarımız Yok”, *Milliyet*, 05.09.1987.
- ----“Demirel: Millet Zincirli”, *Milliyet*, 05.09.1987.

- ----“Erbakan: ANAP Paylaşılacak”, *Milliyet*, 05.09.1987.
- ----“Özal Kararlı”, *Milliyet*, 04.08.1988.
- ----“Muhalefet Köşeye Sıkıştı”, *Milliyet*, 27.08.1988.
- ----“İnönü, Barışa Evet Demek”, *Milliyet*, 28.08.1988.
- ----“Demirel’den Bombardıman”, *Milliyet*, 02.09.1988.
- ----“Anayasa Kuran Değil”, *Milliyet*, 03.09.1988.
- ----“Hayır da Çıksa 4 Yıl İktidarız”, *Milliyet*, 04.09.1988.
- ----“Özal Sadaka İstiyor”, *Milliyet*, 05.09.1988.
- ----“İnönü Çirkefe Bulaşmış”, *Milliyet*, 05.09.1988.
- ----“Liderler Meydanlarda”, *Milliyet*, 14.09.1988.
- ----“Bir An Önce Git”, *Milliyet*, 20.09.1988.
- ----“Özal Hint Kumaşı Değil”, *Milliyet*, 22.09.1988.
- ----“Kendimi Ortaya Koydum”, *Milliyet*, 22.09.1988.
- ----“Türkiye Kilitlendi”, *Milliyet*, 28.04.2007.
- ----“Mahkeme: 367 Şart”, *Milliyet*, 02.05.2007.
- ----“Hemen Seçim Kararı”, *Milliyet*, 02.05.2007.
- ----“Anayasa Paketi Tamam”, *Milliyet*, 11.05.2007.
- ----“Sezer’den Veto”, *Milliyet*, 26.05.2007.
- ----“Paket Aynen Geçti”, *Milliyet*, 01.06.2007.
- “16 Nisan’dan sonra terör bitecek”. (2017, Mart 06). Nisan 26, 2017 tarihinde *Milliyet*: <http://www.milliyet.com.tr/16-nisan-dan-sonra-teror-bitecek-siyaset-2408085/> adresinden alındı.
- “1980 sonrası faaliyetlerini sürdüren siyasi partiler”. (2008, Ağustos 17). Nisan 03, 2017 tarihinde *Cumhuriyet*: http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/diger/5794/1980_sonrasi_faaliyetlerini_surduren_siyasi_partiler.html adresinden alındı.
- 07.11.1982 Tarih ve 2709 Sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının 67, 75, 175 inci Maddelerinin Değiştirilmesi ve Geçici 4’üncü Maddesinin Yürürlükten Kaldırılması Hakkında Kanun (1987, 18 Mayıs). *Resmî Gazete* (Sayı: 19464 (Mükerrer)). Nisan 25. 217 tarihinde https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc070/kanuntbmmc070/kanuntbmmc07003361.pdf adresinden alınmıştır.
- "Ak Parti'nin referandum sloganı belli oldu". (2017, Şubat 07). Nisan 26, 2017 tarihinde *Milliyet*: <http://www.milliyet.com.tr/ak-parti-nin-referandum-slogani-siyaset-2391459/> adresinden alındı.
- "Ak Parti ile MHP Anayasa değişikliği metninde anlaşta". (2016, Aralık 09). Nisan 28, 2017 tarihinde *Milliyet*: <http://www.milliyet.com.tr/ak-parti-ile-mhp-anayasa-siyaset-2358515/> adresinden alındı.
- Cumhurbaşkanı Erdoğan’dan referandum açıklaması". (2017, Şubat 10). Nisan 26, 2017 tarihinde *Milliyet*: <http://www.milliyet.com.tr/cumhurbaskani-erdogan-dan-siyaset-2394070/> adresinden alındı.
- "Demokrasi ile tek adam oylanacak". (2017, Şubat 27). Nisan 26, 2017 tarihinde *Milliyet*: <http://www.milliyet.com.tr/demokrasi-ile-tek-adam-oylanacak--siyaset-2403697/> adresinden alındı.
- "Erdoğan'dan muhtarlar toplantısında önemli açıklamalar" (2017, Şubat 08). Nisan 26, 2017 tarihinde *Milliyet*: <http://www.milliyet.com.tr/erdogan-muhtarlar-toplantisinda-siyaset-2392623/> adresinden alındı.

- “Hayır Diyenler Darbecidir”. (2010, Eylül 08). Nisan 26, 2017 tarihinde Milliyet: <http://www.milliyet.com.tr/Milliyet-Tv/video-izle/-Hayir-diyenler-darbecidir---Z19YBK9KKG5.html> adresinden alındı.
- "YSK seçim takvimini yayımladı". (2017, Şubat 14), Nisan 28, 2017 tarihinde *Milliyet*: <http://www.milliyet.com.tr/son-dakika-ysk-resmen-acikladi-siyaset-2395629/> adresinden alındı.
- Acar A. & Çelebi M. B. (2012). Türkiye Cumhuriyeti anayasalarında cumhurbaşkanlığı makamının önemi ve 2007 yılı anayasa değişiklikleri çerçevesinde Abdullah Gül'ün görev süresi tartışmaları. *Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* (23), 1-33.
- Ahmad F. (2014). Bir Kimlik Peşinde Türkiye (5. b.). (S. Karadeli, Çev.) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Ahmad F. (2016). Modern Türkiye'nin Oluşumu (15. b.). (Y. Alogan, Çev.) İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Devran Y., Seçkin G. (2011). 12 eylül referandumunun sosyal ve politik açıdan değerlendirilmesi. *Global Media Journal*, (2), 157-253. Nisan 26, 2017 tarihinde <http://globalmediajournaltr.yeditepe.edu.tr/bahar-2011-sayisi-spring-2011-issue> adresinden alındı.
- Durdular E. & Solak M. & Şencan H. (2010). Bir Doğrudan Demokrasi Aracı Olarak Referandum, Uygulama Örnekleri Türkiye-ABD-Avrupa Ülkeleri. (A. Yıldız, Dü.) Ankara: TBMM Araştırma Merkezi Yayınları.
- Dursun S. (2008). Türkiye'nin güvenlik algılamasındaki değişim: 12 Eylül 1980 askeri müdahalesi sonrası dönem. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7(16), 421-433.
- El K. (2017a, Şubat 04). "Ak Parti, kampanyasını CHP üzerinde inşa edecek". Nisan 26, 2017 tarihinde *Milliyet*: <http://www.milliyet.com.tr/ak-parti-kampanyasini-chp-siyaset-2390244/> adresinden alındı.
- El K. (2017b, Şubat 16). "6 başlıkta kampanya mesajları". Nisan 26, 2017 tarihinde *Milliyet*: <http://www.milliyet.com.tr/6-baslikta-kampanya-mesajlari-siyaset-2397002/> adresinden alındı.
- Göker G. & Doğan A. (2011). 2010 Referandumunda Türk basınının siyasal gündemi: Hürriyet, Haber Türk, Zaman ve Yeni Şafak örneğiyle. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*(2), 45-69.
- Gözler K. (1988). Halkoylamasının değeri. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 40(1-4), 97-113.
- Gözler K. (2014). Anayasa Hukukunun Genel Esasları Ders Kitabı (5. b.). Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Gözler K. (2017). "16 Nisan'da Oylayacağımız Anayasa Değişikliği Bir Suistimalci Anayasa Değişikliği Midir?", <http://www.anayasa.gen.tr>, Nisan 28, 2017 tarihinde <http://www.anayasa.gen.tr/suistimalci.pdf> adresinden alındı.
- Gözler K. (2017). "Referandum mu Plebisit mi?", <http://www.anayasa.gen.tr>; Nisan 28, 2017 tarihinde <http://www.anayasa.gen.tr/plebisit.htm> adresinden alındı.
- Karakartal B. (2011). Bir siyasal katılma türü olarak referandum ve 1961 Türk anayasa referandumu. *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 38(3-4), 161-206.
- Köker L. (2006). Seçim sistemleri ve siyasi çoğulculuk demokratik meşruluk açısından bir değerlendirme. *Anayasa Yargısı Dergisi* (23), 199-210.
- Özsoy Ş. (2013) Cumhuriyet'in Kuruluşundan Bu Yana Türkiye'de Cumhurbaşkanlığı Seçimleri Meselesi. M. Öden & L. Gönenç & S. Esen & A. Kontacı & D. Polat, & A. Doğanoglu (Dü) içinde, *Prof. Dr. Erdal Onar'a Armağan* (Cilt I, s. 367-432). Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.

- Tahincioğlu G. (2010, Mayıs 13). "YSK Referandumda Eylülle Gün Verdi". Nisan 26, 2017 tarihinde *Milliyet*: <http://www.milliyet.com.tr/ysk-referandumda-eylule-gun-verdi-siyaset-1237679/> adresinden alındı.
- TÜİK, Nisan 03, 2017 tarihinde *Türkiye İstatistik Kurumu*: <https://biruni.tuik.gov.tr/secimdagitimapp/halkoylama.zul?> Adresinden alındı.
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. Nisan 01, 2017 tarihinde *TBMM Resmi Sitesi*: https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa_2011.pdf adresinden alındı.
- Türk Dil Kurumu. Mart 26, 2017 tarihinde *Türk Dil Kurumu*: http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5904e55911c501.81061198 adresinden alındı.
- Yeşilorman M. (2011). Halkın iradesi bağlamında halk oylamaları: bir hukuk sosyolojisi denemesi. *Sosyoloji Konferansları Dergisi* (43), 191-220.
- Yılmaz Ö. (2017, Şubat 11). "Türkiye karmakarışık olur". Nisan 26, 2017 tarihinde *Milliyet*: <http://www.milliyet.com.tr/turkiye-karmakarisik-olur-siyaset-2394152/> adresinden alındı.
- YSK, Nisan 28, 2017 tarihinde *Yüksek Seçim Kurulu*: <http://www.ysk.gov.tr/ysk/content/conn/YSKUCM/path/Contribution%20Folders/SecmenIslemleri/Secimler/2017HO/2017HO-Ornek136.pdf> adresinden alındı.

Özbey, K. Y. & Demirel, Y. (2023). "İhtisas Üniversitelerinin Bölgesel Kalkınmaya Etkisi: Batı Karadeniz Bölgesinde Kastamonu Üniversitesi Örneği", *International Journal of Entrepreneurship and Management Inquiries*, 07(13), 224-238

Doi: 10.55775/ijemi.1374158

<https://dergipark.org.tr/en/pub/ijemi>

Başvuru Tarihi/Received Date: 16.10.2023 Kabul Tarihi/Accepted Date: 16.12.2023

Araştırma Makalesi/Research Article

İhtisas Üniversitelerinin Bölgesel Kalkınmaya Etkisi: Batı Karadeniz Bölgesinde Kastamonu Üniversitesi Örneği

Lecturer, Kazım Yasin ÖZBEY, ORCID: 0000-0002-8902-5145,
Kastamonu University, Türkiye; kyozbey@kastamonu.edu.tr

Professor Dr. Yavuz DEMİREL, ORCID: 0000-0003-3478-6307,
Kastamonu University, Türkiye; ydemirel@kastamonu.edu.tr

The Effect of Specialized Universities on Regional Development: The Example of Kastamonu University in The Western Black Sea Region

İhtisas Üniversitelerinin Bölgesel Kalkınmaya Etkisi: Batı Karadeniz Bölgesinde Kastamonu Üniversitesi Örneği

Abstract

Özet

Universities are structures that significantly contribute to economic development in the regions where they are located. The most important of these contributions are the static contributions provided by academics, administrative staff and students at universities. Dynamic contributions, which are another type of contribution, increase the education level of the society, whose results will be seen in the longer term and thus enable the development of human capital. Kastamonu University's specialization in the field of Forestry and Nature Tourism to the regional economy consists of static and dynamic contributions. In this study, the contribution of Kastamonu University, as a specialized university, to the economy of the TR82 region will be examined in terms of Static (income and employment) and Dynamic (training, panels, symposiums, intellectual industrial property rights, etc.).

Üniversiteler, buldukları bölgelerde ekonomik kalkınmaya önemli katkılar sağlayan yapılardır. Bu katkılarının başında üniversitelerde yer alan akademisyenler, idari personel ve öğrencilerin sağladığı Statik katkılar gelmektedir. Bir diğer katkı türü olan Dinamik katkılar ise daha uzun vadede sonuçlarının görüleceği toplumun eğitim seviyesinin artmasına ve böylece beşeri sermayenin gelişmesini sağlayan katkılardır. Kastamonu Üniversitesi Ormanlık ve Tabiat Turizmi alanında ihtisaslaşmasının bölge ekonomisine katkısı statik ve dinamik katkılardan oluşmaktadır. Bu çalışmada bir ihtisas üniversitesi olan Kastamonu Üniversitesinin TR82 bölgesi ekonomisine katkısı Statik (gelir ve istihdam) ve Dinamik (eğitim, panel, sempozyum, fikri sınai mülkiyet hakları vb.) yönden incelenecektir.

Keywords: Forestry, Tourism, Nature Tourism, Specialization, Regional Development

Anahtar Kelimeler: Ormanlık, Turizm, Tabiat Turizmi, İhtisaslaşma, Bölgesel Kalkınma

Jel Classification: I23, O43, R11

JEL Sınıflandırması: I23, O43, R11

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı: Bu çalışmada, araştırma ve yayın etiği kurallarına uyulduğu yazarlar tarafından taahhüt edilmektedir.

Yazar Katkı Oranları: Birinci yazarın katkı oranı %50; İkinci yazarın katkı oranı %50

Çıkar Beyanı: Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Etik Beyanı: Çalışma Etik Kurulu kararı gerektirmemektedir.

1. Giriş

Bilim ve teknoloji alanındaki gelişmelerin ekonomik ve sosyal yönünün hayatın içerisindeki payı her geçen gün artmaktadır. Bu payın artması ile birlikte üniversitelerin önemi de giderek artmaya başlamıştır. Bununla birlikte Üniversiteler, üçüncü nesil üniversite yaklaşımı çerçevesinde bilim ve teknoloji üretiminin yanında, buldukları bölge ekonomisi başta olmak üzere ülke ekonomisine de katkı sağlamaya başlamışlardır (Acaroğlu, Kartal, ve Güllü, 2018).

Üniversiteler genellikle istihdam yaratmakta, devletlerin vergi gelirlerini artırmakta ve yerel ekonomiyi canlandırmaktadır. Yenilikçi üniversiteler ekonomik kalkınmanın lokomotifidir. Üniversitelerin teknoloji transferi, yerel işgücünün kalitesinin artırılması, yaşam kalitesinde ve kamu hizmetinde iyileştirmeler şeklinde etkilerinin olduğu söylenebilir (Siegfried, Sanderson, ve McHenry, 2006).

Beşeri sermayesi, inovasyon ve Ar-Ge yatırımı, istikrarlı ve sürdürülebilir büyüme elde etmek için temel önceliklerdir. Üniversiteler, beşeri sermayesinin oluşturulması, inovasyon ve Ar-Ge çalışmalarını gerçekleştirdiği ve bu çalışmaların sonuçlarının topluma aktarılması gibi bir işleve sahip olduklarından, buldukları alanlarda sosyo-ekonomik gelişmede kilit rol oynarlar. Uzun vadeli bu faydalara ek olarak, üniversiteler kısa vadede belirli bir alandaki genel ekonomik faaliyete de katkıda bulunurlar. Yereldeki mal ve hizmetlere yönelik harcamalar ve çalışanlara ödenen maaş ve ücretler, buldukları yerel ekonomi üzerinde önemli bir ekonomik etkiyi oluşturmaktadır. Ayrıca üniversiteler, öğrenciler, personel ve üniversite faaliyetlerine katılan diğer kişiler adına nüfus hareketleri yaratma kapasitesine sahiptir. Sosyo-ekonomik çevre açısından da üniversiteler, kültürel varlıklar gibi bir dizi maddi olmayan varlık sağlayarak buldukları bölgenin kültürel ortamını, imajını vb. sürdürmesine katkıda bulunurlar (Pastor, Pérez ve Fernández de Guevara, 2013).

Üniversiteler, içerisinde yer aldıkları illere başta bilimsel bilgi olmak üzere eğitim, sosyal, insan kaynakları ve ekonomik alanda değer katan önemli kurumsal yapılardır (Ceyhan ve Güney 2011). Bu kurumsal yapının içerisinde yer aldığı ilin ve bölgenin ekonomisine sağladığı ekonomik katkı değerlendirildiğinde, kurumsal olarak kendi yönetimi için yaptığı harcamalarla, istihdam ettiği akademik ve idari personel ve üniversitede okuyan öğrencilerin yaptığı harcamalar ön plana çıkmaktadır. Bununla birlikte üniversite-sanayi işbirliği sayesinde sanayiye aktarılan bilimsel bilginin ekonomik değere dönüşmesiyle ve fikri mülkiyet haklarının ticarileştirilmesi gibi çalışmalarla sağladığı ekonomik faydanın da önemli bir düzeyde olduğu değerlendirilebilir.

Yüksek Öğretim Kurulu Başkanlığı (YÖK) ve o zamanın Kalkınma Bakanlığı işbirliğiyle hem üniversitelerin buldukları bölgeye olan katkılarını arttırmak hem de belirli alanlarda ihtisaslaşmaya teşvik etmek amacıyla özellikle 2006 yılı sonrasında kurulmuş olan yükseköğretim kurumlarına yönelik “Bölgesel Kalkınma Odaklı Misyona Farklılaşması ve İhtisaslaşması” çalışması başlatmıştır. Bu çalışma kapsamında 2016 yılından itibaren ilan edilen ve 22 üniversitenin yer aldığı ihtisaslaşma alanları Tablo.1’de gösterilmektedir.

Tablo 1: İhtisas Üniversiteleri ve İhtisaslaşma Alanları

S.N.	Üniversite	İhtisas Alanı
1	Batman Üniversitesi	Enerji
2	Giresun Üniversitesi	Fındık
3	Gümüşhane Üniversitesi	Madencilik
4	Iğdır Üniversitesi	Katma Değeri Yüksek Tarımsal Ürünler
5	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi	Hassas Tarım Uygulamaları ve Yenilikçi İşleme Teknolojileri
6	Munzur Üniversitesi	Stratejik Hammaddeler ve İleri Teknoloji Uygulamaları
7	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi	Doğal ve Kültürel Miras Turizmi
8	Aksaray Üniversitesi	Spor ve Sağlık
9	Artvin Çoruh Üniversitesi	Tıbbi ve Aromatik Bitkiler
10	Bartın Üniversitesi	Akıllı Lojistik ve Bütünleşik Bölge Uygulamaları”
11	Bingöl Üniversitesi	Tarım ve Havza Bazlı
12	Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi	Hayvancılık
13	Düzce Üniversitesi	Sağlık ve Çevre
14	Hitit Üniversitesi	Makine ve İmalat Teknolojileri
15	Kastamonu Üniversitesi	Ormancılık ve Tabiat Turizmi
16	Kırklareli Üniversitesi	Gıda
17	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi	Tarım ve Jeotermal
18	Muş Alparslan Üniversitesi	Hayvancılık
19	Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi	Çay
20	Siirt Üniversitesi	Tarım ve Hayvancılık
21	Uşak Üniversitesi	Tekstil, Dericilik ve Seramik
22	Yozgat Bozok Üniversitesi	Endüstriyel Kenevir

Kaynak: URL-1, 2023

Kastamonu Üniversitesi "Ormancılık ve Tabiat Turizmi" alanında ihtisaslaşacak üniversite olarak seçilmiştir. Bu alanda ihtisaslaşma çalışmaları yürüten Kastamonu Üniversitesinin vizyonu “*İhtisas alanlarında; akademik ve bilimsel araştırmalar ile referans gösterilen, ulusal ve uluslararası işbirlikleri ile fark oluşturan ve tercih edilen bölgesel kalkınma odaklı bir üniversite olmak*” şeklinde belirlenmiştir. Bu vizyon çerçevesinde çalışmalarını sürdüren Kastamonu Üniversitesi ormancılık ve tabiat turizmi alanlarında, Kastamonu Üniversitesinin, Batı Karadeniz bölgesinin ve Ülkemizin gelişmesine ekonomik olarak fayda sağlayacak ulusal ve uluslararası projeler, bilimsel araştırma çalışmaları ve buna benzer birçok faaliyeti sürdürmektedir. Kastamonu Üniversitesi bu vizyonu kapsamında 2019 yılında

Ormanlık ve Tabiat Turizmi İhtisaslaşma Koordinatörlüğünü (OTTİ) kurmuş ve bu koordinatörlük ihtisaslaşma alanındaki projeleri ve çalışmalarını koordine etmeye başlamıştır (URL-4, 2023). İhtisas alanında çalışmalarını sürdüren Kastamonu Üniversitesi çalışmalarında aşağıda sıralanan hedeflere ulaşmayı amaçlamaktadır;

- Bölgesel ve ulusal kalkınmaya destek sağlamak. Kalkınmada yer alan paydaşların destekçisi olmak,
- Nitelikli eğitimler ile öğrencileri yetiştirmek ve katma değer yaratacak işlerde çalışabilecek kalifiye personel sayısını artırmak,
- Kastamonu Üniversitesinin ihtisas alanında mevcut iç kaynaklarının yetkinliğini artırmak,
- Bölgenin yatırımcılar için cazip hale gelmesini sağlayarak yatırımcıları bölgeye çekebilmek ve böylece Kastamonu'nun ve bölgenin ekonomisine katkıda bulunmak,
- Toplumsal farkındalık ve bölge halkının bilinçlendirilmesini sağlamak,

Bu çalışmada Kastamonu Üniversitesi'nin ormancılık ve tabiat turizmi alanında ihtisaslaşmasından sonra Kastamonu ili ekonomisine ve bulunduğu bölgeye ihtisaslaşma alanlarında yaptığı faaliyetler kapsamında sunduğu katkı ele alınacaktır. Bu katkının incelenmesi için öncelikle TR82 bölgesinin, Kastamonu ilinin ve Kastamonu Üniversitesinin ekonomik olarak genel durumu irdelenecek, ardından OTTİ koordinatörlüğü, Kastamonu Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü ve Kastamonu Üniversitesi Teknoloji Transfer Ofisinden edinilen bilgiler doğrultusunda üniversitenin bölge ekonomisine katkısı incelenecektir.

2. TR82 Bölgesinin-Kastamonu İli Ekonomisinin ve Kastamonu Üniversitesinin Genel Durumu

Türkiye'de şehirleri buldukları coğrafi bölgelere göre sınıflandırdığımız geleneksel sınıflandırmanın yanı sıra, istatistiki bölge birimleri sınıflandırması (İBBS) olarak bilinen bir sınıflandırma çeşidi ile de günümüzde sınıflandırabilmekteyiz. Bu sınıflandırma türü Avrupa Birliği (AB) uyumları kapsamında yapılan ve 2002 yılından beri uygulanan bir sınıflandırma çeşididir. Bu sınıflandırma AB ile verileri karşılaştırmanın yapılabilmesini sağladığı gibi bölgelerin sosyo-ekonomik analizlerinin de rahatlıkla yapılabilmesini sağlamaktadır (Kanbir 2022). İBBS sıralamasına göre 12 Düzey-1 Bölgesi, 26 Düzey-2 Bölgesi bulunmaktadır. Batı Karadeniz Bölgesi Düzey-1 bölgelerinden biri olan TR8 bölgesi olarak adlandırılmakta ve bu bölgede TR81 Bartın, Karabük, Zonguldak, TR82 Çankırı, Kastamonu, Sinop ve TR83 Amasya, Çorum, Samsun, Tokat illerinden oluşmaktadır. Şekil.1'de İBBS sıralamalarına göre Düzey-2 bölgeleri ve bu bölgelerin sosyo-ekonomik durumları kademelerine göre gösterilmektedir.

Şekil 1: İBBS sıralamalarına göre Düzey-2 bölgeleri

Kaynak: KUZKA, 2021

Sanayi ve Teknoloji Bakanlığının en son 2017 yılında yayınladığı Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması (SEGE) verilerine göre TR10, TR41, TR42, TR51, TR31 ve TR61 Bölgeleri en gelişmiş bölgeler iken; TRA2, TRB2, TRC3 ve TRC2 Bölgeleri ise en düşük kademede yer almaktadır. TR82 Bölgesi ise 3. kademede yer almaktadır. Türkiye genelinde, 2018 yılı verilerine göre Düzey-2 bölgeleri kapsamında TR82 Bölgesi 26.134.655.656 TL ciro ile 25. sırada, 446.328.521 TL ihracat verisi ile 23. sırada yer almaktadır (KUZKA, 2021).

TR82 Bölgesinde yer alan illerde birer üniversite bulunmaktadır. Bu üniversitelerde toplam 33 fakülte, 445 bölüm, 145 lisans ve 156 ön lisans programları bulunmaktadır. Ortadoğu Teknik Üniversitesi Akademik Performans Araştırma Merkezinin (URAP) gerçekleştirdiği analize göre Türkiye'deki 176 üniversite arasında Kastamonu Üniversitesi 76, Çankırı Karatekin Üniversitesi 96 ve Sinop Üniversitesi 99. sırada yer almaktadır (KUZKA, 2023).

TR82 Bölgesinde yer alan illerdeki üniversitelerde öğrenim gören öğrenci sayıları ile akademik ve idari personel sayıları Tablo.2'de gösterilmektedir.

Tablo 2: 2022-2023 dönemi Üniversitelerin personel ve öğrenci sayıları

S.N.		Akademik Personel	İdari ve Diğer Personel	Öğrenci
1	Çankırı Karatekin Üniversitesi	743	602	16.145
2	Kastamonu Üniversitesi	947	721	29.447
3	Sinop Üniversitesi	599	534	12.529

Kaynak: Üniversitelerin Öğrenci ve Personel Daire Başkanlıkları, 2023

Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) 2021 yılı istatistiklerine göre TR82 Bölgesinin toplam nüfusu 790.515 kişidir. TR82 bölgesinde Tablo.3'te yer alan verilere göre ise 15 yaş ve üzerindeki kişilerin nüfusu 635.000 kişidir. İşgücü katılma oranı yüzde 51,6 olarak gösterilmektedir.

Tablo 3: 2022 yılı bölgesel işgücü göstergeleri

S.N.	TR82 (Kastamonu, Çankırı, Sinop)	Toplam	Kadın	Erkek
1	15 ve daha yukarı yaştaki nüfus (Bin kişi)	635	323	313
2	İşgücü (Bin kişi)	328	123	205
3	İstihdam edilenler (Bin kişi)	309	115	194
4	İşsiz (Bin kişi)	19	8	11
5	İşgücüne dahil olmayan nüfus (Bin kişi)	308	199	108
6	İşgücüne katılma oranı (%)	51,6	38,2	65,4
7	İstihdam oranı (%)	48,6	35,6	62
8	İşsizlik oranı (%)	5,8	6,7	5,2

Kaynak: İŞKUR, 2022

Kastamonu valiliği tarafından geliştirilmiş olan “KASTABİL İl Bilgi Sistemi” 2021 yılı verilerine göre Kastamonu ilinin kişi başına düşen gayrisafi yurt içi hasılası 67.934 TL’dir. 2022 yılı verilerine göre ilin toplam ihracatı 332.889.390 \$ iken toplam ithalat tutarı 241.754.568 \$ olarak gerçekleşmiştir. Kastamonu ilinde üretim yapan işletmeler ve bu işletmelerde istihdam edilen kişi sayısı 14.017 olup, istihdamların sektörlere göre dağılımı Tablo.4’te gösterilmektedir (URL-2, 2023). Türkiye İş Kurumu’nun iş gücü piyasası araştırması sonuç raporunda (2022) Ağustos 2022 dönemi SGK verilerine göre Kastamonu ilinde sigortalı istihdamı sağlayan toplam işyeri sayısı 8.187 iken, bu işyerlerinde toplam 56.877 sigortalı istihdam edilmektedir.

Tablo 4: Üretim Yapan Sanayi İşletme Sayısı ve İstihdam Bilgileri

S.N.	Sektörler	İşletme	İstihdam
1	Gıda, İçki ve Tütün İmalat	162	1662
2	Dokuma, Giyim Eşyası ve Deri İmalatı	65	3935
3	Orman Ürünleri ve Mobilya İmalatı	363	4394
4	Kâğıt, Kâğıt Ürünleri ve Basım İmalatı	5	73
5	Kimya, Petrol, Kömür, Kauçuk ve Plastik Ürünleri İmalatı	38	442
6	Taş ve Toprağa Dayalı İmalat Sanayi	70	1027
7	Metal Eşya, Makine Teçhizat, Ulaştırma Aracı, İlimi ve Mesleki Ölçme Aleti İmalatı	89	597
8	Diğer İmalat Sanayi (Maden)	36	1887

Kaynak: URL-2, 2023

Kastamonu Üniversitesi Kastamonu ilindeki tek üniversitedir. 01 Mart 2006 tarihinde kurulmuştur. Türkiye’nin gelişmekte olan genç üniversitelerinden biridir. Bilimsel, sosyal, kültürel, fiziki ve sportif alanlardaki atılımları ile adından söz ettirmektedir. Üniversite üç kampüsten oluşmaktadır. Kuzeykent Kampüsü, Tıp Fakültesi Kampüsü ve Eğitim Fakültesi Kampüslerinde hizmet vermektedir. 14 fakülte, 3 enstitü, 2 yüksekokul, 13 meslek yüksekokulu, 23 araştırma ve uygulama merkezi, 17 koordinatörlük, TÜRKAK tarafından bir takım analizleri akredite edilmiş Merkezi Araştırma Laboratuvarı (MERLAB), Teknoloji Geliştirme Bölgesi (Teknokent) ve Teknoloji Transfer Ofisi (TTO) bulunmaktadır. Üniversitede 947 akademik, 721 idari personel görev yapmakta olup 2022-2023 akademik yılı Eylül 2023 istatistiklerine göre toplam 29.447 öğrenci öğrenim görmektedir (URL-3, 2023).

3. LİTERATÜR TARAMASI VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE

3.1. Literatür Taraması

Bluestone (1993), Umass Boston Üniversitesinin ekonomik etkisine ilişkin gerçekleştirdiği çalışmada, üniversite yalnızca yüksek düzeyde eğitilmiş bir iş gücü sağlayarak ülkenin rekabet edebilirliğine ve yaşam standardına önemli bir katkı sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda öğrencilere aslında devlet tarafından sağlanan finansal desteğin daha fazlasını öğrencilerin harcamalarıyla ekonomiyeye kazandırdığını ve böylece devlete aslında iade ettiğini belirtmektedir. Benzer olarak Blackwell, Cobb, ve Weinberg (2002), bir ildeki üniversite öğrencilerinin sayısının, özellikle perakende ve hizmet sektöründe istihdam olumlu bir şekilde katkısı olduğunu, öğrencilerin harcamalarının yerel ekonomi üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu öne sürmekle beraber, bu etkinin büyüklüğünü tahmin

edemediklerini belirtmişlerdir. Yükseköğrenim kurumlarının ekonomik etkisinin tahmin edilmesi sorununun, ithal ikamesi etkilerinin ihmal edilmesi, beşeri sermaye etkilerinin yetersiz ele alınması ve üniversiteye özgü etkileri belirleme sorunları nedeniyle başarılı bir şekilde tahmin edilemediğini ifade etmektedirler. Pastor vd. (213) yaptıkları çalışmada, Valencia devlet üniversiteleri kaynakları (öğrenci, personel ve kurum harcamalar) tarafından yapılan toplam harcamanın çıktıya 3.048,4 milyar Euro, gelire 1.353,6 milyar Euro ve yılda yaklaşık 39 bin istihdama katkısı olduğunu belirtmektedirler. Yerel kalkınmaya ekonomik anlamda katkı sağlayan üniversitelerle ilgili olarak Steinacker (2005), ise iki noktanın göz önüne alınması gerektiğini belirtmektedir. Birincisi, diğer bölgelere göre daha az gelişmiş bölgelerde nispeten küçük üniversiteler kurulmuştur ve bunlar buldukları ülkenin genel ekonomisine nispeten daha küçük katkılar sağlamışlardır. Bu üniversitelerin gerçekleştirdiği çalışmaların genel ekonomi üzerinde büyük bir etkisi olmadığı düşünülebilir. İkincisi, üniversiteler yerel bölgelere yaptıkları doğrudan ve dolaylı katkıları raporlamaya istekli değillerdir. Ancak, yerel bölgeler bu üniversitelerin varlığından etkilendiğini belirtmektedir. Buradan hareketle Kastamonu Üniversitesinin bulunduğu bölgede nispeten küçük iller bulunmakta ve Kastamonu Üniversitesi de kuruluş olarak genç bir üniversite olduğu göz önüne alındığında ülke ekonomisine katkısının düşük olacağı değerlendirilebilir. Öte yandan küçük üniversitelerin yerel ekonomiye katkısını kayıt altına alma konusunda Kastamonu üniversitesinin son derece istekli olduğu ve birçok veriyi kaydederek istatistiksel raporlamalarda kullandığı söylenebilir.

Bu bağlamda literatürde Kastamonu Üniversitesi özelinde yapılmış çalışmalar da yer almaktadır. Yolcu vd. (2012), yaptıkları çalışmada Kastamonu Üniversitesi'nin Kastamonu ilinin ekonomisine katkısını incelenmiş ve bu katkının doğrudan ve dolaylı katkılar olarak ele almıştır. 2010-2011 akademik yılında yapılan bu çalışmada toplam katkı 281.047,678 TL olarak tespit edilmiştir. Ayrıca istihdama katkısı da 5.842 kişi olarak belirlenmiştir. Çalışmanın yapıldığı dönemde toplam öğrenci sayısı 9.695, akademik ve idari personel ise 635 kişi olduğu belirtilmiştir. Benzer bir çalışma da Kalkan, Dilek ve Kesgingöz (2019), tarafından gerçekleştirilmiştir. Kastamonu Üniversitesi öğrencileri ve personelinin 2018 yılında elde ettikleri gelirler ve gerçekleştirdikleri harcamaları belirlemek için bu çalışma gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada Kastamonu Üniversitesinin şehir ekonomisine katkısı statik etki (doğrudan, dolaylı ve uyarılmış) yönünden ele alınmış, gelir ve istihdam etkisi bağlamında irdelenmiştir. Yapılan çalışma sonucuna göre 2018 yılında Kastamonu Üniversitesi'nde istihdam edilen personel sayısı, yani doğrudan statik istihdam etkisi, 1.407 kişi olarak tespit edilmiştir. Doğrudan statik gelir etkisi olarak Kastamonu Üniversitesi personeline ödenen net maaş ve döner sermaye gelirleri ele alınmış ve toplam 75.611.166,48 TL olarak belirlenmiştir. Statik gelir etkisi öğrenciler yönünden araştırılmış ve öğrencilerin 2018 yılı içerisinde elde ettikleri gelir ve gider verilerine göre toplam harcamaları 224.564.889 TL olarak tespit edilmiştir. Diğer yandan üniversitenin genel bütçe harcamaları 27.997.726 TL, döner sermaye harcamaları 150.985.337 TL ve Sağlık Kültür ve Spor Dairesi harcamaları 6.858.438,19 TL olarak belirlenmiş ve statik gelir etkisi olarak ifade edilmiştir. Tüm bu verilere göre de 2018 yılında Kastamonu Üniversitesinin dolaylı statik gelir etkisi toplam 410.406.390,19 TL olarak belirlenmiştir. Aynı çalışmada dolaylı statik istihdam etkisi irdelenmiş ve Kastamonu Üniversitesinin şehir ekonomisine dolaylı istihdam katkısı 3199 kişi olarak hesaplanmıştır. Kastamonu Üniversitesi'nin bölge ekonomisine toplam uyarılmış etkisi ise 4.335.994.758,04 TL olarak hesaplanmıştır. Aynı şekilde Gümüş ve Ekiz (2017), yaptıkları çalışma neticesinde Kastamonu Üniversitesinde okuyan öğrencilerin barınma ihtiyaçlarını karşılamak üzere yaptıkları harcamanın 60 milyon TL, diğer yandan tüketim için yaptıkları harcamalarının ise 173,6 milyon TL olduğunu belirtmişlerdir. Dağlar (2018), ise çalışmasında TR82 bölgesindeki illerde üniversitelerin açılmasıyla birlikte, akademik, idari ve öğrenci sayılarının arttığını belirtmiştir. 2008 yılı ile 2015 yılı karşılaştırılmış ve TR82 bölgesinde akademik personel sayısının %399 arttığı belirlenmiştir. Bu artışın Türkiye genelinde %55 olduğu vurgulanmıştır. Bu

üniversitelerin kurulmuş olmasının sanayiciler açısından nitelikli eleman istihdamı temininde avantaj oluşturacağı belirtilmiştir.

Kastamonu Üniversitesi özelinde yapılan çalışmalara paralel olarak ülkemizdeki farklı üniversitelerde de benzer çalışmalar yapılmıştır. Çayın ve Özer (2015), tarafından yapılan çalışmada Muş Alparslan Üniversitesinde 2010-2011 eğitim-öğretim döneminde üniversitenin şehir ekonomisine doğrudan ve dolaylı istihdam ve gelir katkısı araştırılmıştır. Araştırma sonuçlarına göre 417 doğrudan ve 477 dolaylı olmak üzere toplam 894 kişi istihdam katkısı olduğu belirtilmiştir. 11.075.394 TL doğrudan ve 29.587.176 TL dolaylı olarak toplam 40.662.570 TL gelir katkısı olduğu tespit edilmiştir. Bir başka çalışmada Altuntaş ve Erilli (2015), tarafından yapılmıştır. Çalışmada Sivas ili ekonomisine Cumhuriyet Üniversitesi öğrencilerinin kazandırdığı doğrudan ve dolaylı katkılar araştırılmıştır. Yapılan çalışmaya göre öğrencilerin Sivas ili ekonomisine toplam katkısı 549.248.455 TL olarak hesaplanmıştır. Koç (2019), tarafından yapılan çalışmada, Çorum ilinde yer alan Hitit Üniversitesi öğrencilerinin kent ekonomisine katkısı araştırılmış ve İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi öğrencilerinin 9 aylık harcamalarının 18,9 Milyon TL olarak bulunmuştur. Tüm üniversite öğrencilerinin 9 aylık harcama tutarı ise 105 Milyon TL'ye yaklaştığı bildirilmiştir. Benzer olarak Altunç ve Yılmaz (2019), yaptıkları çalışmada 2018 yılında Siirt Üniversitesinde okuyan öğrencilerin yaptıkları harcamaların kent ekonomisine katkısı tespit edilmeye çalışılmıştır. 13.410 üniversite öğrencisinin 9 aylık bir dönemde Siirt iline 72.414.000 TL ekonomik katkı sağladığı söylenmektedir.

3.2. Kavramsal Çerçeve

Kalkınma kavramı ülkelerde belirli dönemlerin birbiriyle kıyaslanması sonucu gözlemlenen ekonomik gelişmeler, bu dönemlerde insanların yaşam standartlarındaki gelişmeler, ürünlerin kalitelerindeki artışlar veya üretim süreçlerindeki iyileşmelerin ekonomik ortamı olarak tanımlanmaktadır (Sevinç, 2011). Kalkınma kavramı bir ülkenin tümünü ele alan ekonomik, siyasal, sosyal, beşeri ve yapısal yönleri olan bir kavramı ifade etmektedir. Kalkınma makro düzeyde tüm ulusun kalkınması için gerçekleşen gelişmelerdir. Kalkınma, ekonomik olarak büyüme ve ilerleme kavramları ile ilişkili olup, bu kavramların birbirini etkilediği genel bir süreci ifade etmektedir. Ekonomideki ilerlemeler kalkınmayı etkilediği gibi ülkenin uzun dönemde ilerlemesine neden olacaktır. Ekonomik kalkınma, sosyal kalkınma ve siyasal kalkınma kavramları da birbiri ile ilişkilidir ve birbirlerinden etkilenirler. Bu bağlamda tüm kalkınma alanlarındaki büyümeler ulusun gelişmesine neden olmaktadır (Öztürk, 2018).

Bölge tanımı olarak birçok farklı alanda tanımlar yapılmakta ancak üzerinde tam olarak anlaşma sağlanan bir tanım bulunmamaktadır. Bölge tanımı farklı amaçlar doğrultusunda ve bu amaçlar farklı kıstaslar içerdiğinden kavram tartışmasına neden olmaktadır. Günümüzde bölge tanımı coğrafi, nüfus, çevre, kalkınma, şehircilik, edebiyat ve tarih gibi çeşitli faktörler göz önüne alınarak yapılmaktadır. Coğrafi olarak değerlendirildiğinde bölge tanımı genel olarak doğal ve kültürel olaylar arasındaki ilişkiyi temel alır (Sevinç, 2011). Doğal olarak değerlendirildiğinde bir şehir kadar küçük olmayan ancak ülke kadar da büyük olmayan alanlar olarak tanımlanabilmektedir. Kültürel olarak bakıldığında ise Kentsel ve Kırsal olarak ayrışma söz konusudur (Kılıç ve Mutluer, 2004). Armstrong ve Taylor (2000) ise bölge kavramını birbirine fiziksel olarak yakın olan yerel birimlerin mekânsal bütünleşmesi ile oluşan, sınırları çizilmiş bir birim olarak ifade etmişlerdir. Bölge bazen bir mahalleden, birkaç kentten veya ülkeden oluşan karasal alanı ifade ettiği gibi, genel olarak bilindiği anlamında bir ülkeden daha küçük ancak bir ilden de daha büyük mekânı ifade etmektedir. Türkiye 7 bölgeden oluşmaktadır. Ekonomik olarak ise 3 bölge bulunmaktadır. Bunlar Gelişmiş, az gelişmiş ve gelişmekte olan bölgeler olarak adlandırılır. Buraya kadar yapılan bölge tanımları fiziksel alanlar olarak ele alınmıştır. Günümüzde ise daha mekânsal alanlara indirgenerek bölge tanımları yapılmaya başlanmıştır. Özçağlar

(2003), bölge kavramını doğal bölgeler, sosyo-ekonomik bölgeler ve coğrafi bölgeler olarak üç ana başlıkta toparlamıştır. Doğal bölgeleri doğal faktörlerin etkileşimi sonucu oluşan ve benzer özelliklere sahip büyük alanlar olarak tanımlamaktadır. Doğal bölgeleri de kendi içinde farklı fiziki özellikler yönünden ele almakta ve jeomorfolojik, iklimatik, hidrografik, floristik, fauna, pedojenetik ve doğal afet bölgeleri olarak sınıflandırmaktadır. Sosyo-ekonomik açıdan ele aldığı ise yerleşim, nüfus, kültür, hammadde, sanayi ve hizmet bölgeleri olarak sınıflandırmıştır. Son olarak coğrafi bölgeler açısından ele alındığında doğal ve sosyo-kültürel olarak benzerlikler gösteren alanlar olarak belirtilmekle birlikte bu alanların tümünde aynı özellikler görmek mümkün olmadığı için benzer özelliklere sahip alt bölgelere (yörelere, kesimler ve alanlar) ayrılmakta olduğu belirtilmektedir. Bu tanımlardan hareketle çalışmamızda bölge kavramını “hizmet bölgeleri” yönünden ele alınacaktır. Ülkemizde hizmet bölgeleri Avrupa birliği ile uyum kapsamında Devlet Planlama Teşkilatı (2011 yılında Kalkınma Bakanlığı olarak, 2018 yılında ise Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı olarak yeniden organize edildi) tarafından “İstatistikî Bölge Birimleri Sınıflandırması (İBBS)” oluşturularak sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırmaya göre de Ülkemiz Düzey 2 başlığında 26 istatistikî bölgeye ayrılmış ve daha sonra Düzey 1 başlığında 12 bölgeye ayrılmıştır. Kastamonu ili Kastamonu-Sinop-Çankırı illerinden ve TR82 olarak ifade edilen bölge içerisinde yer almaktadır.

Genel olarak ekonomik, sosyal ve coğrafi farklılıklar bazı bölgelerin gelişmesine neden olurken bazı bölgelerin ise az gelişmesine neden olabilmektedir. Bu durum bazı bölgelerde yaşayan insanların ekonomik ve sosyal olarak daha düşük standartlarda bir yaşam sürmelerine neden olabilmektedir. Bu farklılığı ortan kaldırmak için uygulanan kalkınma politikaları ve uygulamaları bölgesel kalkınma olarak ifade edilebilmektedir. Kalkınma yerel ve bölgesel kalkınma olarak iki açıdan ele alınabilmektedir. Yerel kalkınma denildiğinde bir il ve bu ilin ilçeleri, mahalleleri ve köyleri gibi alt birimlerini ilgilendiren mikro ölçekli gelişmeler anlaşılırken, Bölgesel kalkınmada ise belirli illerden oluşan bir bölgede uygulanan mikro veya makro planlamalar anlaşılmaktadır. Bölgesel kalkınma üst ölçekte ülke kalkınması ile ilişkilidir. Bu açıdan bölgesel kalkınmanın sağlanması ülke kalkınmasına doğrudan fayda sağlamaktadır (Öztürk, 2018). Bölgenin kalkınma çalışmalarında başarılı olabilmesi ülke yönetiminin politikalarına bağlı olduğu kadar bölgelere yapılan yardımlara, bölgenin alt yapısına, nitelikli işgücüne, toplumsal sınıfların varlığına, nüfus yoğunluğu gibi bölgenin şartlarına bağlı olarak değişebilmektedir. Özellikle ileri teknoloji endüstrileri ve turizm gibi sektörlerin bölgede yer alması o bölgenin kalkınmasında önemli bir faktördür (Akış, 2011). Az gelişmiş bölgelerde bu endüstrilerin olmaması bölgeler arası kalkınmışlık farklılıklarına neden olan faktörlerden biridir. Az gelişmiş bölgelerde yeni üniversitelerin kurulması politikası bu bölgelerin ekonomik ve sosyal olarak kalkınmasına katkı sağlamanın bir örneğini oluşturmaktadır.

Üniversitelerin bölge ekonomisine katkıları dinamik ve statik olarak ikiye ayrılmaktadır (Kalkan vd. 2019).

1. Dinamik Katkı: Üretim faktörleri miktar olarak değişmeden ortaya çıkan ve uzun vadede faydasının görüleceği katkılardır (Tatlı, 2014). Bu katkı, üretimi ya da kişisel refahı artırmaktadır (Görkemli, 2009). Üniversiteler dinamik katkıları ile toplumun eğitim seviyesinin artmasına ve böylece beşeri sermayenin gelişmesini sağlar (Yılmaz ve Kaynak, 2011).

2. Statik Katkı: Üretim sürecinde üretim faktörleri miktarının değişmesi sonucu ekonomiye sağlanan kısa vadede yansımaları gözlemlenen katkılardır. Üniversitelerin harcamaları nedeniyle ekonomiye sağlanan katkı olarak ifade edilebilir (Görkemli, 2009).

Statik katkı doğrudan, dolaylı ve uyarılmış katkı olarak üç başlıkta ayrılmıştır (Lewis, 1988).

Doğrudan Katkılar, Doğrudan katkılar gelir ve istihdam şeklinde ikiye ayrılabilir. Üniversitede istihdam edilen akademik ve idari personel istihdam katkısına, bu personele ödenen ücretler ve diğer ödemeler ise gelir katkısına örnek olarak gösterilebilir (Acaroğlu vd., 2018).

Dolaylı Katkılar, Emek dışında kalan diğer faktörlerde yer alanların üniversiteye yaptıkları satışlar dolayısıyla gelir ve istihdamda meydana gelen artışı olarak tanımlanabilir. Ayrıca Üniversite öğrencilerinin yaptıkları harcamalar da bu kategori içerisinde yer almaktadır. Ortaya çıkan gelir ve istihdamın hesaplanması oldukça zordur (Atik, 1999).

Uyarılmış Katkılar, Doğrudan ve dolaylı katkılar sonucunda ortaya çıkan istihdam ve gelir artışı olarak tanımlanır. Doğrudan ve dolaylı istihdam sonucunda bireyler elde ettikleri gelirler ile buldukları bölgede üretilen mal ve hizmetler için harcama yaparlar. Bu harcamalar ile oluşan uyarılmış etkiye “Keynezyen Çarpan Etkisi” de denilmektedir (Atik, 1999).

4. Araştırma Bulguları

OTTİ, Kastamonu Üniversitesi İhtisaslaşma vizyonu kapsamında Kalkınma Ajansı desteği ile 2021 – 2025 yıllarını kapsayan beş yıllık bir Stratejik Plan hazırlamıştır. Bu plan çerçevesinde bir takım amaçlar, hedefler, yol haritaları ve performans göstergeleri belirlenmiştir. Kastamonu Üniversitesi'nin İhtisaslaşma alanında izleyeceği yol haritası, kentin ekonomik gelişimine katkı sağlayacak değer oluşumu içerisinde belirlenmiştir. Bu kapsamda değer oluşumu Tablo.5'teki strateji yol haritası ile ele alınmıştır (URL-4, 2023).

Şekil 2: Değer oluşumu

Kaynak: URL-4, 2023

İhtisaslaşma yol haritası belirlenirken iç ve dış paydaşların ihtiyaçları ve beklentileri göz önüne alınmıştır. Yol haritası paydaşların da katılımı ile ortak akıl yürütülmesi sonucunda oluşturulmuştur. Yol haritası kapsamında, ilin ormancılık ve tabiat turizmi alanında kalkınması çalışmalarında üniversitenin rolü ve sorumlulukları belirlenmiştir. Yol haritası ile belirlenmiş olan çalışma konuları ve projeler, üniversitenin mevcut iç çalışmaları temeline oturmaktadır (URL-4, 2023).

Belirlenmiş olan yol haritası kapsamında kritik ihtisaslaşma süreçlerini ve süreçlerde yapılması ön görülen çalışmaları kısaca tanımlayacak olursak;

Nitelikli İnsan Kaynağı Yetiştirmek. Ön lisans, Lisans, Lisansüstü seviyede programlar oluşturmak. Sertifika Programları, Girişimcilik Programları yürütmek.

Araştırma ve Bilgi Üretmek. Ormancılık ve Tabiat Turizmi alanlarında uluslararası düzeyde araştırmalar yapmak ve bilgi üretmek. Bilimsel ve akademik araştırmalara yol göstermek. Yeni araştırma ve uygulama merkezlerinin kurulmasını sağlamak.

Projeler Gerçekleştirmek. İhtisaslaşma alanında yeni projeler ve başarı örnekleri geliştirerek bu projelerin ve başarı örneklerinin diğer ulusal ve uluslararası düzeyde projeler için rol model olmasını sağlamak.

Ulusal ve Uluslararası İşbirlikleri Gerçekleştirmek. Ulusal ve Uluslararası kurum ve kuruluşlar ile şehrin ve bölgenin ekonomik kalkınması ve sosyal yaşamın iyileştirilmesi için işbirlikleri geliştirmek.

OTTİ tarafından 2021 yılında yayınlanan faaliyet raporunda Araştırma, Bölgesel Kalkınma ve Toplumsal Katkı ve İhtisaslaşma konularında stratejik amaçlar ve bu amaçlara ulaşmak için bir takım stratejik hedefler Tablo.6'da gösterildiği şekilde somut olarak belirlenmiştir (URL-4, 2023).

Tablo 5: Stratejik Hedefler

S.N.	Stratejik Amaçlar	Stratejik Hedefler
1	Araştırma Konulu	<ul style="list-style-type: none">Nitelikli araştırma ve geliştirme faaliyetlerini arttıran yenilikçi ve girişimci bir üniversite olmakÜniversitemizin araştırma altyapısını artırmakÜniversitemizin mevcut proje, patent başvuru ve belge sayısını arttırmakUluslararası alanda öğretim elemanı başına düşen yayın sayısını her yıl %5 oranında artırmakÜniversitemiz bünyesinde her yıl 60 adet bilimsel etkinliğin düzenlenmesini sağlamak
2	Bölgesel Kalkınma ve Toplumsal Katkı Konulu	<ul style="list-style-type: none">Tüm paydaşlarla iş birliğini geliştirmek ve bölgesel kalkınmaya katkıda bulunmakÜniversitemiz bünyesinde her yıl en az 50 adet sosyal sorumluluk projesi/faaliyeti gerçekleştirmekÜniversitemiz bünyesinde her yıl en az 20 adet sosyokültürel, sportif, sanatsal ve turizm faaliyeti gerçekleştirmekKastamonu'yu UNESCO Gastronomi yaratıcı şehirler ağına dahil etmek
3	İhtisaslaşma Konulu	<ul style="list-style-type: none">Ormancılık ve tabiat turizmi alanında ihtisaslaşma ile ilgili çalışmaların nitelik ve niceliğini arttırarak rol model bir üniversite olmakPlan dönem sonuna kadar orman ürünleri test merkezinin kurulması ve faaliyete geçmesiPlan dönem sonuna kadar en az 5 adet tıbbi aromatik bitkilerin yetiştirilmesi ve 2 adet odun dışı orman ürününün sanayiye kazandırılmasıOrmancılık ve tabiat turizmi alanında paydaşlara yönelik her yıl en az 15 adet eğitim, danışmanlık ve sertifika programları düzenlenmesiBatı Karadeniz Tabiat Turizmi Eylem Planını plan dönemi sonuna kadar oluşturulması

Kaynak: URL-4, 2023

Belirlenen bu hedefler doğrultusunda gerçekleştirilen çalışmalar neticesinde yayınlanan faaliyet raporları bölgesel ekonomik katkı açısından incelendiğinde Kastamonu Üniversitesi ihtisaslaşma alanları olan Ormancılık ve Tabiat turizmi alanında 2019 ve 2020 yılları içerisinde üniversite dışında istihdam edilen kişi sayısının 574'e ulaştığı görülmektedir (URL-4, 2023). Kastamonu Üniversitesinin ihtisas üniversitesi olmasından sonra üniversite bünyesinde ihtisas alanında istihdam edilen akademik personel ise 10 kişidir (Kastamonu Üniversitesi Personel İşleri Daire Başkanlığı, 2023).

Kastamonu Üniversitesi akademisyenleri tarafından ihtisaslaşma alanları olan ormancılık ve tabiat turizmi çerçevesinde gerçekleştirilen ulusal ve uluslararası fonlar tarafından finanse edilen Tablo.7'deki projelere bakıldığında yaklaşık 37.714.000 TL tutarında bir bütçenin ilin ekonomisine kazandırıldığı görülmektedir.

Tablo 6: İhtisas alanları projeleri ve bütçeleri

S.N.	Proje Türleri	Bütçe
İç Kaynaklı Projeler		
1	İhtisaslaşma Koordinatörlüğü Destekli Projeler (9 Adet)	15.540.872 TL
Dış Kaynak Destekli Projeler		
1	Tübitak (115 Adet)	5.406.294 TL
2	Bakanlık (20 Adet)	3.673.778 TL
3	AB (3 Adet)	453.520 €

Kaynak: Kastamonu Üniversitesi, 2023

İhtisaslaşma kapsamı dışında bakıldığında ise 2023 yılında Kastamonu Üniversitesi akademik ve idari personeline Ocak-Haziran döneminde ödenen maaş ve ücretlerin toplamı 257.560.533 TL olarak gerçekleşmiştir. Bu tutar bir doğrudan katkıdır ve ilin ekonomisine gelir katkısı olarak değerlendirilebilir. 2023 yılı güncel verilerine göre Kastamonu Üniversitesinde toplam 1.668 akademik ve idari personel istihdamı bulunmaktadır. Akademik ve idari personelin sayısı ilin ekonomisine istihdam katkısı olarak değerlendirilmektedir.

Yukarıda sayılan statik katkıların dışında Kastamonu Üniversitesinin ihtisaslaşma alanlarında bölgesel kalkınma açısından birçok dinamik katkısının olduğu söylenebilir. Bu katkılardan bazıları şunlardır; İhtisaslaşma alanında üniversite faaliyetlerinden 2019 yılından itibaren yararlanan ve araştırma altyapısını kullanan 94 den fazla kurum ve 1 Milyondan fazla kişi bulunmaktadır. İhtisas üniversitesi olduktan bugüne kadar Ar-Ge alanında çeşitli kurum ve kuruluşlar ile toplam 25 iş birliği protokolü gerçekleştirilmiştir. İhtisas alanlarında bölgesel ve ulusal düzeyde faaliyet gösteren şirketler, dernekler veya kurumlarla yapılan 25 iş birliği protokolü kapsamında 52 ayrı danışmanlık hizmeti verilmiştir. İhtisas alanında toplam 203 eğitim gerçekleştirilmiştir. Ayrıca ihtisaslaşma alanına yönelik toplam 88 ayrı çalıştay, sempozyum, panel ve seminer gibi etkinlik düzenlenmiştir. İhtisaslaşma alanında MERLAB'ta bulunan "tıbbi aromatik bitkiler laboratuvarında" tıbbi aromatik bitkileri içeren ve antibakteriyal özellik gösteren 7 farklı tipte dezenfektan üretimi gerçekleştirilmiştir. İhtisaslaşma alanında Teknokent'te 12 firma kurulmuştur. İhtisaslaşma alanında toplam 30 fikri mülkiyet hakkı (Marka, Patent, Faydalı Model ve Tasarım) tescil başvurusu yapılmıştır. 2023 yılı itibariyle ihtisaslaşma alanında ulusal ve uluslararası düzeyde toplam 100 proje gerçekleştirilmiştir (URL-4, 2023).

5. Sonuç

2023 yılı güncel verilerine göre Kastamonu Üniversitesinin statik olarak bölge ekonomisine katkısında en çok dikkat çeken detay ihtisas alanında gerçekleştirilen projelerin sayısı ve bütçesidir. Toplam 137 proje kapsamında yaklaşık 37.714.000 TL tutarında bir bütçenin ilin ekonomisine kazandırıldığı görülmektedir. Ancak TÜBİTAK, Bakanlık gibi kaynaklardan sağlanan fonlar ülke bağlamında iç kaynak olarak değerlendirilebileceği için AB gibi fon kaynaklarından alınan projelerin sayısının artması ülke ekonomisine de katkı yapacağından bu fonların artması gerektiği söylenebilir. Statik katkılar açısından çalışmada sadece ihtisas alanında gerçekleştirilen çalışmaların yansımaları irdelenmiştir. Üniversite personeli ve öğrencilerinin gerçekleştirdiği harcamalar, yapı işleri kapsamında gerçekleştirilen harcamalar ve diğer alanlarda gerçekleştirilen harcamalar ele alınarak Kastamonu Üniversitesinin ilin ekonomisine katkısı ayrı bir çalışma ile ortaya konulabilir.

Dinamik katkılar açısından en çok dikkat çeken veri ise 2023 verilerine göre ihtisaslaşma alanında Teknokent'te 12 işletme kurulmuş ve toplam 30 fikri mülkiyet hakkı (Marka, Patent, Faydalı Model ve Tasarım) tescil başvurusu yapılmış olmasıdır. Özellikle kurulan bu 12 işletmenin gerçekleştireceği ticari faaliyetler ve oluşturacağı istihdamlar sayesinde bölge ekonomisine katkı sağlanabilecektir. Ayrıca fikri mülkiyet haklarının tescillenmesinin ardından gerçekleştirilecek ticarileştirme faaliyetleri neticesinde hakların lisanslanması ile elde edilecek gelirlerde bölge ekonomisine yansıtılabilecektir. Bu açıdan değerlendirildiğinde dinamik katkılarının artırılması için özellikle Teknokent ve Teknoloji Transfer Ofisi gibi yapıların faaliyetlerinin desteklenmesi ve araştırmacıların yeni buluşlar çıkarabilmeleri için bilimsel çalışmalarının daha fazla desteklenmesi gerektiği ifade edilebilir.

Sosyo-kültürel katkı açısından özellikle ihtisas alanında gerçekleştirilen bölgenin turizminin geliştirilmesine yönelik faaliyetlerin bölge ekonomisine ciddi katkılarının olabileceği söylenebilir. Gerçekleştirilen festival, seminer, çalıştay gibi etkinlikler ile bölgeye sosyo-kültürel olarak katkı sağlanabilmektedir. Bu faaliyetlerin sosyal yaşamı zenginleştirme, sanat ve kültür hayatının niteliğini artırma, yaşam kalitesini yükseltme ve şehir çehresinin değişmesi gibi katkılarının olacağı ifade edilebilir.

Kaynakça

- Acaroğlu, H., Kartal, Z. ve Güllü, M. (2017), “Üniversitelerin Bölgesel Ekonomik Kalkınma Üzerindeki Etkisi: Eskişehir’in Sivrihisar İlçesi Üzerinde Bir Araştırma”, *Anadolu International Conference in Economics*, May 11-13, Eskişehir.
- Akış, E. (2011). Küreselleşme Sürecinde Bölgesel Kalkınma Yaklaşımındaki Gelişmeler Ve Bölgesel Kalkınma Ajansları. *Istanbul Journal of Sociological Studies*, (44), 237-256.
- Altunç, A. S. ve Yılmaz, H. (2019). Üniversitenin Şehrin Ekonomik Gelişimine Katkısı: Siirt Üniversitesi Örneği. *İktisadi Yenilik Dergisi*, 6(2), 86-106.
- Altuntaş, C. ve Erilli, N. A., (2015). Cumhuriyet Üniversitesi'nin Sivas ili ekonomisine katkısı. *İktisadi Yenilik Dergisi*, 3(1), 11-21.

- Armstrong, H. ve Taylor, J. (2000). *Regional Economics and Policy*, Third Edition, Blackwell Publishing, UK.
- Atik, H. (1999). Üniversitelerin Yerel Ekonomiye Katkıları: Teori ve Erciyes Üniversitesi Üzerinde Bir Uygulama, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15: 99-110
- Blackwell, M., Cobb, S., & Weinberg, D. (2002). The economic impact of educational institutions: Issues and methodology. *Economic Development Quarterly*, 16(1), 88-95.
- Bluestone, B. (1993). *UMASS/Boston: An Economic Impact Analysis*. University of Massachusetts, Chancellor's Office, Boston, MA 02125, Jan, 1993.
- Casellas, A., ve Galley, C. C. (1999). Regional definitions in the European Union: a question of disparities?. *Regional Studies*, 33(6), 551-558.
- Ceyhan, S., & Güney, G. (2011). Bartın üniversitesi'nin Bartın ili'nin ekonomik gelişimine 20 yıllık projeksiyonda katkılarının değerlendirilmesi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(2), 183-207.
- Çayın, M., ve Özer, H. (2015). Üniversitelerin il ekonomisine katkısı ve öğrencilerin tüketim yapısı: Muş Alparslan Üniversitesi örneği. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 30(2), 131-147.
- Dağlar, H. (2018). Kamu üniversite sanayi işbirliği ve bölgesel kalkınma-Tr82 bölgesi örneği. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF Dergisi*. 8 (2), 305-329.
- Görkemli, H.N. (2009). Selçuk Üniversitesi'nin Konya Kent Ekonomisine Etkileri, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22, 169-186.
- Gümüş, N. ve Ekiz, N. (2017), Üniversite Öğrencilerinin Tüketim Harcamalarının Şehir Ekonomisine Katkısının Belirlenmesi: Kastamonu İlinde Bir Araştırma, *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(1), 99-116.
- Kalkan H., Dilek, S. ve Kesgingöz, H. (2019). Kastamonu Üniversitesi'nin Şehir Ekonomisine Katkısı, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi* 54(4) 2019 1707-1725.
- Kanbir, Ö. Karadeniz Bölgesinde İktisadi ve İnsani Gelişme. *Karadeniz Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 58-80.
- Kastamonu Üniversitesi (2021), Ormancılık ve Tabiat Turizmi İhtisaslaşma Koordinatörlüğü Faaliyet Raporu, 2021.
- Kastamonu Üniversitesi (2023), Ormancılık ve Tabiat Turizmi İhtisaslaşma Koordinatörlüğü Faaliyet Raporu, 2023.
- Kastamonu Üniversitesi Personel İşleri Daire Başkanlığı (2023), www.kastamonu.edu.tr. Erişim tarihi: 05.01.2023.
- Kastamonu Valiliği (2023). Yıllara Göre Toplam İthalat ve İhracat (Genel ticaret sistemi) 2013-2021.
- Kılıç, S. E., ve Mutluer, M. (2004). Coğrafyada ve bölge planlamada bölge kavramının karşılaştırmalı olarak irdelenmesi. *Ege Coğrafya Dergisi*, 13(1-2).

- KUZKA-Kuzey Anadolu Kalkınma Ajansı, (2021). Yer-Sis Kapsamında TR82 Bölgesi Mevcut Durum Raporu.
- KUZKA-Kuzey Anadolu Kalkınma Ajansı, (2023). Bölge Planı Mevcut Durum Analizi.
- Koç, N. (2019). Üniversite öğrenci harcamalarının kent ekonomisine katkısı: Hitit Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi öğrencileri üzerine bir analiz. *Third Sector Social Economic Review*, 54(1), 344-365.
- Öztürk, B. (2018). *Bölgesel Kalkınmada Aracı Kurumlar Olan Kalkınma Ajanslarının Türk İdari Teşkilatı İçerisindeki Rolü*. Ekin yayınevi, Mart 2018, 60
- Pastor, J. M., Pérez, F., ve Fernández de Guevara, J. (2013). Measuring the local economic impact of universities: An approach that considers uncertainty. *Higher education*, 65(5), 539-564.
- Sevinç, H. (2011). Bölgesel kalkınma sorunsalı: Türkiye’de uygulanan bölgesel kalkınma politikaları. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*.
- Siegfried, J. J., Sanderson, A. R., ve McHenry, P. (2007). The economic impact of colleges and universities. *Economics of Education Review*, 26(5), 546-558.
- Steinacker, A. (2005). The economic effect of urban colleges on their surrounding communities. *Urban Studies*, 42(7), 1161-1175.
- URL-1, (2023). <https://bolgeselkalkinma.yok.gov.tr>. Erişim tarihi: 10.01.2023
- URL-2,(2023). <https://www.kastabil.gov.tr/>. Erişim tarihi: 15.01.2023
- URL-3, (2023). www.kastamonu.edu.tr. Erişim tarihi: 05.01.2023
- URL-4, (2023). <https://otti.kastamonu.edu.tr/>. Erişim tarihi: 16.01.2023
- Yılmaz, M.K. ve Kaynak, S. (2011), Sosyo-Ekonomik Dönüşüm Sürecinde Üniversitelerin Rolü ve Yöre Halkının Üniversiteden Beklentileri ile İlgili Bir Uygulama, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(4), 55-73

Özkan, A. H. (2023). "Dönüşümsel Liderliğin İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkisi: Meta-analitik Bir Derleme ve Sektörlerarası Bir Analiz", *International Journal of Entrepreneurship and Management Inquiries*, 07(13), 239-248

Doi: 10.55775/ijemi.1359547

<https://dergipark.org.tr/en/pub/ijemi>

Başvuru Tarihi/Received Date: 13.10.2023 Kabul Tarihi/Accepted Date: 06.12.2023

Araştırma Makalesi/Research Article

Dönüşümsel Liderliğin İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkisi: Meta-analitik Bir Derleme ve Sektörlerarası Bir Analiz

Assoc. Prof. Dr. Ahmet Hakan Özkan, ORCID: 0000-0003-0348-754X,
İstanbul Gedik University, Türkiye; ahmetha@hotmail.com

The Effect of Transformational Leadership on Turnover Intention: A Meta-Analytic Review and a Cross-Industrial Analysis

Abstract

The demand for top managers to empower the employees increased the importance of transformational leadership. Transformational leadership is a significant antecedent of turnover intention. This study aimed to examine the effect of transformational leadership on turnover intention. The effect size of the examined relationship found by reviewed studies will be increasing the validity of this study. Thus, meta-analysis is used as an analysis technique. The Google Scholar, Wiley, Taylor & Francis, and Scopus databases we researched and the suitable studies are determined. 19 studies formed the data of this meta-analysis study. The results showed that the effect of transformational leadership on turnover intention is significant ($r=-.339$). The moderating analysis results showed that industry is a significant moderating variable for this analysis. Future meta-analysis studies can reach more studies and determine the moderating effects of different variables.

Keywords: Transformational leadership, turnover intention, meta-analysis.

Jel Classification: M10, M12, M50

Dönüşümsel Liderliğin İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkisi: Meta-analitik Bir Derleme ve Sektörlerarası Bir Analiz

Özet

Üst düzey yöneticilerin çalışanları güçlendirme talebi, dönüşümcü liderliğin önemini artırmıştır. Dönüşümcü liderlik, işten ayrılma niyetinin anlamlı bir öncülü olarak ortaya çıkmıştır. Bu çalışma dönüşümcü liderliğin işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisini araştırmayı amaçlamaktadır. İncelenen ilişkinin etki büyüklüğünün derlenen çalışmalar aracılığıyla bulunması elde edilecek olan sonucun geçerliliğini artıracaktır. Bu nedenle analiz tekniği olarak meta-analiz kullanılmıştır. Bu kapsamda yapılan meta-analiz çalışmaları oldukça az sayıda olduğu için çalışmanın bu ilişkiyi açıklayan bir özgün değeri mevcuttur. Google Scholar, Wiley, Taylor & Francis ve Scopus veri tabanları taranmış ve uygun çalışmalar belirlenmiştir. Bu meta-analiz çalışmasının verilerini 19 çalışma oluşturmaktadır. Sonuçlar dönüşümcü liderliğin işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinin anlamlı olduğunu göstermiştir ($r=-.339$). Moderatör analizi sonuçları kullanılarak incelenen ilişkiyi etkileyen moderatör olarak sektör değişkenini tespit etmiştir. Gelecekte yapılan meta-analiz çalışmaları daha fazla araştırmaya ve korelasyon değerine ulaşırsa daha farklı moderatörler tespit edebilir.

Anahtar Kelimeler: Dönüşümsel liderlik, işten ayrılma niyeti, meta-analiz.

JEL Sınıflandırması: M10, M12, M50

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı: Bu çalışmada, araştırma ve yayın etiği kurallarına uyulduğu yazarlar tarafından taahhüt edilmektedir.

Yazar Katkı Oranları: Birinci yazarın katkı oranı %100

Çıkar Beyanı: Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Etik Beyanı: Etik Kurulu kararı gerektirmemektedir.

1. Giriş

Liderlik, örgüt hedefleri ile doğru orantılı olarak örgüt mensuplarının performanslarını artırılması veya korunması için çaba göstermeyi gerektirir. Liderler, örgüt amaçlarını beklenen performans seviyesinde gerçekleştirmek için örgüt mensuplarını kontrol eder ve motive ederler. Liderlerin amaçları, örgüt mensuplarının performansının hedeften sapmamasını sağlamak ve bu durumu sürdürülebilir kılmaktır. Bu amaç çok değişirse de farklı tür liderlik uygulamalarında, liderlerin kullandığı yöntemler değişebilmektedir.

Dönüşümsel liderlik, diğer liderlik türleri içerisinde dışsal motivasyonun yanı sıra içsel motivasyonu da harekete geçiren liderlik türlerinden birisi olarak öne çıkmaktadır. Bu yöntemi kullanan liderler, çalışanlara ilham vermekte ve onların içsel motivasyonlarını harekete geçirmektedir (Kanwal vd., 2019). İçsel motivasyon, çalışanın kendisine ve kişiliğine dair hedefler ve tatmin sağladığı hususlar ile ilgilidir. Dönüşümsel bir lider, bir örgüt mensubunun içsel motivasyonunda anlamlı bir yer bulmayan bir görevi anlamlı hale getirebilmektedir. Kişinin kendine güvenini ve inancını da harekete geçirebilen dönüşümsel liderler, böylelikle çalışanın geçici değil, daha uzun süreli motive olmasını sağlayabilmektedir.

Dönüşümsel liderlik, maddi çıkarların etkili rol oynadığı mesleklerde de güçlü bir motif olarak öne çıkabilmektedir (Green & Miller, 2013). Ancak, maddi hedeflere bağlı olarak motivasyon yaratılan bir ortamda, çalışanları maddi olmayan unsurlar ile motive etmek ve onlara ilham vermek güç olabilmektedir. Bu nedenle dönüşümsel liderlerin, askerlik gibi maddi öğelerin daha az önemli olduğu ve manevi öğelerin öne çıktığı ortamlardaki başarısı daha yüksek olabilmektedir.

Dönüşümsel liderler, yönettikleri kişileri ve takipçilerini tanımaya, bu kapsamda öncelikle etki etmeye çalıştıkları kişilerin algılarını ve düşünme yapılarını anlamaya çalışmaktadır (Mittal, 2016). Böylelikle bir sorun ortaya çıktığında daha hızlı ve kabullenilmesi kolay olan çözümler üretebilmektedirler. Ürettikleri çözümü de diğer kişilere daha kolay açıklayabilmek için onların özelliklerine uygun yaklaşımlar kullanmaktadırlar. Onlarla empati kurarak, görevlerini yerine getirmede yaşadıkları zorlukları anlamaya çalışırlar ve yeni yöntemler önermek üzere harekete geçebilmektedirler.

Dönüşümsel liderler, takipçilerini bilgilendirmek, eğitmek ve gerektiğinde danışmanlık yaparak olarak yardımcı olmak için de zaman ayırmaktadırlar (Park & Pierce, 2020). Amaçları, çalışanların görevlerini kendi başına yerine getirecek beceriye kavuşmalarını sağlamaktır. Bu süreçte de farklılıkları da dikkate almaktadırlar. Gruba değil de bireye özgü yaklaşımları nedeniyle çalışanların saygılarını kazanabilmekte ve onlara ilham verebilmektedirler. Bu yetkinlikleri üzerinde hedef aldıkları kişilere göre davranışlarını ve tutumlarını dönüştürebilmeleri etkin rol oynamaktadır.

İşten ayrılma niyeti, bir örgüt mensubunun içinde bulunduğu çalışma ortamını terk etmek istemesi ile başlar (Tremblay, 2010). Bu istek güçlendikçe işten ayrılma niyeti artar. İşletmeler için işten ayrılma niyeti bir maliyet anlamına gelir. Bu maliyet, örgüt amaçlarına, yeni olan bir kişiden daha fazla katkı sağlayabilecek yetenek ve tecrübeye olan örgüt mensubunu kaybetmekten kaynaklanır. Ayrıca, her yeni işe alım süreci de daha az yetmişmiş bir bireyin işe alın maliyetlerine katlanmayı ve onun tecrübe edinme sürecini beklemeyi gerektirir.

İşten ayrılma niyeti her zaman örgütü terk etme davranışına dönüşmeyebilir (Wu vd., 2020). Bu durum, liderler tarafından fark edilmediğinde ve de takip edilmediğinde örgüt zarar görebilir. İşten ayrılma niyetine sahip bir örgüt mensubu, örgüte bilerek ya da bilmeyerek zarar verebilir, çünkü görevle arasındaki bağ zayıflamıştır. Çeşitli nedenlerden dolayı örgütten ayrılmasalar da işlerini

savsaklayabilmekte veya bir kızgınlık anında öfkelerini daha güçlü yaşayabilmektedirler. Neticede, artık işyeri ortamına dair geleceğe yönelik bir beklentileri yoktur.

Bu çalışma, dönüşümsel liderlik ile işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkiyi incelemeyi amaçlanmaktadır. Bu amaçla meta-analiz yöntemi kullanılacaktır. Toplanan çalışmalar kullanılarak sektörler arasında bir kıyaslama gerçekleştirilecektir.

2. Dönüşümsel Liderlik

Dönüşümsel liderlik, rutin yönetsel süreçlerin ötesinde, örgütsel amaçları hayata geçirmek üzere, değişimden kaçınmayan bir liderlik tarzıdır. Çevresel ve kişisel koşulların değişebileceğini hesaba katmayı öngörür ve bu değişimlerle uyumlu hareket etmek esas alınır. Dönüşümsel liderler, gerekli dönüşümleri her zaman sadece kendileri gerçekleştirmek zorunda kalmaz, kimi zaman yönettikleri kişileri de bu dönüşüm içerisine sokmaları gerekir. Bu süreçte örgüt mensuplarını etkileyerek, örgütsel amaçların kişisel beklentilerden önce geldiği inancını yaratırlar (Avolio; 2001). Diğer bir deyişle dönüşümsel liderler, örgüt mensuplarının, örgütsel amaçlara odaklanmalarını ve bu amaçları, bireysel amaçlarından daha anlamlı bulmalarını sağlayacak bir iklim oluşturmaya gayret etmektedirler (Kanwal vd., 2019).

Dönüşümsel liderlik, iki farklı aşamada ele alınmaktadır. Bu iki aşama, entelektüel uyarım ve bireysel ilgi olarak ortaya çıkmaktadır. Entelektüel uyarım bilgi ve tecrübe ile ilişkilidir. Liderlerin, kritik geri bildirimlerin ve varsayımların değerlendirilmesinin sağlaması, dönüşümsel liderliğin özelliklerinden biridir (Wu vd., 2020). Eleştirilere ve varsayımlara cevap veren dönüşümsel liderler, geliştirilmesi gereken noktaları tespit ederek kendi tecrübe ve bilgilerinin yarattığı öngörülerle müdahale edebilmektedirler.

Dönüşümsel liderler, entelektüel bakış açılarını kullanırken farklı görüşlere de önem vermektedirler ve problem çözerken farklı bakış açılarını kullanmaktan geri durmamaktadırlar. Hatta kişileri farklı bakış açılarını ve görüşlerini açıklamaya teşvik edebilmektedirler (Mittal, 2016). Dönüşümsel liderler farklı bakış açıları edinmeye gayret etmektedir (Tremblay, 2010; Park ve Pierce, 2020).

Örgüt mensuplarını sürekli kontrol etmek yerine, onların gelişmesine odaklanan dönüşümsel liderler, örgüt mensuplarının kendilerine güvenlerini güçlendirmektedirler. Bu da aslında dönüşümsel liderlerin risk almaktan çekinmediklerinin bir göstergesidir (Mittal, 2016). Başarılı liderler, risk alabilen liderlerdir (Xu vd., 2018)

3. İşten Ayrılma Niyeti

İşten ayrılma niyeti, örgüt mensuplarının işe ilişkin memnuniyetsizliğine bağlı olarak ortaya çıkan bir iş tutumudur. İşten ayrılma niyeti, işten ayrılma kararı ortaya çıkmasıyla başlar ve işten ayrılma eğilimi haline gelir (Xu vd., 2018). İşten ayrılma niyetini, işten ayrılma tutumunun bir adım öncesi olarak da ifade etmek mümkündür.

İşten ayrılma konusu, yönetim ve organizasyon konuları içinde sıklıkla ele alınan konulardan birisidir. İşten ayrılma oranı gibi işten ayrılma niyeti de ölçülebilir bir yapıya sahiptir (Mobley, 1977). İşten ayrılma niyeti ölçümleri, olumsuz durumların ortaya çıkmasından önce gerçekleştirildiği için tedbir alma imkânı da sağlayabilmektedir (Bluedorn, 1982). Bu yapısı ile işten ayrılma niyeti, örgüt politikaları belirlenirken yöneticiler tarafından dikkate alınan önemli bir değişken haline gelmiştir.

Teçrübeli ve kuruma değer katan çalışanları yöneticiler kaybetmek istemese de bu çalışanlar nitelikleri geliştikçe, kurumun onlara sağladığı olanaklar aynı ölçüde gelişmediğinde işten ayrılma eğilimine girerler (Mittal, 2016). Bu süreç hem kurum için hem de kurum mensupları ve yöneticileri için zaman ve efor kaybına yol açacaktır (Antonakis, 2004). Diğer işlere ayrılabilir olan süre, yeni kişinin bulunması, yetiştirilmesi, oryantasyonu için ayrılacaktır. Özellikle ekibine önem veren yöneticiler, bu gibi süreçlerde oldukça zaman kaybetmekte ve çaba göstermektedirler (Tett& Meyer, 1993).

4. Hipotez Geliştirme Süreci

Dönüşümsel liderliğin, işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisi negatif yönlü bir etki olarak ortaya çıkmıştır (Tremblay, 2010). Bu ilişkinin anlamlı olduğunu ve dönüşümsel liderliğin işten ayrılma niyetinin bir öncülü olduğunu ortaya koyan çalışmalar bulunmaktadır (Hakwoo, 2010; Park & Pierce, 2020). Bu bilgiler ışığında aşağıdaki hipotez oluşturulmuştur:

H1: Dönüşümsel liderliğin işten ayrılma niyeti üzerinde negatif yönlü ve anlamlı bir etkisi vardır.

100 kadar çalışma ile gerçekleştirilen bir meta-analiz çalışması göstermiştir ki işten ayrılma niyetini etkileyen faktörler sektörden sektöre değişebilmektedir (Özkan vd., 2020). Gerçekleştirilen ilgili meta-analiz çalışması sektör değişkeninin iş tatmini ile işten ayrılma niyeti arasındaki ilişki üzerinde bir moderatör değişken rolü oynadığını göstermiştir. Bu nedenle sektöründe incelenen ilişki üzerindeki etkisi incelenecektir:

H2: Dönüşümsel liderlik ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişki üzerinde sektörün anlamlı bir etkisi vardır.

5. Metodoloji

Yöntem

PRISMA bir meta-analiz çalışmasında olması gereken tüm süreçleri tanımlamıştır ve bu çalışma da bu yöntemden faydalanmıştır (Moher vd., 2009). Google Scholar, Wiley, Science Direct, Taylor & Francis veri tabanları ile ayrı ayrı arama yapıldığı gibi Scopus üzerinden de arama yapılmıştır. Bu arama sonucunda 20 çalışma bu araştırmanın kriterlerini sağladığı görülmüştür. Meta-analiz çalışmamızın dahil etme kriterleri aşağıdaki gibidir:

- Dönüşümsel liderlik ölçeği kullanılmış olmalıdır.
- İşten ayrılma niyeti ölçeği kullanılmış olmalıdır.
- Dönüşümsel liderlik ve işten ayrılma niyeti ilişkisi incelenmiş ve bu ilişkiye dair bir korelasyon katsayısı bulunmuş olmalıdır.

Toplanan çalışmaların gerekli bilimsel kalitede olup olmadığını da kontrol etmek gerekmektedir. Bu amaçla kullanılan Zangaro ve Soeken (2007) ölçeği çalışmaları 9 üzerinden değerlendirmektedir. Çalışmaların 19 tanesi 7-9 arasında puanlanmıştır ve yüksek puanlı çalışmalar olarak değerlendirilmiştir. Ancak düşük kalitede değerlendirilen bir çalışma tespit edilmiş ve meta-analiz sürecine dahil edilmemiştir.

Toplanan çalışmaların kodlaması yapılırken ayırt edici özellikler not edilmiştir. Öncelikle yazar soyadları ve yayın yılı not edilirken, devamında korelasyon değeri ve örneklem büyüklüğü yazılmıştır. Bunların yanı sıra da çalışmaların gerçekleştirildiği ülke ve sektörler not edilmiştir. Sektör değişkeni, moderatör analizinde kullanılmış ve bu değişkenin düzenleyici etkisi incelenmiştir.

Literatür Taraması

Google Scholar, Proquest ve Web of Science veri tabanları taranarak bu meta-analiz için uygun çalışmalara ulaşmak denenmiştir. Tarama sırasında “transformational leadership” ve “turnover intention” kelimeleri kullanılmıştır. Haziran 2023 tarihinde bu üç veri tabanında toplam 323 çalışmaya ulaşıldı. Ancak dikkatle incelendiğinde çalışmaların 45 kadarı seçilen değişkenler arasındaki ilişkiyi incelediği görülmüştür.

Elde edilen 45 çalışmanın 20 adedinin bu ilişkiye dair korelasyon katsayısı bulunduğu görülmüştür. Bu nedenle bu meta-analiz çalışması için bu 20 çalışma seçilmiştir ve çalışmalar kullanılmadan önce kalite değerlendirmesine tabi tutulmuştur. Belirtildiği üzere, bu süreç sonrasında 19 çalışma ile devam edilmiştir.

6. Bulgular

Heterojenlik ve Yayın Yanlılığı

Heterojenlik, bir meta-analiz çalışmasının gücünü artıran bir etkidir. Bu analiz sonuçlarına göre rassal etki modeli veya sabit etki modeli kullanılır. Tablo 1 üzerinde I² değerleri ve heterojenlik analizi sonucu görünmektedir. İncelenen ilişki, analiz sonuçlarına göre heterojendir. I²değerleri heterojenliği yüzde olarak gösteren değerler olarak kabul edilebilir ve tablo üzerinde 97,288 olarak görünmektedir. Elde edilen sonuçlara göre gerçekleştirilecek olan meta-analiz sırasında rassal etki modeli kullanılacaktır.

Tablo 1: I²Değeri ve Heterojenlik Analizi Sonuçları

İlişki	I²	k	P value
Dönüşümsel liderlik-işten ayrılma niyeti	97,288	19	0

Toplanan çalışmaların güvenilirliğini ölçmek için yayın yanlılığı testleri kullanılır. Eğer yayın yanlılığı varsa düzeltme yapmak gerekecektir. Bu amaçla öncelikle Egger’in regresyon testi kullanılmıştır ve elde edilen değer 0.033 olan sınır değeri geçmemiştir (Egger vd., 1997). Duval ve Tweedie’nin kes ve yapıştır analizinde de kesilmesi gereken çalışma ortaya çıkmamıştır. Bu sonuçlara göre yayın yanlılığı yoktur.

Tablo 2: Etki Büyüklükleri ve Güven Aralığı

Güven Aralığı
Kesilecek Çalışma Nokta Tahmini Alt Limit Üst Limit Q değeri
0-.339-.448-.219 510.113
Egger’in regresyon testi sonuçları/iki yanlı p değeri: 0.02147

Tablo 2 üzerinde yayın yanlılığı analizlerinin sonuçları gösterilmiştir. Aynı zamanda dönüşümsel liderlik ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkinin etki büyüklüğü de hesaplanmıştır. -.339 olarak ortaya çıkan bu etki *orta* düzeyde bir etki seviyesine işaret etmektedir (Cohen, 1988). İncelenen ilişkiye dair etki büyüklüğü istatistiksel olarak anlamlıdır.

Tablo 3: Sektörlere Göre Dağılım

İlişki	k	r	Çalışmalar	Ülke
Askeri sektör	2	-.15	Tremblay, 2010; Eberly vd., 2017	Kanada; ABD
Sağlık sektörü (hemşire)	2	-.089	Lai vd., 2019; Wu vd., 2020	Taywan; Çin
Eğitim sektörü (öğretmen)	2	-.481	Promchart&Potipiroon, 2020; Sun&Wang, 2017	Tayland; ABD
Kamu sektörü	2	-.211	Caillier, 2016; Gyensare et al., 2017	ABD; Gana
Spor sektörü	2	-.462	Wang&Hoo, 2017; Hakwoo, 2010	Çin; ABD

Tablo 3, moderatör analizi sonuçlarını göstermektedir. İşten ayrılma niyeti ile dönüşümsel liderlik arasındaki ilişkinin sektörlere göre dağılımı incelendiğinde eğitim sektöründe incelenen ilişkinin etki büyüklüğünün daha yüksek olduğu görülmektedir. Sağlık sektöründe ise dönüşümsel liderliğin işten ayrılma niyeti üzerindeki etk büyüklüğü en düşük seviyede ortaya çıkmıştır. Moderatör analizi sonuçlarına göre sektör, dönüşümsel liderlik ile işten ayrılma niyeti arasındaki ilişki üzerine anlamlı bir moderatör olarak ortaya çıkmıştır (Q: 23.123).

Düzenleyici değişken analizi için en az 2 çalışmanın bir araya gelerek bir sektörü temsil edecek bir grup oluşturması gerekmektedir. Toplanan çalışmalardan 9 tanesi çeşitli sektörlerden veri topladığı için veya bir sektörü temsil edecek bir grup oluşturamadığı için moderatör analizi (düzenleyici değişken analizi) dışında tutulmuştur. Bu analiz, incelenen ilişkiyi etkileme potansiyeline sahip olan değişkenleri tespit etmeyi amaçlar. Eğer bir değişken, bu ilişki üzerinde artma veya azalma şeklinde bir etkide bulunuyorsa düzenleyici değişken olduğu söylenebilir. Düzenleyici değişken analizi sonuçlarına göre sektör değişkeninin dönüşümsel liderlik ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişki üzerinde anlamlı bir moderatör etkisi bulunmaktadır.

7. Sonuç

Gerçekleştirilen meta-analiz çalışması ile dönüşümsel liderliğin işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisi incelenmiş ve bu ilişkinin anlamlı olduğu görülmüştür. İlişkinin yönünün negatif olması, dönüşümsel liderliğin artması halinde çalışanların işten ayrılma niyetinin azaldığını göstermektedir. Dönüşümsel liderler, başarılı oldukları oranda çalışanların işten ayrılma niyetini azaltabilmektedir.

Moderatör analizi, sektör değişkeninin istatistiksel olarak dönüşümsel liderlik ile işten ayrılma niyeti arasındaki ilişki üzerinde anlamlı bir moderatör etkisine sahip olduğunu göstermiştir. Sektörlerde ortaya çıkan etki büyüklükleri arasında ciddi farklılıklar vardır. Sağlık sektörü ve askeri sektörde etki büyüklüğü *küçük* olarak ortaya çıkarken eğitim kamu ve spor sektöründe *orta* seviyede bir etki büyüklüğü ortaya çıkmıştır (Cohen, 1988).

Bulunan sonuç, bazı çalışmaların ortaya koyduğu iddialarla da uyumludur. Lai vd. (2019) sağlık sektöründe dönüşümsel liderliğin diğer liderlik çeşitlerine göre daha az önemli olduğunu ve işten ayrılma niyeti üzerinde daha az etkili olduğunu belirtmiştir. Gerçekten de sağlık sektörüne dair ortaya konan etki büyüklüğü daha düşüktür. Promchart ve Potipiroon (2020) ise eğitim sektöründe bu ilişkinin önem taşıdığını belirtmiştir. Cohen (1988) etki gücü skalasında gerçekten de eğitim sektörü için bulunan etki büyüklüğü *zayıf* bir seviyeye takebül eden sağlık sektörünün aksine *geniş* bir seviyeye işaret etmiştir.

Askerlik sektöründe dönüşümsel liderliğin daha önemli olması beklense de işten ayrılma niyetinin askerlerde kolay ortaya çıkmayabileceği de öne sürülebilir. Ancak, askeri sektörü temsil eden çalışmalara bakıldığında da bu farklılığa dair bazı sebepler görebiliriz:

Askerleri ele almış olan çalışmalardan biri (Tremblay, 2010) dönüşümsel liderlik ile adaletli olma algısını direkt olarak ilişkilendirmiştir. Korelasyon analizi sırasında da işten ayrılma niyeti ile dönüşümsel liderlik arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur.

İkinci çalışma, Eberly vd. (2017) tarafından gerçekleştirilmiştir ve araştırma alanı olarak aktif bir savaş bölgesini seçmiş ve burada veri toplamayı tercih edilmiştir. Bu çalışmada elde edilen analiz sonuçlarına göre dönüşümsel liderliğin işten ayrılma niyeti üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmamaktadır.

Gerçekleştirilen çalışmanın sonuçları, farklı sektörlerde yer alan müdürler tarafından değerlendirilebilir ve yol gösterici bir özelliğe sahiptir. Örneğin, kurum için politika belirleyen bir müdür eğer sağlık sektöründe incelenen değişkenler arasındaki ilişkiyi biraz daha arka plana atabilir. Ancak eğer eğitim sektöründe aksine bu ilişkiye daha fazla dikkat etmesi gerektiğinin bilincinde olmalıdır. Bu farkındalığı da bu çalışmanın sonuçlarına bakarak edinebilir.

İncelenen ilişkiler, bu değişkenleri içeren çalışmalar yapacak olan akademisyenlere de katkıda bulunacaktır. Lietratür taraması konusunda da çalışmamız katkı sağlamaktadır. Literatürde yer alan pek çok çalışma bir araya getirilerek bu değişkenleri çalışacak olan akademisyenler için daha pratik bulgular sağlanmıştır.

Bu çalışmanın sağladığı sonuçları etkileyebilecek çeşitli kısıtlar yer almaktadır. Farklı dillerdeki farklı çalışmalara ulaşmak mümkün olmamış, sadece İngilizce ve Türkçe olan makaleler taranmıştır. Meta-analiz çalışmaları daha fazla çalışmaya ulaştığında daha genel ve geçerli sonuçlar sağlamaktadır.

Moderatör analizi kısmında da bazı kısıtlar olduğu söylenebilir. Serbestlik derecesi dikkate alındığında, her sektör için en az 3 çalışma olması durumunda daha sağlıklı sonuçlar elde edilebileceği söylenebilir. Yine de istatistiksel olarak anlamlı sonuçlar elde edilmiştir. Ancak alanda daha fazla çalışma gerçekleşmesi ile gelecekteki meta-analiz çalışmaları daha genel ve geçerli sonuçlar elde edebilirler.

Analiz sonucunda elde edilen veriler ışığında bu araştırmanın hipotezi kabul edilmiştir. Dönüşümsel liderliğin işten ayrılma niyeti üzerindeki etki büyüklüğü arasındaki ilişki anlamlıdır ve negatif yönlüdür. Bu etki büyüklüğü -.339 olarak bulunmuştur. Sektör değişkeni ise incelenen ilişki üzerinde anlamlı bir moderatör etkisine sahiptir.

Bu çalışmanın sonuçları, gelecekte dönüşümsel liderlik ve işten ayrılma niyeti değişkenlerini çalışacak olan akademisyenlere yol gösterebilir. Bu araştırma, dönüşümsel liderlik ve işten ayrılma niyetini içeren teoriler için ilişkinin gücünü göstererek rehberlik sağlamaktadır. Araştırmacılar, eğer literatürü daha detaylı ve kantitatif olarak ele alınmış bir formatta görmek istiyorlarsa bu meta-analizden faydalanabilirler. Hem literatürdeki çalışmaların heterojenliği hem ortalama etki büyüklüğü hem de yayıncıların ortaya koyduğu yayın yanlılığı hakkında bilgi edinebilirler.

Kaynakça

- Antonakis J., Cianciolo A.T. ve Sternberg R.J.(2004). The nature of leadership. USA: Sage Publications, 174-176.
- Ariyabuddhiphongs, V., & Kahn, S.I. (2017). Transformational leadership and turnover intention: The mediating effects of trust and job performance on café employees in Thailand. *Journal of Human Resources in Hospitality & Tourism*,16(2), 215-233.
- Avolio B.J. (1982). Developing potential across a full range of leaderships: cases on transactional and transformational leadership. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates Incorporated, 65-66.
- Bluedorn, A. C. (1982). A unified Model of turnover from organizations. *Human Relations*,35, 135-153.
- Caillier, J.G. (2016). Linkingtransformationalleadership to self-efficacy, extra-role behaviors, andturnoverintentions in publicagencies: Themediating role of goalclarity. *Administration & Society*,48(7), 883–906.
- Cohen, J. (1988). Statistical poweranalysisforthebehavioralsciences (2nd ed.). Hillsdale, NJ: Lawrence EarlbaumAssociates.
- Eberly, M.B., Bluhm, D.J., Guarana, C., Avolio, B.J., & Hannah, S.T. (2017). Stayingafterthestorm: How transformationalleadershiprelatestofollowerturnoverintentions in extremecontexts. *Journal of VocationalBehavior*, 102, 72–85.
- Egger, M., Davey-Smith, G., Schneider, M.,& Minder, C., (1997). Bias in meta-analysisdetectedby a simple, graphical test. *British Medical Journal*,315, 629-634.
- Green, A.E., & Miller, E.A. (2013). Transformationalleadershipmoderatestherelationshipbetweenemotionalexhaustionandturnoverintentionamongcommunitymentalhealthproviders. *CommunitymentalHealth Journal*,49, 373-379.
- Gyensare, M.A., Kumedzro, L.E., Sanda, A., &Boso, N. (2017). Linkingtransformationalleadership toturnoverintention in thepublicsectortheinfluences of engagement, affectivecommitmentandpsychologicalclimate. *AfricanJournal of Economicand Management Studies*,8(3), 314-337.
- Hakwoo, K. (2009). Transformationalandtransactionalleadership of athleticdirectorsandtheirimpact on organizationaloutcomesperceivedbyheadcoaches at NCAA Division II IntercollegiateInstitutions. Doctoraldissertation. The Ohio StateUniversity: USA.
- Hedges, L.V. &Olkin, I. (1985). Statistical methodsfor meta-analysis. Orlando, FL: AcademicPress.

- House R. & Shamir B., (1993) “Toward the Integration of Transformational, Charismatic and Visionary Theories”, (Ed.) Martin M. Chemers ve Roya Ayman, *Leadership Theory and Research: Perspectives and Directions*, 88-90.
- Kanwal, I., Lodhi, R. N., & Kashif, M. (2019). Leadership styles and workplace ostracism among frontline employees. *Management Research Review*, 42(8), 991-1013. <https://doi.org/10.1108/MRR-08-2018-0320>
- Kim, H. & Kao, D. (2014). A meta-analysis of turnover intention predictors among U.S. child welfare workers. *Children and Youth Services Review*, 47(3), 214-223.
- Köse, A.G., & Metin, U.B. (2018). Linking leadership style and workplace procrastination: The role of organizational citizenship behavior and turnover intention. *Journal of Prevention & Intervention in the Community*, 46(3), 245-262.
- *Lai, F., Lin, C., Lu, S., & Lee, Y. (2019). The doctrine of the mean: Workplace relationships & turnover intention. *Canadian Journal of Administrative Sciences*, 36, 84–96.
- Mañas-Rodríguez, M., Díaz-Fúnez, P., Llopis-Marín, J., Nieto-Escámez, F., & Salvador-Ferrer, C. (2020). Relationship between transformational leadership, affective commitment and turnover intention of workers in a multinational company / La relación entre liderazgo transformacional, compromiso afectivo e intención de rotación de los trabajadores en una compañía internacional, *International Journal of Social Psychology*, 35(1), 100-115.
- Miao, Q., Newman, A., & Lamb, P. (2012). Transformational leadership and the work outcomes of Chinese migrant workers: The mediating effects of identification with leaders. *Leadership*, 8(4), 377-395.
- Mittal, S. (2016). Effects of transformational leadership on turnover intentions in IT SMEs. *International Journal of Manpower*, 37(8), 1322-1346.
- Mobley, W.H. (1977) Intermediary linkages in the relationship between job satisfaction and employee turnover. *Journal of Applied Psychology*, 62, 237-240.
- Moher, D., Liberati, A., Tetzlaff, J., & Altman, D. G. (2009). Preferred reporting items for systematic reviews and meta-analyses: The PRISMA statement. *Annals of Internal Medicine*, 151(4), 264–269.
- Özkan, A. H., Elci, M., Karabay, M. E., Kitapci, H., & Garip, C. (2020). Antecedents of turnover intention: A meta-analysis study in the United States. *E+M Ekonomie a Management*, 23(1), 93–110.
- Park, T., & Pierce, B. (2020). Impacts of transformational leadership on turnover intention of child welfare workers. *Children and Youth Services Review*, 108, 1-10.
- Porter, L. W., & Steers, R. M. (1973). Organizational, work, and personal factors in employee turnover and absenteeism. *Psychological Bulletin*, 80, 151-176.
- Pravichai, S. & Ariyabuddhiphongs, V. (2018). Transformational leadership and turnover intention: the mediating effects of rights speech (*Samma Vaca*) and trust in the leader. *Journal of Management, Spirituality & Religion*, 15(3), 253-272.

- Promchart, K., & Potipiroon, W. (2020). Transformational leadership and turnover intentions among school teachers in the deep South of Thailand. *The Journal of Behavioral Science*, 15(2), 16-37.
- Sim, Y. & Lee, E. (2018). Perceived under qualification and job attitudes: the role of transformational leadership. *Leadership & Organization Development Journal*, 39(8), 962-974.
- Sun, R., & Wang, W. (2017). Transformational leadership, employee turnover intention, and actual voluntary turnover in public organizations. *Public Management Review*, 19(8), 1124-1141.
- Tett, R.P. & Meyer, J.P. (1993). Job satisfaction, organizational commitment, turnover intention, and turnover: path analyses based on meta-analytic findings. *Personnel Psychology*, 46, 259–293.
- Tremblay, A. (2010). Fairness perceptions and trust as mediators on the relationship between leadership style, unit commitment, and turnover intentions of Canadian forces personnel. *Military Psychology*, 22, 510-523.
- Wang, Y., & Hu, T. (2017). Transformational leadership behavior and turnover intention in China physical education. *EURASIA Journal of Mathematics Science and Technology Education*, 13(9), 6357-6368.
- Wu, X., Hayter, M., Lee, A.J., Yuan, Y., Li, S., Bi, Y., Zhang, L., Cao, C., Gong, W., & Zhang, Y. (2020). Positive spiritual climate supports transformational leadership as a means to reduce nursing burnout and intent to leave. *Journal of Nursing Management*, 10 pages, <https://doi.org/10.1111/jonm.12994>
- Zangaro, G. A., & Soeken, K. L. (2007). A meta-analysis of studies of nurses' job satisfaction. *Research in Nursing & Health*, 30(4), 445–58.
- Xu, S., Martinez, L.R., Van Hoof, H., Tews, M., Torres, L. & Farfan, K. (2018). The impact of abusive supervision and co-workers support on hospitality and tourism student employees' turnover intentions in Ecuador. *Current Issues in Tourism*, 21(7), 775-790.

Yıldız, D. & Wolff, A. (2023). "Toksik Liderlik: WoS Verilerine Dayalı Bibliyometrik Analizi (2008-2023)", *International Journal of Entrepreneurship and Management Inquiries*, 07(13), 249-263

Doi: 10.55775/ijemi.1360646

<https://dergipark.org.tr/en/pub/ijemi>

Başvuru Tarihi/Received Date: 14.09.2023 Kabul Tarihi/Accepted Date: 05.12.2023

Araştırma Makalesi/Research Article

Toksik Liderlik: WoS Verilerine Dayalı Bibliyometrik Analizi (2008-2023)*

Lecturer, Dr. Deniz Yıldız, ORCID: 0000-0003-3090-8872,
Ordu University, Türkiye; denizyildiz1990@gmail.com

Professor, Dr. Aysen Wolff, ORCID: 0000-0001-9496-9944
Giresun University, Türkiye; aysen.wolff@giresun.edu.tr

Toxic Leadership: Bibliometric Analysis Based on WoS Data (2008-2023)

Abstract

The type of leadership that treats employees badly in organizations, feeds on restlessness and unhappiness, reduces the motivation and productivity of those in the organization, and tends to narcissistic personality is expressed as toxic leadership. The aim of this study is to make a bibliometric analysis of scientific publications in the Web of Sciences (WoS) database on toxic leadership. In this direction, a bibliometric profile of scientific studies on "toxic leadership" published in the WoS database until 31.03.2023 was created. In line with the data drawn from the WoS database, 124 scientific studies have been reached from 2008, when the first publication on the concept was made, until 31.03.2023. According to the results obtained; His other publications are 87 articles, 16 book chapters; Articles, books, book reviews, etc. that are accessible to everyone. way of distribution. There are 240 authors who have published on the concept of toxic leadership. While 26 of these authors published a single title, 214 authors published joint studies with other authors. The highest number of publications related to the concept was 18 publications in 2015 and 19 publications in 2022, and the average annual citation rate was 5.7 in 2018. Another conclusion is that the countries of the authors who published studies on the concept are the USA, the UK, and Turkey, respectively. The fact that Turkey is the 3rd country that publishes the most with the concept shows the interest in the concept.

Keywords: Leadership, Toxic Leadership, Bibliometric Analysis

Jel Classification: L2, M10, C19

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı: Bu çalışmada, araştırma ve yayın etiği kurallarına uyulduğu yazarlar tarafından taahhüt edilmektedir.

Yazar Katkı Oranları: Birinci yazarın katkı oranı %50; İkinci yazarın katkı oranı %50.

Çıkar Beyanı: Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Etik Beyanı: Çalışma Etik Kurulu kararı gerektirmemektedir. Yazarlar, bu çalışmanın herhangi bir canlı veya canlı grubu üzerinde araştırma, gözlem, anket ve benzeri çalışma içermemesi sebebiyle etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalar arasında yer aldığını beyan etmektedir.

* Bu çalışma İstanbul Nişantaşı Üniversitesi evsahipliğinde gerçekleştirilen 22. Uluslararası İşletmecilik Kongresinde sözlü olarak sunulmuştur.

Toksik Liderlik: WoS Verilerine Dayalı Bibliyometrik Analizi (2008-2023)

Özet

Organizasyonlarda çalışanlara kötü davranan, huzursuzluk ve mutsuzluktan beslenen, organizasyondakilerin motivasyon ve verimliliğini düşüren, narsist kişilik özelliğine meyilli liderlik tipi toksik liderlik olarak ifade edilmektedir. Bu çalışmanın amacı, toksik liderlikle ilgili Web of Sciences (WoS) veri tabanında yer alan bilimsel yayınların bibliyometrik analizi yapmaktır. Bu doğrultuda 31.03.2023 tarihine kadar WoS veri tabanında yayınlanmış olan "toksik liderlik" konulu bilimsel çalışmaların bibliyometrik profili oluşturulmuştur. WoS veri tabanından çekilen veriler doğrultusunda kavram ile ilgili ilk yayının yapıldığı 2008 yılından itibaren 31.03.2023 tarihine kadar 124 bilimsel çalışmaya ulaşılmıştır. Ulaşılan sonuçlara göre; 87 makale, 16 kitap bölümü diğer yayınları ise; erken erişime açık makale, kitap, kitap incelemesi vb. şekilde dağılım göstermektedir. Toksik liderlik kavramı ile ilgili yayın yapan 240 yazar bulunmaktadır. Bu yazarların 26'sı tek isimli yayın yaparken, 214 yazar başka yazarlar ile ortak çalışmalar yayınlamıştır. Kavram ile ilgili en çok yayın ilk olarak 2015 yılında 18, 2022 yılında ise 19 yayın yapılmış, atf oranı olarak, 2018 yılında yıllık ortalama atf oranı 5,7'dir. Araştırmanın sonuçlarına göre kavram ile ilgili yayın yapan yazarların ülkeleri sırasıyla ABD, Birleşik Krallık ve Türkiye'dir. Türkiye'nin kavram ile en çok yayın yapan 3. ülke olması kavrama olan ilgiyi göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Liderlik, Toksik Liderlik, Bibliyometrik Analiz

JEL Sınıflandırması: L2, M10, C19

1. Giriş

Günümüzde küresel rekabet ortamının genişlemesi, çevredeki artan belirsizlik düzeyi, pandemi sonrası ile değişen iş ve yaşam koşulları çalışanlarda psikolojik ve davranışsal olarak birtakım olumsuzlukları beraberinde getirmiştir. Bu doğrultuda organizasyonların rakipleri ile rekabet edebilmeleri ve çalışanların sağlıklı bir örgüt ikliminde çalışabilmesi için başarılı ve proaktif liderlere büyük görev düşmektedir. Çalışanların yüksek motivasyon ve verimlilik ile tutum ve davranışlarının yönlendirilmesinde liderlerin etkisi göz ardı edilemez. Çalışanlar tarafından lider, kendilerine ilham veren, etkileyen, yönlendiren birer yaşam koçu görevindedir. Bu etki sadece örgüt iklimi içerisinde değil, çalışanların sosyal yaşamlarını etkilemektedir. Lider ile yöneticinin tanımında en belirgin farklılık; yönetici “işlerin doğru yapılmasını”, lider ise “doğru işlerin yapılmasını” sağlar. Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere liderler işletmelerin değişmesini, yenilikler peşinde koşmasını ve dolayısıyla başarılı olmasını sağlar. Bütün bu olumlu sonuçlar iyi bir liderin sahip olduğu özelliklerindedir.

Lider kelimesi her zaman kulağa olumlu gelmektedir. Ancak her lider her zaman takipçilerini olumlu duygular yaratarak etkileyememektedir. Tarihte olumsuzluklar ile de olsa adından lider olarak söz ettiren Adolf Hitler bunun en güzel örneklerindedir. Literatürde Hitler’in liderlik tipi, mağlup düşmüş topluma güç kazandırarak yeni bir vizyon ve gelecek sunan özellikleri ile karizmatik liderlik (Kardam, 2007, s. 21) olarak anılsa da buna ek olarak kendi motivasyonu için çalışanlarını kullanan, örgütte soğuk rüzgarlara neden olan lider türü günümüzde toksik liderlik olarak ifade edilmektedir.

Toksik kelimesi İngilizceden dilimize geçmiş olup “toxic” şeklinde yazılır. Türk Dil Kurumuna göre; “virütik” veya “virüsle ilgili” diye ifade edilmiştir. Sözlük anlamı zehirli ve zararlı madde, canlı hücrelere saldıran, zarar veren maddelere ve organizmalara toksik denir. Dolayısıyla “toksik” kavramı “zehirli” olarak ifade edilir. Türkçe alan yazında daha çok “Toksik Lider” olarak yer almaktadır.

Toksik liderler, kötü niyetli, uyumsuz, huzursuz ve kendi önceliklerini düşünen bir liderlik türüdür. Toksik liderlik sadece örgütteki çalışanlara değil örgütün bütününe olumsuz etkileyen olumsuz örgüt iklimi oluşturan liderlik türüdür.

Genelde liderlik türlerinde ortak özellikler; liderler çalışanlarının verimliliklerini arttırmak adına onların moral ve motivasyonlarını yükseltmek ve vizyonlarını geliştirmek için girişimlerde bulunurken, toksik liderlikte hareket noktası bunun tam tersidir (Padilla, Hogan ve Kaiser, 2007, s. 176-177). Son zamanlarda örgütlerde yaşanan işten ayrılmalar, performans düşüklüğü, stres, depresyon, çatışma, mobbing gibi durumların oluşmasında toksik liderliğinde katkısı oldukça fazladır (Eliveren, ve diğerleri, 2023, s. 689). Toksik liderlik, organizasyonda çalışanlarına karşı kötü davranan, bireysel çıkarlarına öncelik veren, çalışanların moral ve motivasyonunu düşürerek verimliliklerini olumsuz etkileyen liderlik türüdür.

Literatürde toksik liderlik kavramı yeni gelişiyor olması bu kavrama olan ilgiyi arttırmaktadır. Ancak bu kavram ile ilgili veri tabanlarında çok fazla çalışma mevcut değildir. Bibliyometrik açıdan ise herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu bulgudan yola çıkarak bu çalışmada; toksik liderlik kavramının tanım ve özellikleri yapılarak Web of Sciences (WoS) veri tabanında bu kavram ile ilgili yapılmış tüm çalışmaların bibliyometrik profilini oluşturmak amaçlanmıştır.

2. Kavramsal Çerçeve

Bu bölümde yeni gelişen kavram olan toksik liderlik kavramına ve toksik liderlik özelliklerine değinilecektir. Bu kavramın literatüre yeni girmesi ve çalışma ile ilgili özgün çalışmaların incelenmesi için Web of Science veri tabanında yer alan tüm yayınların bibliyometrik analizinin yapılması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda öncelikle toksik liderlik kavramı açıklanacaktır.

2.1. Toksik liderlik

Toksik liderliği diğer olumsuz liderlik türlerinden ayıran en temel özellik kendi önceliklerini düşünen bencil yapıları ile çalışanlara kasıtlı şekilde zarar verme durumudur (Lipman-Blumen, 2005, s. 32-33). Dolayısıyla toksik liderler; çalışanların moral, motivasyon ve verimliliklerini düşüren davranışları bilerek ve isteyerek yapmaktadırlar. Yönetim becerisine sahip olmayan liderlerin bilinç dışı çalışanlarına yaştırmış oldukları olumsuzluklar toksik liderlik davranışlarından ayrılmaktadır.

Lider ya da yöneticiler tarafından çalışanlarına kötü ve art niyetli narsist şekilde örgütteki olumsuz davranışları toksik liderlik tanımı içerisinde yer alırken, herhangi bir çalışmada mesai arkadaşlarına olumsuz davranışları da toksik davranış olarak örgütü olumsuz etkilemektedir (Housman ve Minor, 2015).

Özellikler liderlik özelliklerine sahip bir yöneticinin, uzun süre üst kademe yönetici olması, tüm yetkilerin kendinde toplanması, kendisine olan aşırı güven ve beğenme duygusu, başkalarından gelen yorum ya da eleştirileri dinlememe, güç zehirlenmesi sonucu hızlı ve düşünmeden karar almaları her şeyin kendi istediği gibi olsun istemesi narsist kişilik yapısına dönüşebilir (Reyhanoğlu ve Akın, 2016, s. 444). Bu durum literatürde “*hubris sendromu*” olarak ifade edilmektedir. Hubris sendromu tıpta abartılı gurur, başkalarını küçümseme ve kendini beğenen aşırı kibirli kişilik sonucu davranış bozukluğu sendromu olarak anılsa da yönetimde; kişinin güç zehirlenmesi yaşayarak, abartılmış özgüven ile kendisini herkesten üstün görmesi durumudur (Koçel, 2014, s. 679). Bu sendrom ile toksik liderlik özellikleri benzer özellikler gösterebilmektedir. Uzun süre üst yönetimde görev alan yöneticilerin tüm yetkileri kendisinde toplaması, kendisine gelen eleştiri ve yorumlara aldırış etmemesi, kendisine olan güveni ve kendisini aşırı beğenmesi durumu hubris sendromunun en temel örneklerindedir. Hubris sendromu ve toksik liderlik özellikleri de benzer özellikler taşımaktadır.

Toksik liderlik kavramı tanımı, Whicker (1996, s. 12) tarafından, değişime ve gelişime karşı uyumsuz, örgüt içerisinde huzursuz ve kötü niyetli olarak lider olarak tanımlanmaktadır. Reed (2004) tarafından yapılan toksik liderlik tanımı ise, astlarını düşünmeyen, örgütün genelinde olumsuz örgüt ikliminin gelişmesini neden olan, kendi çıkarları için motive olan, olumsuz davranışlarındaki toksik etkinin sadece çalışanları değil de örgütün genelini etkilemesi durumu olarak ifade edilmektedir. Tanımdan da anlaşılacağı üzere toksik liderlikten söz edebilmek için toksik liderin olumsuz davranışlarından bir ya da birkaç çalışanın etkilenmesinden ziyade bu olumsuz davranışların etkisinin örgütün bütününde görülmesi gerekmektedir. Bu tip liderler genelde başkalarının omzunda yükselmeyi tercih ederler, güven vermeyen ve öz güvensiz olup başkalarının itaat etmelerini beklerler. Aynı zamanda eleştiren ya da sorgulana çalışanları sevmez ve terfi almalarının önünde hep bir engel oluştururlar (Çelebi, Güner ve Yıldız, 2015). Toksik lider davranışı ile çalışanlar yıldırılarak, verimsizlikleri düşer (Ertureten, Cemalcılar ve Ayca, 2013). Liderler, örgütün amaçlarına ulaşmak için gereken yönetimsel yetkinliklerini etkinli ve verimli kullanması gerekmektedir (Keskin, 2020). Ancak toksik liderliği diğer

liderlerden ayıran en önemli özellikte, bu gücü kendi çıkarları için kullanması durumudur (Kesgin, Yılmaz, & Canıberk, 2023, s. 39).

Lipman-Blumen (2005) ise toksik liderliği, kişisel bozukluklar sonucu zararlı davranışlar olarak tanımlamaktadır. Flynn (1999) ise toksik lideri bağırın ve tehdit eden lider olarak tanımlamaktadır. Toksik liderler organizasyonlarda olumsuz davranışlar ile çalışma ortamının düzenini bozmayı amaçlamaktadırlar. Dolayısıyla böyle bir ortamda ve böyle bir liderle çalışmak oldukça güçtür (Tavanti, 2011, s. 127). Tanımlardan anlaşılacağı üzere toksik liderliğin ortak özellikleri şöyledir (Reyhanoğlu ve Akın, 2016, s. 447-448):

- Toksik liderler organizasyon içerisinde hakaret ederek istismarcı ve narsist bir kişiliğe sahiptirler.
- Toksik liderler bencil yapıda olup kendi çıkarlarını herkesin önünde tutmaktadırlar.
- Toksik liderler davranışı tüm çalışanları olumsuz etkiler.
- Toksik lider elindeki gücü kullanarak olumsuz davranış sergileme fırsatı oluşturur.
- Toksik lider çalışanların moral ve motivasyonunu düşürerek negatif bir örgüt iklimi oluşturur.
- Toksik lider duyarlı ve empatik değil, kendi keskin doğruları vardır.

Özetle zehirli liderlik olarak da anılan toksik liderlik, yıkıcı liderlik, otoriter liderlik, narsist liderlik, zorba liderlik türlerindeki gibi olumsuz liderlik özelliklerini barındıran, örgüte ve çalışanlara zarar veren liderlik türüdür (Yalçınsoy ve Işık, 2018, s. 1017; Özer, Uğurluoğlu, Kahraman, ve Avcı, 2017, s. 13). Diğer bir ifadeyle toksik liderlik, örgütü stratejik amaçlarından uzaklaştıran ve çalışanların motivasyonunu düşüren yıkıcı bir liderlik türüdür (Memduhoğlu & Ören, 2023, s. 884).

3. Yöntem

Bibliyometrik, herhangi bir konu hakkında nasıl bir çerçeve çizdiğini istatistiksel ve matematiksel olarak vurgulayan bir yöntemdir (Broadus, 1987). Bibliyometrinin amacı, bilimsel bir alandaki bir konunun, disiplinin gelişimini ortaya koymaktır. Bibliyometrik analizle yapılan çalışmalar, çalışmaya konu olan kavram ile ilgili literatür taramasına da imkân sunarak kavram ile ilgili araştırmacıya bir profil oluşturmaktadır. Bu çalışmanın amacı 31.03.2023 tarihine kadar WoS (Web of Sciences) veri tabanında yayınlanmış olan “toksik liderlik” konulu makalelerin bibliyometrik profilini ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda kavram ile ilgili ilk yayının yapıldığı 2008 yılından itibaren 31.03.2023 tarihine kadar 124 bilimsel çalışmaya ulaşılmıştır.

Araştırmada ele alınacak sorular şöyledir:

1. Toksik liderlik kavramı ile ilgili yayınların yıllara göre dağılımı nasıldır? Kavram hakkında en çok hangi yıl yayın yapılmıştır?
2. Kavram ile ilgili en çok hangi yayın/yayınlar ve yazar/yazarlara atıf yapılmıştır?
3. Toksik liderlik kavramı ile ilgili yazarların yayın dağılımı nasıldır?

Bu çalışmada, WoS veri tabanında “toksik liderlik” kavramı ile ilgili yayınlar, anahtar kelime, özet ve makale başlıklarına göre özel olarak taranmıştır. Elde edilen veriler R studio programında Biblioshiny for bibliometrix uygulamasında analiz edilerek; kavram ile ilgili yıllara göre yayın sayısı ve yazar sayısı, yayınların yer aldığı dergilerin sayısı, yazarlara ve yayınlara ait atıf oranları, yayınlarla ilgili kelime bulutları gibi analiz bulgularına ulaşılmıştır. Ulaşılan bulgular aşağıdaki gibidir.

3.1. Bulgular

Araştırmada 31.03.2023 tarihinde çekilen “toksik liderlik” kavramı ile ilgili Web of Sciences(WoS) veri tabanından çekilen verilere göre 124 bilimsel yayına ulaşılmıştır. Bu doğrultuda ulaşılan bulgular aşağıdaki gibidir:

Tablo 1: 2008-2023 yıllarına ait temel bilgiler

Açıklama	Sonuçlar
Anahtar kelime	Toksik Liderlik
Zaman aralığı	2008:2023
Kaynaklar (dergiler, kitaplar vb.)	88
Belgeler	124
Yıllık ortalama yayın sayısı	5,25
Yıllık yayın artış oranı %	2,74
Yayın başına ortalama alıntı sayısı	10,74
Referanslar	5342

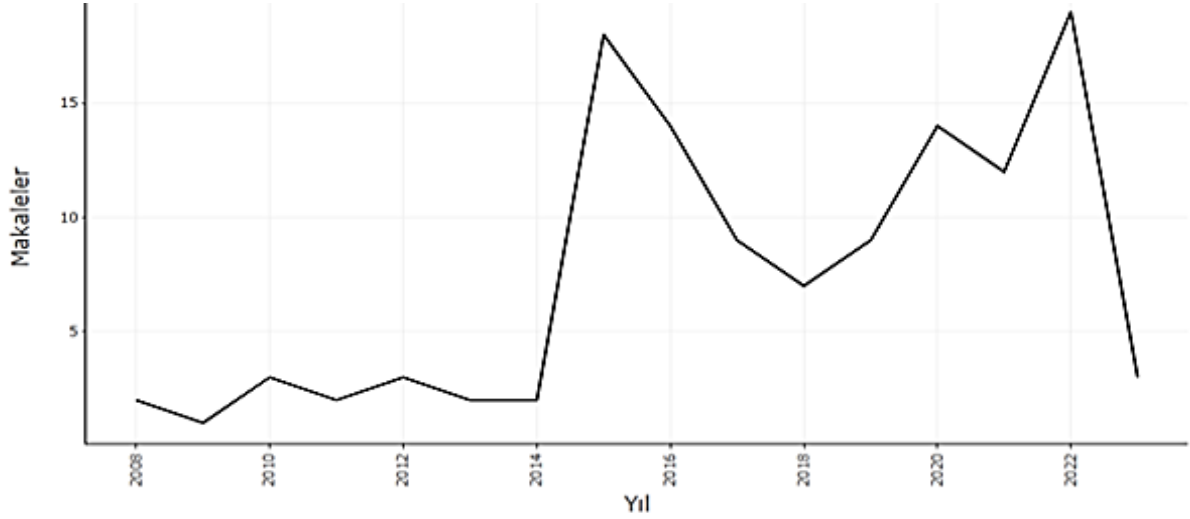
Tablo 1’de bu parametrelere göre ulaşılan 124 yayına ait temel bilgiler yer almaktadır. Bu analizde ulaşılan yayınlar 2008 ila 2023 yılları arasındaki bilimsel çalışmaları kapsamaktadır. Buna göre ulaşılan bulgulara göre yayın sayısındaki yıllık artış oranı % 2,74’tür. Yayın başına ortalama alıntı oranı ise %10,74’tür.

Tablo 2: 2008-2023 yıllarına ait yayınlara ve yazarlara ait bilgiler

Açıklama	Sonuçlar
Yayın türü	124
Makale	87
Kitap bölümü	16
Erken Erişime açık makale	4
Kitap	1
Kitap incelemesi	3
Editör Materyal; Kitap Bölümü	2
Bildiri Özeti	1
Süreci Devam Edenler	9
Review	1
Yazarlar	
Toplam yazar sayısı	240
Tek yazarlı yayın yazarları	26
Çok yazarlı yayın yazarları	214
Yayın İçeriklerine Göre Anahtar Kelimeler	
Anahtar kelime (Keywords Plus (ID))	252
Yazar anahtar Kelime (Author's Keywords (DE))	351

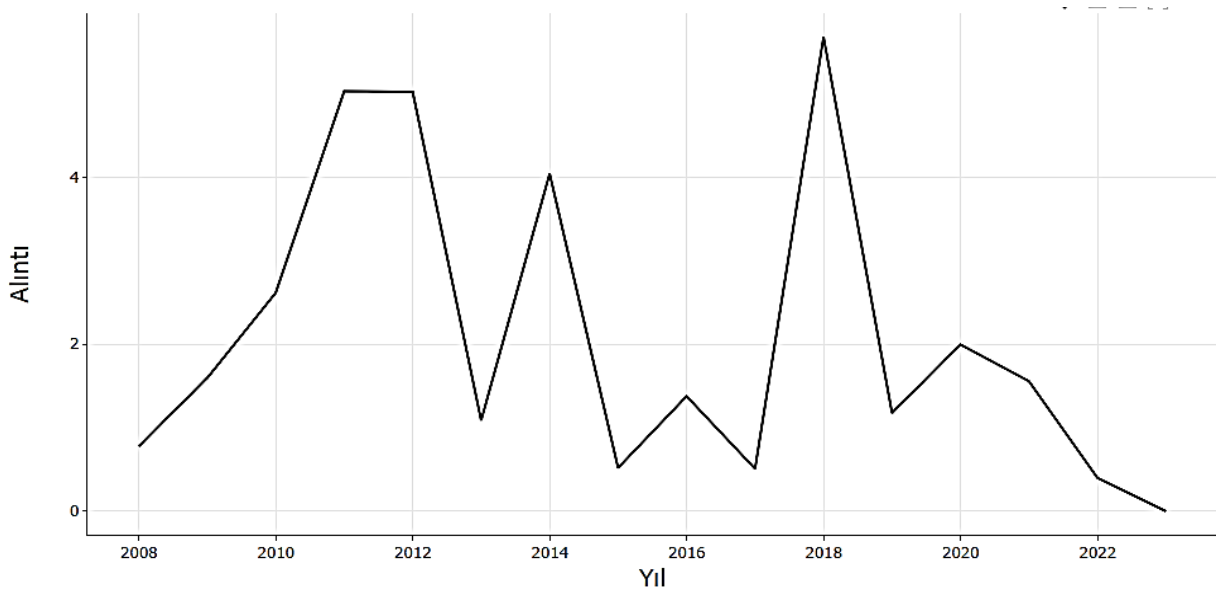
Tablo 2’de yer alan verilere göre 124 adet bilimsel yayın bulunmaktadır. Bunların 87 makale, 16 kitap bölümü diğer yayınları ise; erkan erişime açık makale, kitap, kitap incelemesi vb. şekilde dağılım göstermektedir. Toksik liderlik kavramı ile ilgili yayın yapan yazar sayısı 240’tır. Bu yazarların 26’sı tek isimli yayın yaparken, 214 yazar başka yazarlar ile ortak çalışmalar yayınlamıştır.

Şekil 1: Yıllara Göre Yayın Sayısı

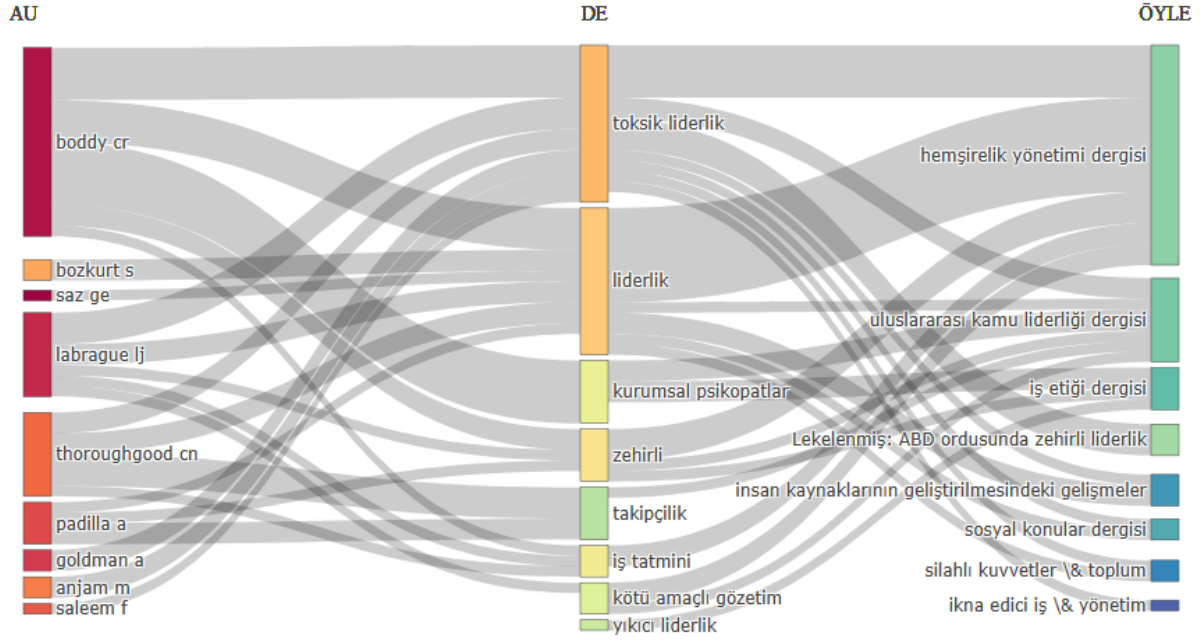
Şekil 1’de toksik liderlik kavramının yıllara göre dağılımları yer almaktadır. Buna göre ilk yayınlar 2008 yılında yapılmıştır. Kavram ile ilgili en çok yayının yapıldığı yıllar ilk olarak; 2015 yılında 18 yayının ve 2016 yılında 14 yayının ile yapılmıştır. Daha sonraki yıllarda az da olsa kavrama olan ilgi azalmış gözükse de 2020 yılında 14 yayının, 2021 yılında 12 yayının ve 2022 yılında 19 yayının ile kavrama olan ilgi artışı devam ettirmektedir.

Şekil 2: Yıllara Göre Atıf Dağılımı

Şekil 2’de ise toksik liderlik ile ilgili yapılan yayınların yıl başına düşen atıf oranları yer almaktadır. 2011 ve 2012 yıllarında yıllık ortalama atıf sayısı 5 olarak gözlenirken, 2018 yılında yıllık ortalama atıf 5,7 ile en yüksek atıf oranı olarak görülmektedir.

Şekil 3: Yazar, anahtar kelime ve Dergi Arasındaki İlişkinin Üç Alan Grafiği ile (Sankey Diagramı) Gösterimi

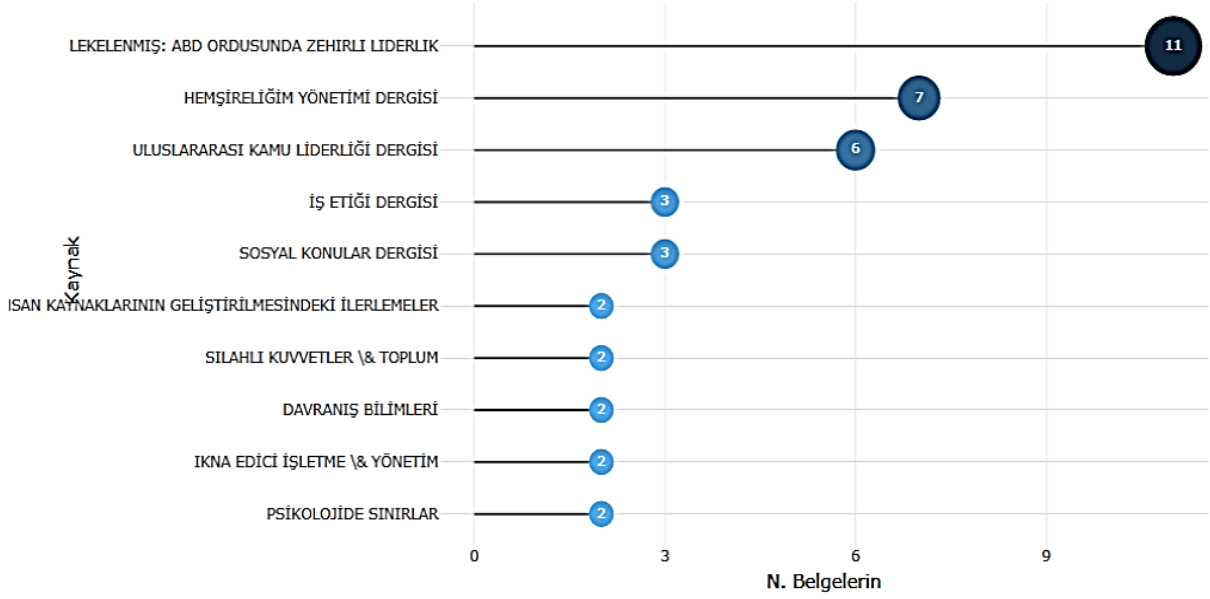
Şekil 3’te üç alan grafiği yer almaktadır. Solda yazarlar, ortada anahtar kelime ve sağda ise dergiler yer almaktadır. Bu üç değişkenin ilişkisi anlatılmaktadır. Kutuların büyüklüğü ve bağların kalınlığı aradaki ilişkinin kuvvetli olduğunu göstermektedir. En sık kullanılan ilk üç anahtar kelimeler; toksik liderlik (15), liderlik (14) ve kurumsal psikopatlar (6) olarak gözlenmiştir. En çok yayın yapan ilk üç yazar; Boddy Cr. (18), Thoroughgood Cn. (8) ve LabragueLj(8) olarak yer almaktadır. En çok yayın yapılan ilk üç dergi ise; “Hemşirelik Yönetimi Dergisi (Journal of Nursing Management)” gelen akış sayısı 21 adet ile en çok yayın bulunan dergidir. “Uluslararası Kamu Liderliği Dergisi (International Journal of PublicLeadership)” gelen akış sayısı 8 adettir ve “İş Etiği Dergisi (Journal of Business Ethics)” gelen akış sayısı 8 adettir. En çok yayın bulunan dergilere bakıldığında dergilerin yönetim ortak paydasında yer aldığı dikkat çekmektedir.

Solda yer alan yazarlardan en çok yayın yapan yazar Boddy Cr 18 yayında; toksik liderlik, liderlik, kurumsal psikopatlık, toksit ve iş tatmini yer almaktadır. LabragueLj isimli yazarın 8 adet yayın dağılımı, toksik liderlik ile 3, liderlik ile 2, toksik, iş tatmini ve kötü niyeti denetim ile 1’er adettir. Aynı şekilde Thorough good Cn. 8 adet çalışma dağılımı; toksik liderlik 2, liderlik 2, takipçilik 3 ve iş tatmini 1 olarak yayınlamıştır.

Ortada yer alan anahtar kelimelere bakıldığında; toksik liderliğe gelen akış sayısı 6 iken giden akış sayısı 7 olarak gözlenmektedir. Gelen akış sayısı en çok yayın yapan yazarlardan kaçının bu kavram ile ilgili yayın yaptığını gösterirken, giden akış sayısı ise kavram ile ilgili yapılan yayınların kaç farklı dergide yayımlandığını göstermektedir. En çok kullanılan ikinci kavram olan liderliğe gelen akış sayısı da giden

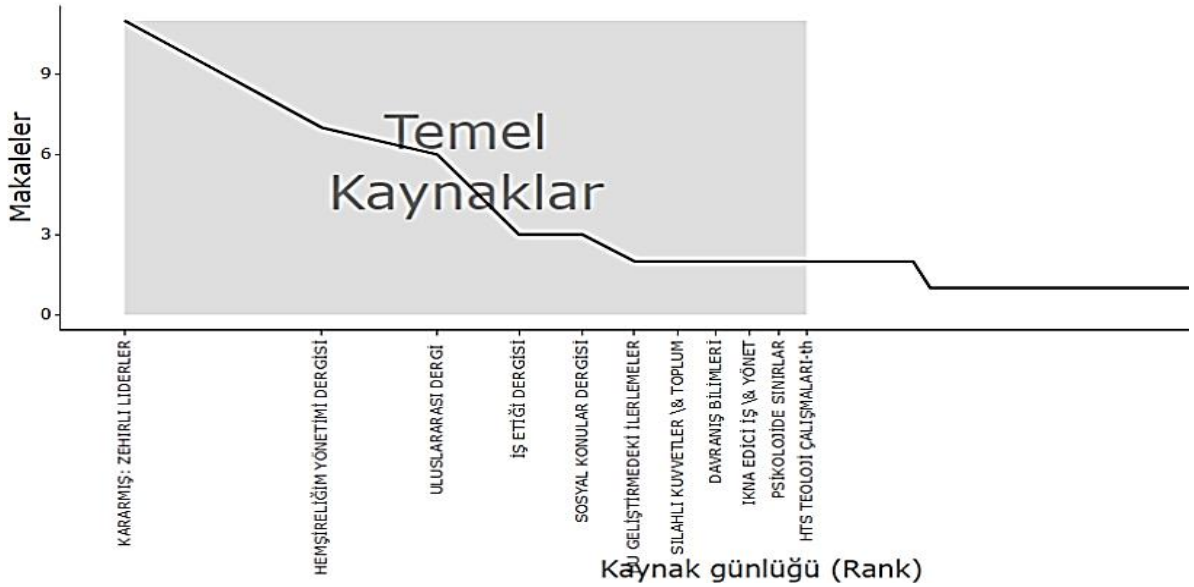
akış sayısı da 6'şer adettir. Kurumsal psikopatlar kavramına gelen akış sayısı 1 iken giden akış sayısı 2 olarak gözlenmektedir.

Şekil 4: En ilgili kaynaklar

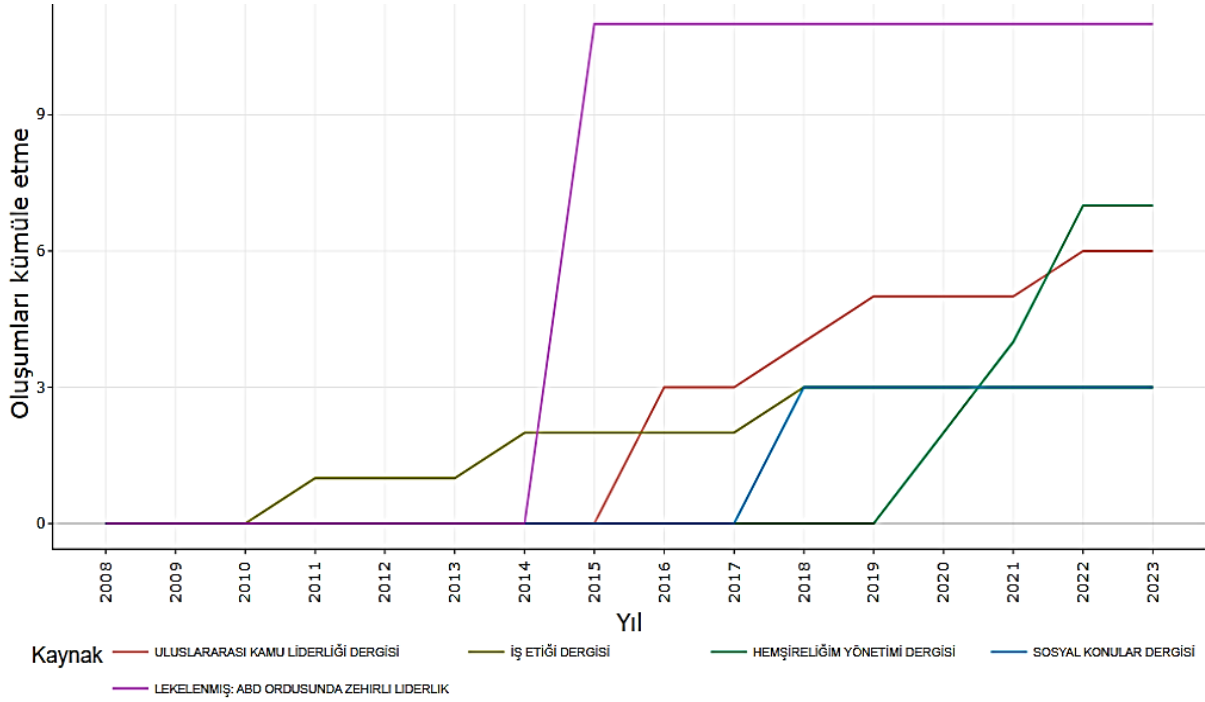
Şekil 4'te toksik liderlikle ilgili alaka düzeyine dayalı olarak her dergide yayınlanan yayın sayısına yer verilmiştir. Sırasıyla en çok yayın yapan dergiler yer almaktadır. Kavram ile ilgili en çok yayın yapan dergiler; Tarnished: ToxicLeadership in The U.S. Military 11 adet, Hemşireliğin Yönetimi Dergisi (Journal of Nursing Management) 7 adet, Uluslararası Kamu Liderliği Dergisi (International Journal of PublicLeadership) 6 yayın ile en çok yayı bulunan ilk üç dergidir.

Şekil 5: Bradford Yasası'nın Temel Kaynakları

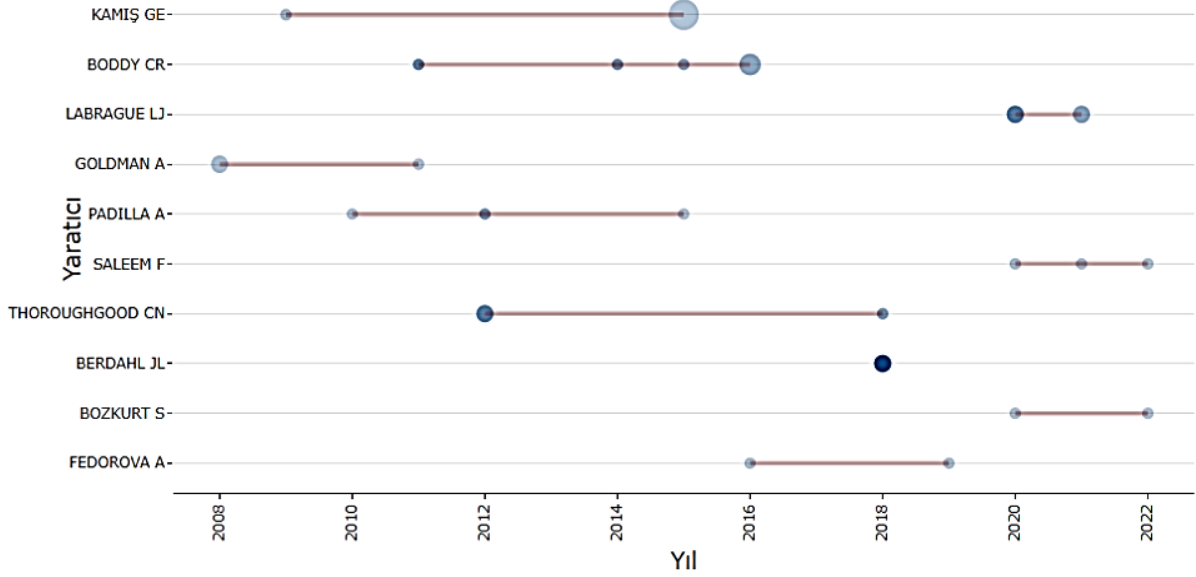
Şekil 5’de toksik liderlik ile ilgili çalışmalara en çok katkı sağlayan kaynaklar yer almaktadır. Şekilden de anlaşılacağı üzere en önemli katkıyı sağlayan üç dergi sırasıyla şöyledir: Tarnished: ToxicLeadership in The U.S. Military Dergisi, Hemşireliğin Yönetim Dergisi (Journal of Nursing Management) ve Uluslararası dergidir.

Şekil 6: Toksik Liderlikle İlgili Kaynak Dinamiği

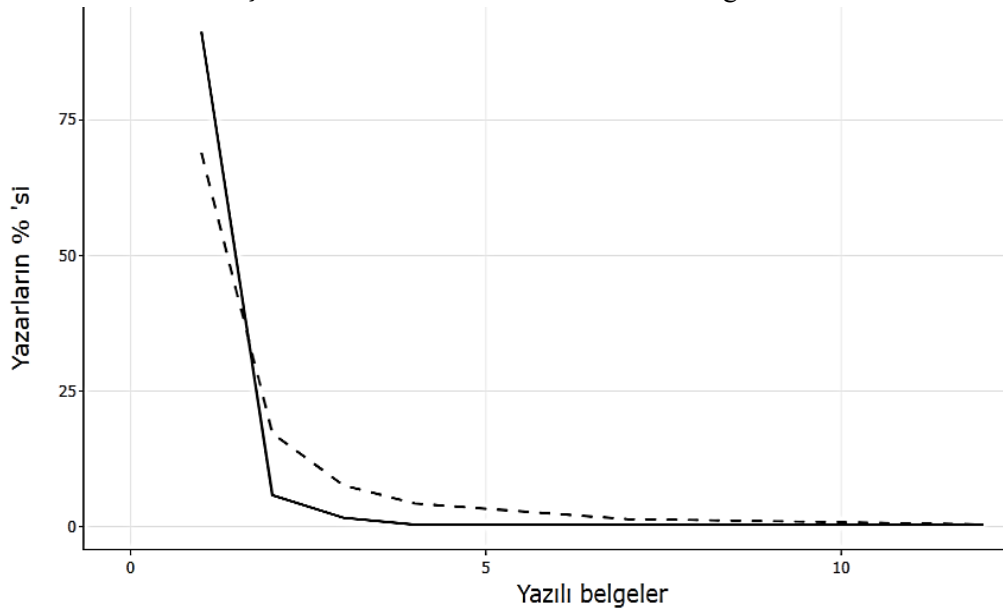
Şekil 6’da toksik liderlikle ilgili çalışmalara kaynakların zaman içerisindeki katkıları yer verilmiştir. Toksik liderlik kavramı ile ilgili ilk çalışmalar İş Etiği Dergisinde 2011 yılından 2013 yılları arasında 1’er adet çalışma yayınlanmıştır. Daha sonra aynı dergide 2014 ila 2017 yılları arasında 2’şer adet, 2018 yılından 2023 yılında dahil olmak üzere 3’er adet çalışma dergide yer almıştır. 2015 yılından 2023 yılında dahil her yıl düzenli olarak 11’er adet çalışma ise Tarnished: ToxicLeadership in The U.S. Military Dergisinde yayınlanmıştır. Uluslararası Kamu Liderliği Dergisinde ilk yayın 2016 yılında yayınlanmış ve daha sonraki yıllarda yayın sayıları düzenli şekilde artarak devam etmiştir. Hemşireliğin Yönetim Dergisinde ise ilk yayın 2020 yılında; Sosyal Konular Dergisi de ise, 2018 yılında yapılmıştır.

Şekil 7: Yazarların Yıllara Göre Yayın Dağılımı

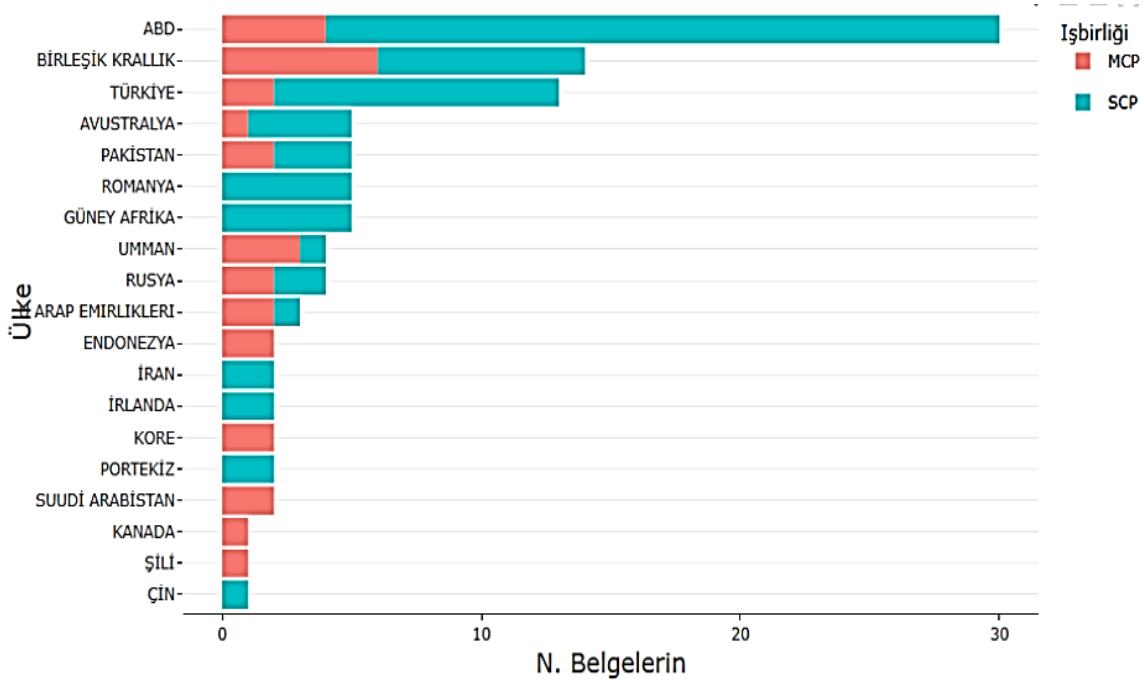
Goldman A toksik liderlik kavramı ilgili 2008 yılında 2 adet olmak üzere ilk yayın yapan isimdir. Daha sonra 2011 yılında yine bu kavramla ilgili üçüncü çalışmasını yayınlamıştır. Toksik liderlik kavramı ile ilgili, KAMIŞ GE isimli yazar 2009 yılında bir adet, 2015 yılında ise 11 adet bilimsel yayına sahiptir. Boddy CR isimli yazar 2011 yılında toksik liderlik kavramı ile ilgili ilk yayını yapmıştır. Daha sonra 2014 ve 2015 yıllarında birer adet, 2016 yılında ise 4 adet bilimsel yayına sahiptir. Labrague LJ isimli yazar ise kavramla ilgili 2020 ve 2021 yıllarında 2'şer adet yayını bulunmaktadır. Padilla A isimli yazar kavramla ilgili olarak 2010, 2012 ve 2015 yıllarında birer adet çalışma sahibidir. Saleem F isimli yazar ise 2020, 2021 ve 2022 yıllarında birer adet çalışma yayınlamıştır. Thorouggood CN isimli yazar ise 2012 yılında 2 adet, 2018 yılında ise bir yayına sahiptir. Berdahl JL isimli yazar ise sahip olduğu iki yayını 2018 yılında gerçekleştirmiştir. Bozkurt S isimli yazar 2020 ve 2022 yıllarında; Fedorova A isimli yazar ise 2016 ve 2019 yıllarında birer adet yayına sahiptir.

Şekil 8: Lotka Yasası ile Yazar Üretkenliği

Şekil 8’de Lotka Yasasına göre yazarların bilimsel üretkenlikleri yer almaktadır. Buna göre toksik liderlik ile ilgili yayın yapan yazarların %91,2’si bir yayı yaptı, iki yayı yapan yazarlar %5,8 oranında, üç yayı yapan yazar oranı %1,7, dört ila yedi yayı yapan yazarların oranı ise %0,4 oranındadır.

Şekil 9: Sorumlu yazar ülkeleri

Şekil 9’da toksik liderlik ile ilgili yapılan yayınların yazarlarına ait ülke bilgileri yer almaktadır. En çok yayı Amerika Birleşik Devletleri’nde toplamda 30 yayı bulunmaktadır. Bunların 26’sı tek yazarlı iken, 4’ü diğer yazarlar ile ortak yazarlıdır. Birleşik Krallığa ait ise toplamda 14 yayı bulunmaktadır. Bunların 8’i tek yazarlı iken 6’sı yazar ortaklıdır. Türkiye’de ise toplamda 13 yayı bulunmaktadır. Bunların 11’i tek yazarlı yayı iken, 2’si ortak yayıdır. Romanya ve Güney Afrika’da 5’şer yayı, İran, İrlanda ve Portekiz’de 2’şer yayı, Çin’de ise tek var olan 1 yayı tek yazarlıdır. Endonezya ve Suudi Arabistan’da bulunan 2’şer yayı ise ortak yazarlıdır. Kanada ve Şili ülkelerinde bulunan birer yayı ise yine ortak yazarlıdır. Şekil 9’daki bulgulara göre ülkemiz toksik liderlik kavramı ile ilgili olarak dünyada en çok yayı yapan üçüncü ülkedir. Literatürde yeni gelişen kavrama ülkemizdeki ilgilinin oldukça fazla olması bilime olan ilginin de kanıtıdır.

Resim 1: En Sık Kullanıma Göre Kelime Bulutu

Resim 1’de parametrelere dayanarak en sık kullanılan kelimelerde bir kelime bulutu yer almaktadır. Buna göre, kötü amaçlı gözetim 28 frekans, yıkıcı liderlik 24 frekans, davranış 19 frekans, iş 16 frekans, kuruluş ve iş yeri 11 frekans, liderlik 10 frekans dağılımı ile oluşan kelime bulutu resim 1’deki gibidir.

Resim 2: Anahtar Sözcük Kelime Bulutu

Resim 2’de yer alan kelime bulutu yazarların kullanmış oldukları anahtar kelimeler göre dağılım gösteren bir buluttur. Buna göre toksik liderlik kavramı 60 frekans, liderlik 35 frekans, toksik(zehirli) 11 frekans dağılımı ile en çok dikkat çeken kavramlardır.

Resim 3: Özetlere Göre Kelime Bulutu

Resim 3’te yer alan kelime bulutu yazarların yayınlarının özetlerinde kullanılan kavramlarından oluşan bir buluttur. Buna göre liderlik kavramı 471 frekans, toksik(zehirli) 354 frekans, okumak 128 frekans, lider 100 frekans dağılımı ile en çok dikkat çeken kavramlardır.

4. Sonuç

Liderlik kavramı uzun yıllardır literatürde yer alan bir kavram olarak liderlerin daha çok olumlu özelliklerinin incelendiği görülmektedir. Liderlerin; karizmatik, kahraman, enerjik, çekici, vizyoner olması ya da güven veren kişiliklere sahip olduğu ortaya çıkarılmıştır. Diğer taraftan başkalarını dinlemeyen, bildiğinden şaşmayan, kendine abartılı ölçüde aşırı güvenen, başkalarını küçümseyen, “narsist” kişilik özellikleriyle yıkıcı ve zehirli liderliğe dönüşebilen liderlik tarzları ise günümüzde araştırmalara konu olmaktadır. Liderlikte “Hubris Sendromu” olarak adlandırılan sendromun etkisi ise gücün uzun süre kullanılması ve bundan doğan toksik liderlik uygulamalarının organizasyon içinde yayılmasıdır. En şiddetli olanı da diktatörlüktür (Koçel, 2014, s.699).

Karizmatik liderlik, etik liderlik, otantik liderlik, hizmetkar liderlik, dönüşümcü liderlik, etkileşimci liderlik, demokratik liderlik ve diğerleri gibi liderlik türlerine bir yenisi de “toksik liderlik” (zehirli liderlik) türü eklenmiştir. Bu çalışmanın çıktıları akademide katkı sağlamak için şu şekildedir:

Toksik liderlik kavramı ile ilgili ilk yayın 2008 yılında yapılmış ve 31.03.2023 tarihine kadar kavram ile ilgili literatüre 124 bilimsel yayın kazandırılmıştır. Kavram ile ilgili en çok yayın yapılan yıl 19 yayın ile 2022 yılıdır. Yapılan yayınlarda yıllık ortalama atıf oranı en yüksek yıl ise 5,7’lik oran ile 2018 yılıdır. Kavram ile ilgili yıllık yayın artış oranı %2,74’tür. Kavramla ilgili yayın yapan yazar sayısı ise 240 yayıncıdır. Bu yayınların 26’sı tek yazarlı olup, diğer yayınlar ortak yazarlıdır. Yayınların yapıldığı dergilere bakıldığında, dergi içeriklerinin liderlik, yönetim ve işletme konuları ile ilgili yayın yapan askeri ve sağlık sektöründeki dergilerde yayınlar oldukça fazladır. Toksik liderlik ile ilgili yayınların askeri ve sağlık alanında olması bu alanlarda toksik liderliğin kendisini daha fazla hissettirdiği sonucuna ulaşılabilir. Bulgulardan ulaşılan sonuçlara göre en çok kullanılan anahtar kelimeler; toksik liderlik, liderlik ve kurumsal psikopatlık şeklindedir.

Kavramla ilgili yayınların yapıldığı ülkelere bakıldığında en çok yayın yapan yazar ülkeleri Amerika Birleşik Devletleri, Birleşik Krallık ve Türkiye'dir. Türkiye'nin ise kavramla ilgili yayın sayısında üçüncü sırada olması kavramın ülkemizde de ilgi çektiğinin kanıtıdır. Bu sonuçlara göre yıllar itibariyle çalışmalar artmakla birlikte halen yeni bir kavram olarak güncelliğini korumaktadır.

Bu çalışmanın kısıtı olarak dünya tarafından en güvenilir olarak kabul edilen Web of Sciences veri tabanında yer alan yayınları analizimize dahil ettik. Bulgularımıza ulaşmamızı sağlayan yayınlar yalnızca WoS veri tabanında yer alan çalışmalardır. Bunun dışında herhangi bir kısıtlamaya da gidilmemiştir. Toksik liderlik ile ilgili yapılan ilk yayından itibaren analiz verilerinin çekildiği tarihe kadar olan tüm yayınlar çalışmaya dahil edilmiştir.

Bizden sonraki çalışanlara öneri olarak; toksik liderlik uygulamalarının işletmelerin zarar etmelerine yol açtığından daha çok araştırma yapılmalı ve bu konuda örnek çalışmalara yer verilmelidir. İyi liderlik özelliklerinden çok, kötü liderlik özelliklerinin araştırılması gerekmektedir. Bu çalışmada da bahsedildiği üzere liderlik her zaman olumlu özellikler ile anılmayabiliyor. Ayrıca araştırmaların sadece üst kademede bulunan yöneticilere yönelik olmayıp kademeye bağlı olmadan her kademede kendini gösteren doğal liderlerinin de yıkıcı ve zehirli lider özelliklerine sahip olabileceği düşünülmelidir. Bu kapsamda yapılacak araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Kaynakça

- Avolio, B. J., & Bass, B. M. (2002). *Developing Potential Across A Full Range Of Leadership: Cases on Transactional and Transformational Leadership*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Chou, H.-W., Lin, Y.-H., Chang, H.-H., & Chuang, W.-W. (2013). Transformational Leadership and Team Performance: The Mediating Roles of Cognitive Trust and Collective Efficacy. *SAGE Open*, 3(3), 1-10. doi:10.1177/2158244013497027
- Çelebi, N., Güner, H., & Yıldız, V. (2015). Toksik Liderlik Ölçeğinin Geliştirilmesi. *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 4(1), s. 249-268.
- Eliveren, S., Toker, Y., Duman, C., Özgün, Z., Çiftçi, M., & Kaçmaz, Ü. (2023). Eğitim Yöneticilerinin Toksik Liderlik Davranışlarının Öğretmen Algılarına Göre İncelenmesi. *Academic Journal of History and Idea*, 10(3), s. 687-698.
- Ertureten, A., Cemalcılar, Z., & Aycan, Z. (2013). the relationship of downward mobbing with leadership style and organizational attitudes. *Journal of Business Ethics*, 116(1), s. 205-216.
- Flynn, G. (1999). Stop toxic leaders before they stop you! *Workforce*. s. 44-46.
- Housman, M., & Minor, D. (2015). Toxic Workers. *Harvard Business School Strategy Unit Working*, s. 16-57. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2677700> adresinden alındı
- Kardam, A. (2007). *Liderlik*. İstanbul: Optimist Yayınları.
- Kesgin, E., Yılmaz, S., & Canberk, Ş. (2023). Öğretmen Görüşlerine Göre Okul Müdürlerinin Toksik Liderlik Davranış Düzeylerinin Belirlenmesi. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*(3), s. 37-48.

- Keskin, E. (2020). Okul yöneticilerinin güç kullanma biçimleri ile öğretmenlerin muhalefet etme durumları arasındaki ilişki . *Yüksek Lisans Tezi*. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisanüstü.
- Koçel, T. (2014). *İşletme Yöneticiliği: Yönetim ve Organizasyon, Organizasyonlar Davranış, Klasik-Modern-Çağdaş ve Güncel Yaklaşımlar*. İstanbul: Beta Yayınevi.
- Lipman-Blumen, J. (2005). Toxic leadership: When grand illusions masquerade as noble visions. *Leader to Leader*, 36, s. 29-36. doi:doi:10.1002/ltl.125.
- Memduhoğlu, H. B., & Ören, M. E. (2023). Öğretmen Görüşlerine Göre Okul Müdürlerinin Sergilediği Toksik Liderlik Davranışları. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(3), s. 882-896.
- Özer, Ö., Uğurluoğlu, Ö., Kahraman, G., & Avcı, K. (2017). A study on toxic leadership perceptions of healthcare workers. *Global Business and Management Research: An International Journal*, 9(1), s. 12-23.
- Padilla, A., Hogan, R., & Kaiser, R. B. (2007). The toxic triangle: Destructive leaders, susceptible followers and conducive environments. *The Leadership Quarterly*, 18, s. 176-194. doi:doi:10.1016/j.leaqua.
- Reed, G. E. (2004). Toxic Leadership. *Military Review*, s. 67-71.
- Reyhanoğlu, M., & Akın, Ö. (2016). Toksik Liderlik Örgütsel Sağlığı Olumsuz Yönde Tetikler. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(3), s. 442-459.
- Tavanti, M. (2011). Managing toxic leaders: Dysfunctional patterns in organizational leadership and how to deal with them. *Human Resource Management (HRM)*, s. 127-138. <https://works.bepress.com/marcotavanti/32/> adresinden alındı
- Whicker, M. L. (1996). *Toxic Leaders: When Organizations Go Bad*. Westport: Quorum Books.
- Yalçınsoy, A., & Işık, M. (2018). Toksik Liderlik ile Örgütsel Bağlılık ve İşten Ayrılma Niyeti İlişkisine Yönelik Bir Araştırma. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 17(3), s. 1016-1025.

YAYIN ŞARTLARI / PUBLICATION REQUIREMENTS

Dergide yayınlanması talebiyle editöre gönderilen eserler, gizli tutulan hakemlerin (iki hakem) olumlu görüşleri alınmaksızın ya da hakemler tarafından önerilen düzeltmeleri içeren yeni metin sağlanmaksızın yayınlanmaz.

Hakemlerden biri olumlu diğeri olumsuz görüş bildirdiğinde eser üçüncü bir hakeme gönderilir.

1. Hazırlanan çalışmalar, DergiPark üzerinden (<http://dergipark.gov.tr/ijemi>) sisteme yüklenmek suretiyle dergi editörlüğüne iletilmelidir. Hakem incelemesi dâhil tüm aşamalar DergiPark sistemi üzerinden yürütülecektir.
2. Gönderilen makalelerin ilk ve ikinci sayfası öz ve abstract bölümü şeklinde olmalı, makalenin yabancı dildeki adı, en fazla 300 kelimelik Türkçe ve yabancı dilde özetlerinin ve en az 3 adet anahtar kelimenin (Key Words) eklenmesi gerekmektedir. Çalışmanın sonunda Kaynaklar yer almalıdır.
3. Sayfa yapısı: Üst ve alttan 2,5 cm; yanlardan 2,5 cm. olmalıdır. Bu şekilde hazırlanan yazılar kural olarak 25 sayfadan fazla olmamalıdır.
4. Metin yazıları: Times New Roman karakteri ile 11 punto 1,5 satır aralığı, ilk satırı özel 1,25 cm değerinde paragraf, paragraf arası boşluklar öncesi ve sonrası 0 nk olmak üzere iki yandan hizalı yazılmalıdır. Ana başlık 14 punto, ikinci ana başlık 10 punto, özet ve abstract 9 punto kullanılmalıdır. Yazar adı, ana başlığın altına sola dayalı olarak akademik unvan olmadan “adı SOYADI” biçiminde yazılmalı, unvan, eposta adresi ve kurum bilgileri dipnot şeklinde ana başlık bölümünde verilmelidir.
5. Makalenin daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış olması gerekir.
6. Yazarlara telif hakkı ödenmeyecektir. Yazarlar, yayımlanan yazılar üzerinde Journal EMI Editörlüğü'nün, her türlü formatta yayımlamak dâhil, tüm yayın haklarına sahip olduğunu kabul ederler. **BU ŞARTLARI TAŞIMAYAN BAŞVURULAR KABUL EDİLMEYECEKTİR.**

Haberleşme Adresi: Dilkur Akademi Migros Arkası İpekyolu İş Merkezi Kat:10 Aksaray 68100 Türkiye 0506 466 00 77

İnternet Adresi: <http://dergipark.gov.tr/ijemi>

E-Posta: internationaljournallemi@gmail.com

Entrepreneurship & Management Inquiries

EMI journal

7
YEARS
ANNIVERSARY

INTERNATIONAL JOURNAL OF

ENTREPRENEURSHIP &
MANAGEMENT INQUIRIES

e-ISSN 2602-3970